

л 2009
13539к

Қазақ әдебиетінің
тарихы

М. Мағауин

Қазақ
хандығы
дәуіріндегі
әдебиет

М. Мағауин

Қазақ
хандығы
дәуіріндегі
әдебиет

(XV—XVIII ғасырлар)

Үшінші кітап

*Қазақстан республикасының Білім
министрлігі жоғары оқу орындары филология
факультеттері студенттеріне арналған
оқулық ретінде мақұлдаған*

«Қазақ әдебиетінің тарихы» сериясының қоғамдық алқасы:
С. Қирабаев (алқаның төрағасы), Ж. Әзізханов, Ж. Дәдебаев,
Ә. Дербісалиев, З. Серікқалиев, С. Қасқабасов, Ы. Кененбаев.

Мағауин М.

Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. Алматы, Ана тілі 1992.—176 бет.

ISBN 5-630-00094-2

Белгілі жазушы және әдебиет зерттеушісі М. Мағауиннің «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» атты еңбегі көп томдық қазақ әдебиеті тарихының үшінші кітабы. Ғалым жаугершілік, ұлы жиын, той-думан күндерінде, ел абыржыған, халық толқыған, хан дағдарған кездерде жұрт алдына шығып, көсемдік танытқан жыраулардың жыршылық өнерін саралай зерттеп, толғаулардың ойшылдық, сыршылдық сипатына барынша кең тоқталады. Жыраулардың ерте кездегі халық поэзиясын дамытушы өнегелі ақын, әрі елдің ақылғой ақсақалы ретіндегі бейнесін ашып көрсетеді.

Кітап жоғарғы оқу орындары студенттері мен оқытушыларына, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші аспиранттарға, көпшілік оқырман қауымға арналған.

М $\frac{4603020100-040}{415(05)-92}$ 0091/92

ISBN 5-630-00094-

© «Ана тілі» баспасы 1992 ж.

ҚІРІСПЕ

Қазақ поэзиясының, қазақ жазба әдебиетінің түп тамыры қадым замандарға барып тіреледі. Дәуіріне сай дамыған мәдениеті, төл жазуы болған бабаларымыз ілкі орта ғасырлардың өзінде (V—VIII ғас.) мәңгі өлмес мұралар жасады. Ғылымда «Орхон-Енисей жазулары» аталатын, түрік тайпаларының байырғы қоныс-мекендерінде көне түркі жазуымен тасқа қашалып қалдырылған бұл тамаша ескерткіштер қазір адамзат мәдениетінің даму тарихындағы ең елеулі мұралардың бірі саналады. Орхон-Енисей жәдігерлерінің мазмұн байлығы, ой тереңдігі және таза көркемдік қасиеттері көне түрік тайпаларының арасында сөз өнерінің жоғары өреге жеткендігін айғақтайды. Ержүрек қолбасы Күл-Тегіннің, білікті мемлекет қайраткерлері Тонүкүктің құлпы тасына қашалған жазулардағы көптеген көркем бейнелер, қанатты сөздер, ұтқыр тіркестер қазақ тілінде күні бүгінге дейін қолданылады.

Түрік қағанаттары құлағаннан (XVIII ғас.) соңғы жерде түрік әлеміндегі әдеби өмір орталығы тікелей қазіргі Қазақстан жеріне — Жетісу мен Сыр бойына ауысады. Өзіндік сыпатқа ие дала мәдениетімен қоса қала мәдениеті де өркендейді. Осы кезеңде бірталай түркі тайпаларының ислам дінін қабылдауына байланысты, бұған дейін кеңінен қолданылып келген руна жазуын және ғылымда шартты түрде ұйғыр жазуы деп аталатын екінші бір көне түрік жазуын араб жазуы алмастыра бастайды. Өлкенің әкімшілік, экономикалық және мәдени орталықтарына айналған ірі қалаларда маңына оқымыстылар, діндар ғұламалар топтасқан үлкен мешіттер салынады, мектептер, мердеселер ашылды. Дәл

осы кезеңде қазіргі қазақ жерінен мұсылман әлемінде «мұғалім әс-сани» — мәшһүр Аристотельден соңғы екінші ұстаз атанған Әбунасыр әл-Фарабидың өсіп шығуы кездейсоқ емес-ті. Және Отрардан қанаттанған ұлы ғалым жаһанда өнген жалғыз бәйтерек болып қалған жоқ. Сол көне күндерде жасаған, шығыста кеңінен танылған астроном әрі математик Аббас Жауһари, филолог Ысқақ әл-Фараби, географ Жанақ әл-Қимақи сияқты оқымыстылар отандық білім мен мәдениеттің биік өресін танытады.

Бұл дәуірде жасалған әдеби мұралардың дені өлкеде ешқашан толастамаған қырғын соғыстар кезінде жойылады, енді біразы уақыт шаңы астында із-түзсіз жоғалады. Ал біздің заманымызға жеткен үлгілердің ішіндегі ең көнесі, әрі көлемдісі — 1069 жылы жазылған атақты дидактикалық шығарма — «Құтадғу білік» — («Құтты білік»). Поэма авторы Юсуф Хас Хаджив Шу алқабындағы Баласағұн қаласының тұрғыны еді. Екінші бір елеулі ескерткіш — Түркістан қаласынан шыққан софы ақын Хожа Ахмет Яссауидың (1166 жылы өлген) «Диуан хикмат» («Дана уағыздар топтамасы») атты өлеңдер жинағы. Қыпшақ диалектісінде жазылған Яссауи өлеңдері өз кезінде сақарадағы көшпенділер арасына кеңінен тарады.

Бұдан соңғы ғасырларда жасаған, қазақ әдебиеті тарихына белгілі мөлшерде қатысы бар ақын-жазушылардың ішінен Хакім-Ата (XII ғас.), Дүрбек пен Сейф Сарайы (XIV ғас.) есімдерін атауға болады. Махмұд Қашғари жазған түркі тілдерінің сөздігі «Диуани лұғат-ат-түрік» (1074) және қыпшақ (құман) тілінің сөздігі «Кодекс куманикус» (1303) сияқты ескерткіштер де көне дәуірдегі қазақ поэзиясы, қазақ фольклоры туралы мол мағлұмат, құнды деректер береді.

Атап айту керек, сөз болып отырған V—XIV ғасырларда туыстас түрік тайпалары әлі айқын ұлттық жікке бөліне қоймаған еді. Әр түрлі тарихи, саяси және қоғамдық жағдайлардың әсерімен туыстас рулар бірде-біріне өзара қосылып, бірде қайта ыдырап, сапырылыса көшіп жатты. Міне, осының бәрі әдеби шығармалардың сыр-сипатына, тіліне әсер етпей қойған жоқ. Біздің заманымыздағы түрколог ғалымдар ескіден жеткен мұралардың көпшілігінің қазіргі түрік халықтарының қайсысына нақты тиесілі екендігін дәп басып айта алмайды. Бұл мүмкін де емес. Сондықтан орта ғасырлардан қалған түрік ескерткіштері қазіргі қазақ, татар, анадоль-түрік,

өзбек, қырғыз, ноғай, түркмен т. б, туыстас халықтардың бәріне ортақ әдеби мұра, солардың бәрінің де әдебиетінің басы болып есептеледі.

XIII ғасырдың алғашқы жартысында бүкіл Дәшті-Қыпшақ ұлан-асыр Шыңғыс-хан империясының бір бөлігіне айналып, Жошы ұлысы (орыс жылнамаларында Алтын Орда) атала бастады. Жаулаушылардың құрамындағы моңғол тектілерден түрік тектілер әлдеқайда басым еді. Қаниша қырылғанымен, жергілікті түрік тілді халық та біржола жойылып кетпеген. Осының нәтижесінде, Жошы ұлысындағы моңғолдардың үлес салмағы шамалы ғана болып шығады. Араб тарихшысы әл-Омаридің айтуынша, көп ұзамай-ақ моңғолдар түрік тайпаларының арасына сіңіп, жойылып кетеді. Бүкіл ел қайтадан қыпшақтанады, Қыпшақ тілі мемлекет тіліне айналады, қалың бұқара ғана емес. Шыңғыс ұрпағы хан-сұлтандар да өздерін қыпшақ санайды, Сөйтіп ақыр түбінде жеңіске жеткен — жаулаушылар емес, жауланушылар болып шығады.

Алайда XIII ғасырдың аяқ кезінің өзінде-ақ Орданың негізін салушы Батудың ағасы Орда-Ежен мен інісі Тоқай-Темір ұрпақтарының иелігіндегі Дәшті-Қыпшақтың шығыс бөлігі дербес саясат жүргізуге тырысады. Және көп ұзамай, Көк Орда (ілкідегі әдебиетте жаңсақ «Ақ Орда») деген атпен ту көтеріп, сөз жүзінде Алтын Ордаға тәуелді болғанымен, іс жүзінде дербес мемлекет ретінде өмір сүре бастайды. Сыр-Дариядан Түменге, Тарбағатайдан Жайыққа дейінгі кең байтақ даланы неменденген астанасы ежелгі Сығнақ қаласында болған бұл жаңа ұлыстың халқы өзбек-қазақ, немесе жай ғана өзбек, я қазақ аталады.

1428 жылы атағы Алтын Орданың өзін тітіреткен Барақ хан өлген соң ұлыс билігі Жошының кіші ұлы Шейбанның ұрпағы Әбілхайыр ханның қолына өтеді. Хандықтағы саяси күрес біржола ушығады. Әбілхайырға қарсы оппозиция басында Тоқай-Темір-Барақ ұрпақтары Керей мен Жәнібек сұлтандар тұрады. Бұл күрес ақыры Көк Орда мемлекетінің екіге жарылуына әкеп соғады. 1456 жылы Керей, Жәнібек сұлтандар өз жағындағы руларымен бірге Жетісуға қоныс аударады. Моғолстанмен шектес жерде, Шу өзені бойында құрылған жаңа хандық қазақ атымен аталады.

Құрамында екі жүз мыңдай ғана халқы бар, жері де біршама шағын Қазақ Ордасы біраз күш жинап, өзінің саяси жағдайын нығайтқан соң, бұрынғы Көк Орда же-

рін түгел қайтып алу жолындағы күресін бастайды. Көршілерімен жүргізілген сәтті соғыстар нәтижесінде және әр түрлі қолайлы тарихи жағдайлардың әсерімен айналасы елу жыл ішінде қазақтар Жоңғар Алатауының Еділдің төменгі ағысына, Сыр-Дариядан Есілге дейінгі аралықтағы кең байтақ территорияның бірден бір қожасына айналады. Жердің кеңеюі және осы кезде ыдырап кері кете бастаған Ұлы Орда, Маңғыт (ноғай) ұлысы, Сібір хандығы мен Моғолстан шегіндегі тұтас рулардың, әр түрлі топтар мен жеке адамдардың жаппай миграциясы нәтижесінде XVI ғасырдың бас кезінде Қазақ Ордасындағы халықтың саны бір миллионнан асады. Бұл — қазақтардың жаңа жерлер жаулап алуы, жергілікті халықты ассимиляциялауы нәтижесінде жүзеге асқан іс емес, ана тілі, ата салты, әдет-ғұрпы ортақ, туыстас рулардың өздерінің байырғы ата мекен жерінде жаңа бір ұлыс құрамында қауымдасуы болатын. Белгілі орыс этнографы С. А. Токарев тауып айтқандай, «Қазақ Ордасының құрылуы — бұрыннан қалыптасқан этникалық бірліктің енді саяси тұрғыдан көрініс табуы еді». Осы кезден бастап қазіргі Қазақстан территориясындағы, бұрын негізінен Көк Орда құрамында болып келген түрік рулары қазақ атымен аталатын ұлттық есімге біржола атығады. Ендігі жерде қазақ атымен аталатын ұлттық мәдениет өркен жаяды. Жалпытүріктік, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халқының дербес әдебиеті қалыптасады.

Қазақ әдебиеті қазіргі Қазақстан жерін жайлаған тайпалар туғызған бай рухани қазынаның заңды мұрагері еді. Ол өзіне дейін ғасырлар бойы жасалған мол мұрадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, соны соқпақ, сораптар қалыптастыру нәтижесінде кемелденді.

Мұсылманшылықтың күш алуына байланысты бұл кезеңде көне түрік жазуы мүлде ұмытылған еді. Оның орнын араб жазуы басты. Шығыс тарихшыларының айтуынша, қазақтар өздерінің балаларын мектеп, медреселерде оқытатын болған. Халық арасынан сауатты, өз заманы үшін білімдар адамдар шығады. Жазба әдебиет нұсқасы деп танылуға лайық шежіре жинақтары, тарихи үлгідегі шығармалар жазылды. Бұл кезеңде туған еңбектердің көпшілігі жоғалған. Біздің заманымызға жеткен тарихи прозалық шығарманың үлгісі — Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты еңбегі (1601). Шежіре түрік тайпаларының көне тарихына шолу жасай келіп, XIV—XVI ғасырлар-

дағы Қазақстан тарихына арнайы тоқталады, сақарадағы саяси—әлеуметтік жағдай, қазақ елінің ішкі—сыртқы халі, көрші жұрттармен ара қатынасы, қазақ хандарының генеологиясы туралы құнды деректер береді. Автор өз еңбегін дәстүр бойынша, орта ғасырлардағы әдеби түрік тілінде жазғанымен, қазақ тілінің байлығын, оралымды, бейнелі тіркестерін кеңінен қолданған. Қазақ халқының мақал—мәтелдері, нақыл, ғақылия сөздері көптеп келтіріледі. Жинақтың шешендік сөз үлгісімен жазылған тұстарынан орта ғасырларда қазақ арасында дәстүрлі тарихи проза үлгісі қалыптасқандығы аңғарылады.

Сақарадағы рухани өмірдің өзіндік ерекшеліктері көп еді. Кең даладағы көшпенді тірлік, тұрмыстық-қоғамдық өзгешелік сөз өнерінің соны сыпатта қалыптасуына себеп болған-ды. «Өнер алды—қызыл тіл», ал тіл шұрайы—өлең сөз деп танылды. Халықтың рухани өмірінде жетекші орынға шыққан поэзия әлденеше ғасыр бойы қазақ әдебиетінің жай ғана көшбасшысы емес, ең басты жанры қызметін атқарды. Ал осы кезеңдегі қазақ поэзиясының ең ауыр жүгін көтерген, сөз өнерінің жетекші өкілдері—жыраулар болды. Қазақ жыраулары XV—XVIII ғасырлар шегінде бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады.

XVIII ғасырдың аяғында Қазақстан жерінің біршама бөлігі Россия құрамына енеді, ал XIX ғасырдың 60—жылдарында қазақ даласы тұтасымен жауланып империяның құқығы кем, бас билігі жоқ езілген отарына айналады. Қазақ жұртының мың жарым жылдық ұзақ тарихындағы ең ауыр кезең басталады. Бірақ рухани өмір толастамайды. Отарлық дәуірге, зар заманға орай ел мұңын мұңдаған, күреске шақырған, жарыққа жол іздеген жаңа әдебиет қалыптасады. Сонымен қатар, халық өзінің тәуелсіз заманындағы көркем сөз үлгілерін аялап сақтап, келер ұрпаққа мұрат етіп жеткізеді.

«Қазақ әдебиеті тарихының» бұл бөлімінде біз қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиеттің ең озық үлгілерін қарастыратын боламыз.

Бірінші бөлім

XV—XVII ҒАСЫРЛАРДА ЖАСАҒАН ЖЫРАУЛАР

-Сөйле, жырау!
Зерлі қызыл ала түрікпен кілемінің үстінде малдасын құрып алтын тақтың қарсысында отырған Кет-Бұға қобызына таянған қалпы алға қарай сәл еміне түсті. Әміршісінің бетіне бажайлай қараған.

Тоғыз қанат ақ орданың іші қоңыр салқын еді. Топырақпен көміп бастырып тастаған іргеден қарашаның ызғарлы желінің лебі білінеді. Қабағы қатыңқы Шыңғыс хан нығына жамылған бұлғын ішігінің жағасына тұмсығын тыққан күйі, мана таңертең Кет-Бұға табалдырықтан аттағандағы қалпында мүлгіп отыр. Көзі жұмулы. Ұйықтап отыр ма, әлде жан көрмеген жат елдерді ат тұяғына таптатар, өзінің нөкерлері мен қызметшілерін олжаға бөктіретін жаңа жорықтардың жайын ойлап отыр ма белгісіз. Селт етпейді. Қимылсыз, бір қалыпта отыра бергеннен аяғы талған Кет-Бұға қаһан ұйықтап кетті ме деп ойлай бастаған еді, ұйықтамаған екен...

«Жырла» деді. Не жөнінде жырламақ дәл бүгінгі күні? Ескіде өткен әйгілі баһадүрлер жайында ма? Туысы аз, туғаны аз, ат жалын тартып мінуге жетпеген жас баланың дұшпаннан көрген қорлығы хақында жырласа, қаһанның адам баласы тура қарауға шыдамайтын шегір кездері жасқа толар еді. Бірақ сол баланың ер жетіп, үстіне бадана көз кіреуі киіп, кешегі өзіне теперіш көрсеткен дұшпанның дулығалы басын қыл шашақты ұзын найзасына қалай шанышқаны жайлы толғағанда, қарлығынқыраған даусымен әдеттегідей қырылдай күлер ме!? Жырды аяғына дейін тыңдай да қоймас. Ке-

неттен «Жошыдан не хабар бар?» — деп салса қайтпек-
пін? Алдын алу керек... Бұл сұрақты қоймайтын бол-
сын...

Қаралы хабар айтушының жазасы — өлім! Жазық-
ты болсын, жазықсыз болсын. — бәрібір, ата салты со-
лай!...

— Қайда барсаң Қорқыттың көрі! — деді қарт жы-
рау күбірлеп.

— Не дейсің? — Қаһан көзін ашып алды.

Кет-Бұға бойын жазыққырады да, өзінен жоғарыда
отырған әміршісінің көзіне көзін қадап сәл тұрып, ке-
нет:

Теңіз бастан бұлғанды, кім тұндырар, а ханым.

Терек түптен жығылды, кім тұрғызар, а ханым?

деді.

Қаһан әнтек аңырып қалды да, мырс етті:

Теңіз бастан бұлғанса, тұндырар ұлым Жошы-дүр,
Терек түптен жығылса, тұрғызар ұлым Жошы-дүр!

Даусы нық. Алайда Кет-Бұға хан әуезінен әлде бір
діріл, сенімсіздіктің нышанын аңғарып қалғандай бол-
ды. «Біледі,— деп ойлады ол.— Жүрегі сезеді!»

Осыдан үш күн бұрын Шыңғыстың сүйікті ұлы, Қып-
шақ даласының билеушісі Жошы аңнан қайтып оралма-
ды. Аңға бірге шыққан нөкерлерінің айтуынша, бұлар
бір үйір құланға кездесіпті де, ханның оғы солардың
бірін жаралапты. Ақсаңдай баса жөнелген бірақ, бара-
бара шабысын үдете берген жаралы құланды жабыла
қуған кезде хан астындағы жүйрік тұлпары-
мен қосшыларынан қара үзіп шыққан екен, біраздан
соң нөкерлері одан мүлде көз жазып қалыпты,
Сөйтіп, Жошы хан ұшты-күйлі жоғалды. Өлі-тірісі бей-
мағлұм еді. Тау-тас, жыра-сай, өзен-тоғайдың ақтарыл-
маған жері қалмады. Ақыры, кеше, күн ұясына қонар
шақта, ханның мүрдесі табылды. Ажалы аңнан келгені,
я жаудан келгені белгісіз. Бас уәзірдің шешімі бойынша
Кет-Бұға сол қайғылы хабарды—Жошының өлімін ес-
тіртпек...

«Біледі,—деп ойлады Кет-Бұға.—Сезеді. Бірақ кө-
ңіл шіркін сенбейді! Әлде мен қателесіп отырмын ба?!
Өзінің де қарапайым пенделер сияқты жарық дүниеден
көшетініне көнгісі келмей, мәңгі жасаудың амалын із-

дестірген Шыңғыс хан әлі қайрат, қуаты бойында, әлі екі жасының біріне келмеген айдынды ұлы өледі деп ойлай ма екен тіпті?.. Естірту керек!.. Ал қаралы хабарды жеткізушінің жазағы — өлім!»

Көк тәңірісінің әмірімен Темучин—Шыңғыс ханға айналып, боз тұлпарға мініп, тоғыз құйрықты ақ ту көтергенде оған ең өршелене қарсылық көрсеткен жұртың бірі — найман емес пе еді! Бірақ заман өзгерді. Өз руының көсемдерінің бірі — батагөй ақсақалы Кет-Бұға жырау Шыңғыстың оң тізесін басты. Содан бері жиырма жыл өтіпті... Иә... қарашының жапы — ханның қылышының жүзінде... Бірақ Шыңғыс көк тәңірісінің өзі қалаған адам, сондықтан бәрі де құдыреттің қолында!»

Кет-Бұға ауыр ойдан серпіліп, сылбыр қимылмен қобызын оңтайлады да, Қорқыттың күйіне басты. Қобыздың қыл шегінен созылып шыққан мұңды сарын орданың ішін кернеп кетті. Күй басталғаннан-ақ оның әуенінен сескенген қаһанның тынышы қашып еді, көп шыдай алмады:

— Жетеді, — деді бір кезде. Зекіген жоқ, ақырған жоқ, бірақ даусы зілді, әрі пәрменді естілді. Кет-Бұға бөгеліп қалды, не бұйырасыз деген қалыпта күтіп тұр.

— Басқа бірдеме... Мен бұрын естімеген бірдеме тарт!

Кет-Бұға қобызын ұстаған күйінде төмен қарап отырып қалды. Шарасыздығын енді ғана аңғарғандай еді. Кеудесін бұлдыр бір елес кесіп өткендей болды. Қорқыт... Қорқыт... Жүзі ызғарлы ажалдың өзін қобызының күйімен қырық жыл арбапты-ау, жарықтық, Ал мұның отырысы мынау, әлдебір мәжусидің алдында қалт-құлт етіп! . . . Кет-Бұғаның езуінде ащы мысқыл пайда болды, Ай, азған заман-ай... Кенет ол басын көтеріп алды. Самал қағып қоңырқайланып, сәл қабыршақ тартқан ақ сақалды, селдір мұртты бозғыл өңі жел қозғаған шалғынның бетіндей болып түрленіп, құбылып кетті. Тізесінде жатқан оң қолы асығыс көтеріліп, қияғы қобыздың қыл шегіне жанасты.

Қу тақтай азынап қоя берді. Әуелде-ақ бесті айғырдың үйірін жоқтап кісінегені сияқты бір дыбыс естілген еді. Шыңғыстың төбе құйқасы шымырлап кетті. Көзі гүманданып, алдында отырған Кет-Бұғаға қарап еді, күйші бар жыны бойына қонғандай қомданып алған екен. Қобызды тартып жатқан ол емес сияқты, қобыздың өзі

сөйлеп жатқандай көрінді... Бір кезде манағы қаралы сарын өксіген зарға ауысты. Бұл — лағын жоқтап маңыраған киіктің шері, ботасын жоқтап боздаған аруаның мұңы еді. Бұл — жалғзынан айрылған ананың жоқтау жыры еді.

Қаһанның көзіне де жас іркілді.

Кенет оның құлағы:

«Ақсақ құлан шошыған,
Таудан төмен жосыған,
Балаң өлді — Жошы хан,
Нанбайсың ба осыған!» —

деген сөздерді ап-анық естіді. Кет-Бұғаның бетіне қарап еді, ол жем көрген қыран сияқты от шашқан көздерін әлдебір нүктеге қадап, еріндерін жымқыра тістеніп, қалшып отыр екен. Қобызында ғана жан бар сияқты, күңіреніп жатыр:

«Балаң өлді. . . балаң өлді. . .
Балаң өлді. . . балаң өлді. . .

Қаһанның әжімді бетін ыстық жас жуып кетті. Боз қырау шала бастаған ұзын қары сақалынан жылыстап ағып жатыр.

Енді манағы зар теңіздің жағаға соққаны сияқты бір қалыпты, салмақты, сәл саябырлау өксікке ауысты:

«Арымайтын семіз жоқ,
Құрымайтын теңіз жоқ. . .
Құрымайтын теңіз жоқ!
Құрымайтын. . .
Құрымайтын. . .»

Қаһан бұдан арғы сөздерді ұқпады. Көзінің жасын үнсіз төге берді. Қанша уақыт өткенін кем білсін, бір кезде қобыз:

«Өзіңе берсін денсаулық!» —

деп барып тыңғанда, ол басын көтеріп алды: алдында қуыс ағашын құшақтап, шынашақтай ақбас шал отыр екен.

Қаһан орнынан өкіре түрегелді.

— Жошы! Жошы!.. Жошы өліпті! Айрылдым ұлымнан! Өлді!.. Жошы ханым... ер ұлым өлді... Бай-Бай!!!
— Қаһан шың еткізіп қынабынан қысқа, қайқы наркескенін суырып алды. Жасы құрғап кеткен.

Ұзын бойлы, кең нықты еңгезердей Шыңғыс ханның мысық көздері от шашып, орданың қақ ортасында, бетін төрге бере малдасын құрып отырған Қет-Бұғаға түйіліп келе жатты. Шауып қақ айырмақ. . . Төніп кеп қалды.

— Дат тақсыр! — делі кенет жырау қобызын көтеріп. — Қаралы хабар айтушының жазасы — өлім. Бірақ Жошының қазасын естірткен мен емес едім ғой! Мына қобыз емес пе еді, саған азалы хабарды жеткізген! . . .

Қаһанның қолындағы алмас қылыш алтын балдағы жарқ етіп кілемнің үстіне сылқ түсті. Шыңғыс хан қалшиған күйі Қет-Бұғаның қолындағы көтерулі қобызға қарап біраз тұрды да, кенет:

«Құлының алған құландай құлынымнан айрылдым, Айрылысқан аққудай ер ұлымнан айрылдым!..»

деп еңіреп отыра кетті.

Ата-бабаларымыздан қалған аңыз осылай толғайды. Найманнан шыққан ұлы жырау Қет-Бұға қаһарлы Шыңғысқа, кәрлі Шыңғысқа сүйікті ұлы Жошының өлімін осылай естіртіпті деседі.

Ескі заманда сондай-сондай адамдар өтіпті-міс деп келетін әңгімелер ел арасында көп. Бұл аңызды да соның бірі деп қабылдауға болар еді. Алайда айтылмыш хикаяны парсы тілінде жазылған «Шаджарат аль-атрак» (түріктердің шежіресі) атты кітаптан да (XV ғ.) ұшыратамыз. (В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды, т. II. М.,—Л., 1941, стр. 203—204: оригинал на стр. 263—264). Мұндағы Шыңғыс ханға Жошының өлімін естіртушінің аты — Ұлұғ жыршы (ұлы жыршы, үлкен жыршы). Екі аңыздың мазмұны бірдей — дерлік. Өлең текстерінде ғана айырмашылықтар бар.¹

Аңызда баяндалатын жай дәл сол қалпында өмірде болды дей қою қиын. Шыңғыс ханның ақындығына күмән келтірмей-ақ қояйық, соның өзінде оның түрікше сөйлеуі неғайбыл. Академик В. Бартольдтің айтуынша, Шыңғыс хан монғол тілінен басқа бірде-бір тіл білмеген. Алайда, дәл аңызда баяндалатындай оқиға тарихтан белгілі. Шыңғыстың үлкен ұлы Жошы аңда жүргенде қаза болған. Мазары Қарағанды облысының территориясындағы Кеңгір өзенінің бойында тұр. Күні бүгінге

¹ Аңыздың біз келтірген әдеби жазбасында екі нұсқадағы өлең текстері аралас пайдаланылады.

дейін күйшілер Кет-Бұғаның Жошы өлімін естіртуі деп «Ақсақ құлан, Жошы хан» атты күй тартады. Қазақ шежірелерінің айтуынша, найманның бір бұтағы Балталы — осы Кет-Бұғадан тараған ұрпақ. Халық өлеңдерінде Кет-Бұға ескіде өткен батагөй ақсақал ретінде еске алынады.

Әрине, осы мәліметтердің бәрін кездейсоқ деп қарауға болмайды. Шыңғыс заманында, XIII ғасырда найманда Кет-Бұға атты ұлы жыраудың жасауы анық. Өз кезінде Кет-Бұға жырлары халық арасына кең тараған болуға тиіс. XV ғасырдың аяғы, XVI ғасырдың бас кезінде жасаған Доспамбет жырау «Кет-Бұға биді» аузына алады, оның сөздерімен өзінің таныстығын білдіреді. Бірақ біздің заманымызға Кет-Бұғаның аңызға айналған есімі ғана жетіп отыр.

Осындай аты аңызға айналған адамның бірі — Сыпыра жырау. Сыпыра айтыпты деген шығарма сақталмаған. Тарихтан да ол жайында ешқандай дерек ұшырата алмаймыз. Алайда Сыпыра жырау бейнесі халық санасында елеулі орын алған. Халық камқоры дана қария қазақтың ескі батырлар жырының талайында бой көрсетеді. «Ер Тарғында» Сыпыра жайында «бұл — өз өмірінде толғау айтып тоғыз ханды түзеткен кісі еді» делінеді. «Телағыс» жырында ол ел бірлігінің ұраншысы болады. Ал «Құбағұлда» ол — «жүз сексенге келген» дана қария. Сыпыра — Сувра, Супра-чырау, Сафардау деген аттармен бұл жырдың туыстас халықтар арасындағы барлық нұсқаларында көрінеді, Әйгілі Мұрын жыры өзін Сыпыра жыраудың ұрпағымын деп есептеген. Сыпыра — қарақалпақ әдебиетіндегі ең үлкен эпосшы жыраулар мектебінің негізін салушы болып саналады.

Кет-Бұға, Сыпыралар сияқты Жұма-Құл жырау да аңыз қаһарманына айналып кеткен. Жұма-Құл жайындағы хикаяны жазып алып бастырушы Н.Стремоуховтың айтуынша, (Н. П. Стремоухов. Киргизпевец. — «Детское чтение», 1884, №1, 255 — 272) ол өзінің жырларын таң атып, боз торғай шырылдаған кезде, күн шығар алдында ғана толғайды екен. Соған қарағанда Жұма-Құл тіпті ертеде, қазақтар тегіс шаман дінін ұстанған кезде жасағанға ұқсайды.

Сезімнің тілі — поэзияға, тіл өнеріне көшпенділер ерекше мән береді. XVIII — XIX ғасырларда қазақ даласын кезген орыс және Европа саяхатшылары мен ғалымдары қазақ халқының ақындығына, сөз өнерін аса

жоғары бағалайтындығын, тіпті әр ауылдың, әр рудың өз ақыны барлығына бірден назар аударған-тын. Әрине, бұл — халқымыздың басына бір күнде ғайыптан келіп қона салған қасиет емес. Егер XVIII ғасырда қазақта ақындар болса, поэзия болса, бұдан гөрі ертеректе жасаған қазақтар өлеңнен мүлде махрұм еді деп айтуға қандай негіз бар?

Сөз өнерінің қазақ арасында ежелден-ақ қадірлі болғандығына, қазақ халқының көне дәуірдің өзінде-ақ атақты ақындары, ұлы жыраулары болғандығына жоғарыда келтірілген аңыздар дәлел. Алайда аңыздың аты — аңыз. Айтылмыш хикаялардан сол дәуірдің әдебиеті туралы не білдік? Тек жыраудың аты ғана. Басқа ештеңе де. Бір кезде Қет-Бұға деген ұлы жырау өткен-ақ шығар, бірақ дәл қазір ол біз үшін болса да болмағандай.

От жағылса орнында күлі қалады. Жел ұшырап, топырақ басар, бірақ шын үлкен алау жағылған жерде әйтеуір бір белгі қалуға тиіс. Тау-тау топырақ, жал-жал құмның астынан бір кезде гүлстан болған қалалардың қаңқасы шығатыны сияқты, қазынып көрсек біз де естен кеткен ескі замандарда, шырышы бұзылмаған табиғат аясында күн кешкен дала перзенті көшпендінің көне әдебиетінің кейбір жұқаналарына ұшарасармыз.

Уақыт шаңы қатал. Ол бәрін де көмеді. Қанша өкінішті болғанмен Қет-Бұға, Сыпыра, Жұма-Құлдардың шығармалары біздер үшін, болашақ ұрпақ үшін мәңгі жоғалған.

Алайда шын ұлы ақындардың, әр жерлері кетіліп мүжілген, кей қабырғалары құлаған, бірақ, өзінің алғашқы өр қалпын сақтаған үлкен архитектуралық ескерткіштер сияқты, уақыт сынына төтеп берген кейбір шығармалары біздің заманымызға жете алды. Бұл сөз беріректегі дәуірге, XV ғасыр және одан былайғы замандарға қатысты.

Рас, тіпті әріде, татарлар, қазақтар, өзбектер, қырғыздар өз алдарына отау көтеріп, жеке-жеке халыққа айналмай тұрған кезде жасалған көптеген әдеби ескерткіштер бар. Бұлар түрік тектес халықтардың бәріне бірдей ортақ мәдени мұралар болып есептеледі. Бірақ біз бұл еңбекте көшпенділер поэзиясы — ақындар мен жыраулар творчествосы жайында, негізінен қазақ халқының өзіне ғана тиесілі мұралар төңірегінде сөз етпекпіз.

Дербес, қазақ атымен аталатын әдебиеттің өмір

сүруі — XV ғасырдың орта шенінен басталады. Бұған себепкер болған жай — 1456 жылы Шу бойында қазақ хандығының құрылуы, осының нәтижесінде қазақ халқының тарих сахнасына шығуы.

«Дәшті-Қыпшақтың бұл кездегі әміршісі Әбілхайыр хан еді. Әбілхайыр Жошы әулетінен тараған сұлтандарға көп теперіш көрсетті, сондықтан олардың екеуі — Жәнібек хан мен Керей хан Моғолстанға ауып кетті. Иса-Бұға хан оларды меймандостықпен қабылдап, иеліктеріне Моғолстанның батыс бөлігіндегі Шу, Қозы-Басы деген жерлерді бөліп берді», — деп жазады Дулат руынан шыққан атақты Тарихшы Мұхамед Хайдар қазақ хандығының құрылуы хақында.

Қазақтың екінші бір тарихшысы Шәкерім Құдайбердіұлы бұл деректерді толықтыра келіп, қазақтарды Әбілхайыр ұлысынан бөлінуіне сылтау болған жайды баяндайды.

Әбілхайыр ханның сүйікті қазысы — әділ төреліктері үшін Ақжол атанған Дайырқожа деген би екен. Осы Дайырқожа мен ханның тағы бір сүйікті адамы Қара Қыпшақ Қобланды батыр қас бопты. Бұлар іштей жауласып жүргенде бір күні далада оңаша кездесіп қалады да, Қобланды батыр Дайырқожаны өлтіреді. Алайда Дайырқожаның жақтасы Әз-Жәнібек мұны біліп қойып, халықтың ескі салты бойынша қанға қан алмаққа Қобландының басын сұрапты. Қобландыны берсе қалып Қыпшақ бүліншілік шығаратын болған соң Әбілхайыр Жәнібекке үш кісінің құнын алып бітіс депті. Жәнібек бұған көнбей бөліне көшкен екен. (Шәкерім Құдайбердіұлы «Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі», Орынбор. 1911, 31 — 32 беттер),

Дайырқожаның әкесі Қодан-тайшының қаза болған ұлының сүйегін айналып жүріп жылағанда айтқан жыры сақталған. Жыр өте көркем: бояуы қою, суреттері ашық:

Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының!
Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрыдың,
Қара Қыпшақ Қобландыда нең бар еді, құлыным!

Қодан-тайшының мұрасынан біздің дәуірімізге жеткені осы-ақ. Алайда оның кезінде алты алашқа мәшһүр дақты ақын болғандығы аңғарылады. XIX ғасырда ар-

ғыннан шыққан атақты Жанак ақын уақ Жарқын бидің: «Атанда ақындық бар ма еді?» — деген сауалына мынадай жауап береді:

«Алашта Арғын Ата туған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қодан
Өлеңге бізден ұста болса керек».

Жанак Қоданның кейбір шығармаларымен таныс болды ма, әлде оның ақындық даңқына ғана бас ұрып отыр ма, ол арасын ажыратып айту қиын. Өткен ғасырдың орта шенінің өзінде Шоқан көненің көзі — Жанак, Арыстанбай сияқты ақындардың азаюымен байланысты қазақтың көптеген ескі өлең, жырларының күн санап ұмытылып бара жатқандығы туралы қынжыла жазған еді. Қазақ халқының құралу дәуіріндегі, тіпті одан арғы замандардағы көптеген эпостар, тарихи әңгіме жырлар, жеке ақындардың шығармалары ХІХ ғасырға анахронизмдерсіз, біршама таза әрі мол жеткендігі байқалады. Бірақ кезінде қағаз бетіне түсірілмегендіктен олардың көпшілігі біржола құрыды. Қодан шығармаларының тағдыры да, әрине, солай болды.

Жоғарыдағы шумақты қазақ әдебиетіндегі ең көне жолдар дер едік. Қоданның өзі де қазақ ақындарының ақсақалы: Дайырқожа өлген 1456 жылы ол тоқсанға тақап қалған қарт, яғни оның 1370 жылдар шамасында туғандығын көреміз. Ақын жөнінде тағы бір білетініміз — ол көшпенділер аристократиясынан. Ақынның қай жылы өлгені мәлімсіз. Алайда оның өз өмірін қазақ хандығында — Шу бойында аяқтағандығы күмән туғызбайды. Сүйікті ұлы Дайырқожа өлген соң қарт ақын, әрине, Дәштіде қалған жоқ, Жәнібек, Керейлермен бірге көшті. Және сөз жоқ, өзіне караған руларды да ала кетті. Сондықтан Қодан-тайшыны қазақ халқының құралуында белгілі роль атқарды деп есептей аламыз.

Қазақ халқының құралуында шешуші маңызы болған оқиға — осы Керей. Жәнібек хандардың Өзбек ұлысынан бөлінуі еді. Алайда ешбір халық бір күнде құрала салмаған. Өйткені қандай да болсын жаңа бір халықтың құралуы аса күрделі процесс. Қазақтарға жаңа рулардың қосылуы бұдан соңғы жылдарда да жүріп жатты.

Қазақ халқының құралу дәуірі халқымыздың санасында, сонымен бірге әдебиетімізде үлкен із қалдырған-

дығын көреміз. Біздің заманымызға сол кездегі халық зарын көрсететін «Ноғай-қазақтың айрылуы», «Орманбет хан өлгенде, он сан ноғай бұлгенде» сияқты күйлер жетті. Қазақ ССР Ғылым академиясының қолжазбалар қорында қазақ халқының құралу дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардан көрініс беретін ұзынды-қысқалы өлең, жыр, поэмалар бар. Бұл шығармалардан кейбір рулардың ата-қонысынан аууға онша құштар болмағандығы аңғарылады.

«Еділ менен Жайыққа
Ешбір жердің теңі жоқ!»

Бірақ осы қасиетті қоныста береке қалмаған еді. Ел ішіндегі өзара қырқыс, сұлтандар арасындағы бақастық халықты әбден күйзелткен болатын. Әйткенмен де жұрт ескі қонысты қимайды, бет алып жүрмек жерлердің кайырлы болатынына күмәнданады,

*«Шүлдірлеген сарт-өзбек
Барғанмен бізге не қылар.
Қоныстан ауып барған соң
Біздерге сын тағылар. . .
Мекен еткен қонысын —
Еділ менен Жайықты
Қатын-бала сағынар».*

Алайда көшпенділік рух жеңіп, рубасылар айтқан:

«Бұрынғы өткен атамыз
Көшемін деп өлді ме,
Қырымды тастап Еділге
Ақылы жоқтан келді ме», —

деген сөздердің салмағы басым түседі. Бұл жерде қазақ руларының Моғолстанға бет түзеп көшуінің көп ретте шарасыздықтан болған әрекет екендігін де естен шығармағанымыз жөн. Ел ескі қоныспен, онда қалып бара жатқан бауырлас, аталас туысқан жұртпен жылап айырылысады.

«Жылау, жылау, жылау күй,
Жылаған зарлы мынау күй.
Қазақ пен ноғай айрылды,
Қазақ сартқа кайрылды.

Ноғайлының ну елі
Күңіренді, қайғырды.
Қара Қыпшақ Қобланды
Қара орыннан айырды,
Ел қанаты қайрылды.
Зор күн туды, зор күндер,
Кетті күлкі мол күндер.
Жылау менен қоштасу...
Келер ме қайтып ол күндер!»

Қазақ халқының құралуы дәуіріндегі кейбір тарихи оқиғалардың елесі туған әдебиетіміздің төлбасылары Асан Қайғы мен Қазтуған шығармаларынан айқын аңғарылады.

Қазтуғанның туып өскен қонысы — Еділден бөліне шығып, онымен жарыса ағатын Ах-туба, Бодан (Бозан) өзендерінің бойы, қазіргі Красный Яр қаласы тұрған маңай. Жырау көшпенділердің шынжыр балақ, шұбар төс әскери аристократиясынан шыққан сияқты. Халық аңыздарында ол қолбасы батыр.

Өзіне арнаған мадақ жырында Қазтуған былай толғайды:

«Бұдырайған екі шекелі,
 Мұздай үлкен көбелі,
 Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті,
 Адырнасы шәй жібек оққа кірісті,
 Айдаса қойдың көсемі,
 Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
 Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
 Қалайлаған қасты орданың сырығы,
 Билер отты би соңғы,
 Би ұлының кенжесі,
 Буыршынның бұта шайнар азуы,
 Бидайықтың көл жайқаған жалғызы,
 Бұлыт болған айды ашқан,
 Мұнар болған күнді ашқан,
 Мұсылман мен кәуірдің
 Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
 Сүйінішұлы Қазтуған!»

Таза далалық поэзия! Бұл жолдар тек қазақ тілінде ғана сұлу, қазақ оқушысына ғана түсінікті. Мұздай ызғарлы ауыр сауыт киген батыр көтермелеу үшін өзін

номадтың түсінігіндегі ең әлуетті, ең құрметті деген заттарға балайды. Тарпаң тағыны ұстар ұзын құрық, ақ орданы сүйеп тұрған әшекейлі сырық, жас бураның тал қайзар өткір азуы, қыранның жембасар тырнағы.— алтын да, күміс те, алмас та емес, бірақ алтыннан да, алмастан да салмақты, іріктелін, екшеліп қалынған образдар. Осы жолдардан Қазтуғанның жорықшы, жауынгер жырау болғандығы көрінеді. Сонымен бірге жыраудың эпосшы болғандығы да аңғарылады. Ноғайлы цикліндегі жырлардың біразынан Қазтуған поэзиясының әсері байқалады. Бұл тұрғыдан алғанда Қазтуған — қазақ эпосын жасаушылардың бірі.

«Бұлыт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан»,

деп шалқыған Қазтуғанның білегінің күші қаншалық болғанын біз білмейміз, ал ақындығына келсек, оның мұндай сөздерді айтуға толық хақысы болғандығы көрінеді. Алдымызда кеудесі тола жыр, көмейі күмбірлеген ортағасырлық жыраудың таза үлгісі тұр. Шығармалары сақталмай, біздің заманымызға аттары ғана жеткен, өздері аңыз кейіпкерлеріне айналған ұлы жырау Кет-Бұға, Жұма-Құл, Сыпыралардың поэзиясы жайында ештеңе айта алмаймыз. Бізге шығармаларымен жеткен бірінші жырау — осы Қазтуған. Қазтуғанға дейінгі жыраулық поэзия қандай дәрежеде еді, оның туу, қалыптасу, даму кезеңдері қандай болды — бұл жөнінде, өкінішке қарай, белгілі бір пікір айту мүмкін емес. Алайда тақырға шөп шықпайтыны сияқты суреткер де өз бетімен, өзінен өзі туа салмайды. Қазтуған пәр алған әдебиет — әрине, көшпенділердің көне поэзиясы, Кет-Бұға, Сыпыра жыраулардың толғаулары.

Қазтуғанның нақыл тақпақ, жыраулық ой тұрғысынан келетін:

«Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам дем тартар,
Сусыным қанға қанар деп.
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп.
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым
Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы

Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп»,—

іспеттес жолдары жыраулық поэзияның бізге жеткен ең ескі үлгісі. Бұл жерде үлкен ақыл иесі, кең тынысты жырау бой көрсетеді.

Алайда Қазтуғанның ақындық қуатын танытатын шығарма — оның туған жермен қоштасу жыры. Бұл толғаудан кейін бүкіл қазақ поэзиясына азық болған образдарды ұшыратамыз.

«Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт!»

Бұл жолдарда оқушысын баурап алатын ерекше бір күш бар сияқты. Аңдап қарасақ өзгеше ештеңе де жоқ, қарапайым сөз тіркестері. Алайда, осы қарапайым сөздердің өзінде адамды елітер, ерітер қаншама сезім жатыр десеңізші!

«Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт...»

Адамға ең ыстық — Отаны, ата-бабасының ғұмыр кешкен, өзінің туып, өскен елі, жері. Сондықтан да Еділ қымбатты, сондықтан да Еділді қиып тастап кету мүмкін емес. Жыраудың туған жерге деген махаббатында шек жоқ, бұл сезімде тіпті фәнилік емес бірдеңе бар.

«Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салуалы менім ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер,

Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған...

Қазтуған поэзиясы—табиғат аясындағы көңілі таза сәби көшпендінің поэзиясы. Бұл поэзия номадтың санасының қаншалық дәрежеде болғандығын көрсетеді¹, оның өзін қоршаған, әлі адам қолы бүлдірмеген табиғат туралы түсінігінен елес береді, өмірге көзқарасын білдіреді. Табиғат аясындағы ақкөңіл номадтың қиялы өзінің ұшқырлығымен, кеңдігімен, сонымен қатар балаңдығымен бізді таң қалдырады. Жырау туғызған кейбір суреттер мен образдарға біз кішкене баланың құмнан соққан құрылыстарына қараған үлкен кісінің сезімімен қызықтай қараймыз, бірақ күлмейміз, — сүйсінеміз, Бұл сезім кейде бас ұруға дейін жетеді. Өйткені Еділ жөнінде айтылған:

«Шырмауығы ашөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас»,¹—

деген жолдар қас суреткердің қолынан ғана шығуы мүмкін еді. Сүйкімсіз шөп шырмауықтың қалыңдығы, адамға тыныш ұйқы ұйықтатпайтын бақа-шаянның кәптігі де жырауға соншалық ыстық. Туған жердің қасиеттілігінің бір белгісі іспеттес. Бірақ біз жатырқамаймыз, тыжырынбаймыз — суреткердің қиялына таңырқап, демімізді ішке тартамыз. Өйткені біздің алдымызда орта ғасырдың поэзиясы, ортағасырлық көшпенді.

Осы тамаша толғау:

Махмұд Қашғари «Сөздігінде» келтірілген мына бір өлең де (жолма-жол аудармасын беріп отырмыз) біздің осы пікірімізге үндес:

«Еділдің суы ағады
Ойпаң жерлерге қақ тұрады.
Осындай көлшіктерде балық пенен бақалар
Өсіп-өніп, көбейеді»

(Махмұд Қашғари, Днуани лұғатит-түрік. т. 1, Ташкент, 1960, 113-бет),

«Сөйткен менім Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Хайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт», —

деп, Еділ бойында қалған түрік тектес руларға бакыт, береке, тыныштық тілеумен аяқталады.

Біздің қолымыздағы Қазтуған атына қатысты деректер әзірге осымен шектеледі¹, Бізге жеткен, әрине, Қазтуған мұрасының жүзден бірі ғана. Бірақ осының өзі қазақ әдебиетінің басы болып есептелуге тиіс суреткердің творчествосы жайынан біршама елес бере алады.

¹ Қаратоқай Мұрат ақынның атына телініп жүрген «Қазтуған» атты ұзақ толғау бар. (ӘИ қолжазбалары, папка №97 д.) Мұрат ешқашан оны өз шығармам демеген, ескіде өткен Қазтуған атты батыр айтыпты деп жырлаған. Бұл толғауда Қазтуғанның өз аузынан шыққан жолдар да ұшырағанмен, әртүрлі анахронизмдер, Мұраттың өз жанынан қосқандары көп. Мұрын жыраудың репертуарында «Қарға бойлы Қазтуған» атты поэма болған (ӘИ қолжазбалары, папка №667).

АСАН ҚАЙҒЫ

Асан Қайғының есімі қазақ сақарасының қай түкпірінде болмасын мәшһүр. Шежіре қарттардың Асан атын естімегені, оның бірер ауыз нақылын білмейтіні кемде-кем. Асан Қайғының тағы бір ныспысы,— Асан Ата, халық оны әулие тұтады, срекше жаратылған жан деп есептейді. Асан жайындағы әңгімелер халық арасына кеңінен тараған. Тіпті оған арналған үлкен эпикалық поэмалар да бар.

Алайда Асан бейнесін аңыз мұнары басқан. Оның өмірі жайында бізге жеткен деректер тым аз.

Ел әңгімелері Асанның әкесінің аты — Саятшы Сәбит екен дейді. Қазақ тарихшысы Құрманғали Халитұлының «Тауарих хамса» атты кітабының айтуынша, Асан Қайғы — Шыңғыс ханның замандасы ұлан Майқы бидің алтыншы ұрпағы. Бұл — қазақтың кәдімгі «Түгел сөздің түбі бар, түп атасы Майқы би» деген мақалындағы Майқы. Шыңғыс ханның тарихтан белгілі әскербасыларының бірі.

«Тауарих хамсаның» авторының «Асан Қайғыны кім деп білесіз?» деген сауалына Құдабай ақын мынадай жауап қайырыпты:

«Асанның асыл түбі ноғай деймін,
Үлкендердің айтуы солай деймін,
Бұл сөзге анық қанық емес едім,
Естігенім, тақсыр-ау, бұлай деймін.

Тегінде ноғай. қазақ түбіміз бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.

Орманбет хан ордадан шыққан күнде
Асан Ата қайғырып айтыпты жыр.

Қазақ «Орманбет хан өлгенде, он сан ноғай бұлгенде» деп күй тартады. Халық аңыздарында қазақ-ноғайдың айырылуын Орманбет ханның есімімен байланыстырады. Тіпті Орманбет хан өлерінде айтқан екен деген бірер шумақ жыр да бар:

«Таудан аққан бұлақтың
Аяғы тартар теңізге,
Санды айдаған бай болса -
Қуанбай қоймас егізге,
Жақсыдан туған жаманды
Жамандай берме, жарандар,
О да бір тартпай қалмас негізге».

Бұл Орманбетті қазақ шежіресі және кейбір зерттеушілер кәдімгі тарихтан белгілі Ұлұғ-Мұхамед хан деп түсінеді.

Алтын Орда әміршілерінің бірі Ұлұғ-Мұхамед XV ғасырдың 20-жылдарында Сарайдан қуылып, Витовтты паналаған да, кейінірек Қазанда хандық құрған. Біздің назар аударатынымыз - Асан өмірінің біраз уағы осы Ұлұғ-Мұхамед ханның төңірегінде өтуі. Асан Қайғының алдымен Сарайда, кейінірек Қазанда ханның оң тізесін басқан ықпалды бектердің бірі болғандығы байқалады.

Бұдан соңғы жерде Асанды қазақ хандығында, Жәнібек ханның маңынан көреміз.

Асанның нақты қай жылы, қай жерде өлгені белгісіз. Бір мәліметтерде Асан Ата қазіргі Өзбекстан жерінде, Жиделі Байсында дүние салды делінеді. Енді бір аңыздарға карағанда Асан Ұлытаудың басында қайтыпты. Ал Шоқан Асанның зираты Ыстықкөлдің маңында тұр деп жазады. Ақынның қанша жасағаны да мәлімсіз. Халық аңызында ол - көпті көрген көне. Бір аңызда Асан 95 жасқа келген қарт, енді бір аңызда оның жасы 120-да еді делінеді. Халық әңгімелерінде дана, ақылгөй адамның қашан да тұғырдан таюға айналған ақсақалды қария етіліп көрсетілгені мәлім, сондықтан мұндай деректерді нақты деп қабылдай беруге де болмайды. Алайда Асанның шынында ұзақ жасағанын байқаймыз: Жәнібек, Керейлермен бірге

Шуға келерден бұрын Ұлұғ-Мұхамедтің кұзырында жүрген кезінің өзінде ол егде тартып қалған адам, Соған қарағанда, Асан Қайғының өмір сүрген дәуірі - XV ғасырдың іші.

Тарихи Асан туралы біздің білетініміз осыменен шектеледі. Алайда тағы бір Асан бар. Ол - халық князды тудырған аңыздар мен әңгімелердің геройы Асан.

Өз заманының ой-санасына әсер еткен, бшікте, асқарда тұрған жандар жайындағы шын, жартылай лақапқа кұрылған әңгімелер өз кейіпкерінің тірі кезінде-ақ бой көрсете бастайды. Мұндай әңгімелер уақыт өткен сайын түрленіп, бара-бара аңызға айналып кетпек. Тиянағы - тарихи адам неғұрлым соқталы тұлға болса, аңыздар да соғырлым көп, әрі мазмұнды болуға тиіс.

Асан Қайғы жайындағы толып жатқан аңыздардың нәр алған көзі - Асанның тірлігі мен кешкен өмірі. Алайда біз білетін, желмая мініп жер кезген данышпан қарттың шын Асанмен ортақ несі бар, тарихи Асан мен аңыз қаһарманы Асанның арасындағы қатыс қаншалық, бұлардың соңғысына қарап алғашқысының кейпін елестете аламыз ба деген мәселелерді шешу өте қиын. Әйткенмен Мұхтар Әуезов айтқандай, аңыз әңгіменің тарихтық адамды біржола өзіне ұксамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды. . . Әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді». Сондықтан халық аңызы жасаған Асан Қайғының бейнесіне бажайлап қарасақ, белгілі дәрежеде тарихи Асанның кейпін де көруіміз хақ.

Жұрт санасынан орын алған Асан — халық бақытын, ел тыныштығын ойлаған дана қария.

«Ай ағамыз, ағамыз,
Болдың бізге панамыз.
Ноғайдың жетім-жесірін
Қойдай айдап сен бақтың,
Аш-арық болған ноғайға
Пана болып, оларға
Тамақ беріп жем таптың!»

дейді ер Тоған Асан Қайғыға Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батырында».

Қазақ даласына Асан қайғы немесе Асан Ата жайындағы аңыз әңгімелер кеңінен тараған дедік, Бұл реттегі белгілі легенданың бірі — «Ежен хан мен Асан».

Ертеде қазақ Ежен хан дегенге қарапты дейді аңыз. Тізесін бұрынғыдан да батыра түспекке сылтау іздеген Ежен халыққа: «Қорадағы биелерім құлын тастайды, айғырын кісінетпесін»,— деген жосықсыз талап қояды. Жұрт қысылғанда хан қаһарының бар тауқыметін көтеріп алмақ боп белсеніп шыққан — жас бала Асан болады. Бала қасына ерткен қырық мергеніне жолай кездескен ауылдың иттерін атқыза беріпті. Алыстан келген елшілерді қабылдағанда Еженнің ең алдымен білгісі келгені осы содырлықтың себебі. Асан берген жауап мынау болады: «Жас кезімде қозы бағып жүргенде қозыма қасқыр шапты. Бар даусыммен айғайлап ойдың итін шақырдым,— келмеді, қырдың итін шақырдым,— келмеді, қаланың итін шақырдым,— келмеді, даланың итін шақырдым,— келмеді. Сонда бұдан былай ит біткенді қыра берермін деп ант ішіп едім». Ежен: «А, тентек шіркін, қазақтың мидай сары даласында жүріп айғайлаған даусыңды біздің қаланың иті қайдан естісін» депті. Бұған орай Асан бала: «Дат тақсыр, даладағы айғырдың даусын қаладағы бие естігенде, кісінің даусын ит естімеуші ме еді»,— дейді. Сөзден тосылған хан тоқталыпты. Қалағаныңды ал дейді балаға. Бала халқының бостандығын сұраған екен, Ежен хан: «Бар, бердім қазақ деген жұртты, өзінді хан сайладым»,— депті.

Жаны таза, бала мінез көшпендінің санасы да балаңдықтан арылмаған: ұтымды айтылған бір ауыз сөздің құдіретіне сенеді (Абылай мен Қалдан жайындағы әңмені де есіңізге алыңыз), қарадан шыққан жас бала даналығының арқасында хандыққа жетеді.

Әңгіменің сюжеті — ертегілік. Алайда бұл хикаяның әлденеше нұсқасы барлығын ескерсек, оқиғаның Асан атымен байланыстырылуы кездейсоқ еместігін аңғарамыз. Әңгімеден жас кезінен-ақ халық бақытын ойлаған ел қамқоры Асан көрінеді.

Асан жайындағы аңыздардың енді бір алуаны — оның қалайша Қайғы атануына байланысты.

«Сенің талайыңа су перісінің әмірі су сұлтанының қызы несіп болайын деп тұр екен,— дейді бал аштырған жас Асанға балгер.— Төрт үлкен өзен бар: күн батыста Еділ, Жайық екі су, оңтүстікте ұзын аққан Сырдария, шығыста өр Ертіс. Бәріне де қармақ сал, бірінен болмаса бірінен ілінер». Перінің қызы Асанның қармағына Ертістің басында ілініпті. «Адамзаттан өзге бөлек түрі жоқ, сұлулықта міні жоқ, жалғыз-ақ айыбы — сөйлесерге тілі жоқ». Біраз тұрмыс құрған соң, түсініспеушілік

нәтижесінде шарттарын орындай алмаған Асанды тастап, қыз көкке ұшып кетеді. Ғашықтық азабынан Асан мұңды болып, сол себепті Қайғы атанған екен.

Әрине, халық ұғымындағы Асанның қайғысының төркіні махаббаттан емес. Бұл бір зары адамды мұңға батырып, сарқылмас азанты ойдың тұңғышына тартып кетер қаза күйі іспеттес нәрсе. Асан қайғысы — күнделікті өмірдің күйбеңі туғызған әденкі, пенделік қайғы емес, адам атаулының қайғысынан мүлде өзгеше хал. Айтылмыш аңыздың бір нұсқасында Асанның өзінің асылы періден делінеді. Асан Қайғы шын әулне болса оның сүйегінде адамзаттық емес, құпия бірдеңе болуға тиіс. Тарихтан белгілі кейбір адамдардың халық аңыздарында нұрдан, күн сәулесінен жаралған, немесе перінің қызынан туған болып көрсетілетіні де сондықтан. Асан қайғысының түп себебі перінің қызынан айрылудың зары деп ұғыну да Асанды көтермелеудің, Асанға табынудың бір көрінісі, Асан қайғысының кәдімгі пенделік қайғы емес екендігін атап көрсетуге ұмтылудан туған құбылыс.

Перінің қызы мен адамзаттың қосылуы, бірақ асылы басқа болғандықтан тұрмыстарының ұзаққа созылмай айрылысуы — қазақ фольклорында ескіден келе жатқан сюжет. Алайда айтылмыш аңызды осы кезбе сюжеттің тағы бір көрінісі деп қана қарауға болмайтын сияқты. Асан мен перизат жайындағы хикаяның Қазақстанның әр жерінен жазылып алынған оннан астам нұсқасы бар. Соның бәрінің өзегі — Асанның бақытсыз махаббаты. Егер халық түсінігі туғызған перінің қызын жай қызбен алмастырсақ, оқиға шындықтан онша алыс болмай шығады. Хикаяның алғашқыда Асан өміріндегі белгілі бір оқиғаға байланысты тууы ғажап емес. Уақыт оза келе ертегіге айналуы мүмкін.

Асан жайындағы аңыздардың ең таңдаулысы — оның «Жер үйекті» іздеуі.

Асан Қайғы елдің кешіп отырған тұрмысына қанағаттанбайды, мекен еткен қоныстарын жерсінбейді: халықтың болашағын ойлап қамығады. Оның ойынша жер үстінде адамзат тіршілігінде көруі мүмкін жұмбақ бар, оның аты «Жер үйек». Бұл — кісісі жүзге келмей өлмеген, малы екі қайтара төлдеген, елді жау алмайтын, малға жұт келмейтін мекен. Бұл — шөбі шүйгін, суы мол, шаруаға жайлы қоныс. Адамы қайғы дегеннің, қастандық дегеннің не екенін білмейтін, ертеңім не болады деп ойламайтын, елге ырыс жер. Онда жұрттың бәрі

тең, бәрі де шат-шадыман тірлік кешеді, ел аласы жоқ, ағайын арасы тату. Бірліктің, ырыстың, бак-дәулетті, тыныш, бейбіт тұрмыстың белгісі ретінде қой үстіне боз торғай жұмыртқалайды. Міне, осы жерге қоныстану керек. Бірақ оған жету оңай емес. Ұзақ, азапты сапарға жылдар бойы әзірлену керек. Мал төлден тыйылуға, ер төсегінен безінуге тиіс. Соншалық төзім, шыдамды бастап өткерген соң ғана «Жер үйекке» сапар шегуге болады. Жол ауыр: шөлстан бар, аптап ыстық бар, Соның бәріне сабырмен, шыдамдылықпен төзген, жолда кездесетін барлық қиыншылықтарды көтере алатын, бақыт дегеннің, бақытқа жету жолындағы күрес дегеннің не екенін білетін ел ғана «Жер үйекке» қоныстанбақ.

Бірақ сол «Жер үйек» қайда? Мұны ешкім де айта алмайды. Малға жай, елге ырыс жер барын Асан өзінің ғайыптан болжайтын даналығының арқасында білді, енді сол мекенді өзі табуы керек. Сөйтіп, Асан Қайғы мал біткеннің жүрдегі, әрі шыдамдысы желмаяға мініп алып, төңіректің төрт бұрышын түгел кезеді. Айдан ай, жылдан жыл өтеді. Бірақ арман болған «Жер үйек» табылмайды. Халқына мәңгі еркіндік, тозбас бақыт сыйламақ Асан Қайғы өксіп келіп Ұлытаудың басына жеткенде дүниеден көшеді.

Әлем фольклорындағы ең таңдаулы легендалардың бірі осылай ауыр күрсініспен, мұңды толғаныспен аяқталады.

Алайда адам өмірінің қысқалығына, қазаға, сол арқылы жаратушы хақ тағаланың өзіне қарсылық білдірген Қорқыт жайындағы аңызды тұғызған халық — өр, тәкаппар: «Үмітсіз — шайтан» деген мақалды шығарған халық ешқашан да болашақтан күдерін үзбейді. Қазаға шара жоқ-ақ шығар. Қобызының күйіне аждаһадан айбарлы ажалдың өзін ұйытқан Қорқыт та өлімнен қашып құтыла алмаған. Бірақ осы өмірді, осы аз ғана өмірді тыныштықта, молшылықта, бақытта өткізу қалайша мүмкін емес?! Сондықтан халық мұңын ойлаған данышпан Асан Қайғы, ғайыпты болжай алатын сәуегей Асан Ата «Жер үйекті» таба алмапты дегенге жұрттың сенгісі келмейді. Жоқ! Олай емес! Бұл — ақылға сыймайтын сөз. Шындығында Асан Қайғы «Жер үйекті» тапқан екен! Бірақ... бірақ амал не, жұрт ұзақ дайындыққа, жол азабына шыдай алмаймыз деп қорқып, «Жер үйекке» бармай қойыпты. Шын ойға алған болса «Жер үйекке» жету мүмкін екен, бірақ жұрт өзінің алауыздығын, ақылсыздығын, топастығын көрсетіп-

ті, сөйтіп данышпан Асан Ата жол бастап тұрғанда арман болған «Жер үйекке» қоныс аударма алмай қалыппыз.

Аңыз тағы да мұңмен аяқталады. Бірақ бұл да соңы емес. Аңыздың енді бір нұсқалары былай жалғастырылады: сөйткенмен Асан Қайғы бір топ елді ертіп әкеткен екен, олар «Жер үйекке» жетіпті: қазір сонда шатшадыман тұрмыс кешіп жатыр-мыс.

Тарихи Асан желмаяға мініп жер шалып, дәл аңыздағыдай жүре қоймаған болар. Бірақ қиялдағы мекен — «Жер үйек», ондағы қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған тіршілік кебі жайындағы аңыздың барлық нұсқасының Асан атымен байланыстырылуына селқос қарауға болмайды. Шоқан Асан Қайғыны көшпенділердің философы деп, әрине, әншейін атай салмаған. Біздіңше, Асан Қайғының адам баласы бақытты тұрмыс қешетін қиялдан туған мекен «Жер үйек» жайындағы ойларын баяндайтын көлемді шығармасы болғанға ұқсайды. Бұл туынды жыраулық толғау түрінде келді ме, әлде Томас Мордың «Утопиясы», Кампанелланың «Күн қаласы» сияқты үлгіде жазылды ма, — ол арасын ажыратып айту қиын. Ал бізге жеткен легенда сол философиялық шығарманың кейбір жұқаналарының аңызға айналып кеткен түрі. Халық қиялы «Жер үйекті» Асанның өзіне іздетеді.

Желмаяға мініп жер шалған Асан Қайғы жолай кездескен жерлерге, жайлау, қыстауларға өз бағасын бере отырады. Қазақ арасында шүйделі қоныстарды былай қойғанда ұсақ өзендер, кішкене төбешік, сай-сала жайында да «бұл туралы Асан Қайғы солай депті» — деген сөздер жиі айтылады. Асан шықпаған төбе, Асан түстенбеген бұлақ жоқ сияқты. Сондықтан «...Жер-сулар, қоныс-қыстаулар жайында Асан айтты деген сын сарап, барлау, болжау сөздердің көпшілігі сол жерлерді берінде келіп қоныстанған елдердің өз жерінің сырын, жайын түсініп, танып болған соң, көп тәжірибе жылдарынан соң Асан атынан қосқан өз шығармалары, өз сындары» деген М. Әуезов пікіріне қосылуға тиіспіз.

Жер жайында Асан айтты деген сөздер тапқыр, әрі көркем келеді.

«Үш Алматы деген жер бар екен. Сарымсағы сабаудай, бүлдіргені бүйректтей, алмасы бар жүректтей. Сол жерді кимадым», — депті Асан Қайғы.

Шымкент, Сайрамды көргенде: «Екі басса бір базар, малда береке болмайтұғын, екі басса бір мазар, баста

береке болмайтуғын, базары жақын — байымас, мазары жақын — көбеймес», — деген екен.

Семейтауды:

«Төс табаны төрт елі
Атан жүрер жер екен.
Төсегінен түңілген
Адам жүрер жер екен», —

дейді.

Асанның бұл реттегі сөздері бос мақалдау, жай тақпақ емес. Сөз етілмек қоныстардың малға, басқа жайлы-жайсыздығы айтылып, оның өзіндік ерекшеліктеріне дәл баға беріледі. Кейде жер аттарының шығуы да осы Асан есімімен байланыстырылады.

«Шідерті» деген өзенді көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай арықтатып мінген ат бір айда майға бітетін жер екен, бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын жылқының жері екен», — деп... біраз жатқан екен. Сол себептен Шідерті атанған екен... «Түндікті» деген өзенді көргенде: «Он екі тұтам қазылық үй түндік, маңырап жатқан қой түндік, қойдың құлағы тұтам шығып тұрған жер екен» (деп) қимай артына үш қарағандықтан «Үшқара» атаныпты. Ерейментауды көргенде: «Желдің жеті есігі бар екен, қыс болса жылқы тұрмас, жылқы тұрса ішіндегі құлын тұрмас ораздың жайлауы, жиырлының қыстауы екен, екі жағындағы ел бай болар да қақ ортасын... қоныс қылған ел кедей болар, бітісі жаман екен, бірімен-бірі төбелесетұғын кісі сықылды ерейіп тұрғанын, панасы жоқ дала секілді тау екен», — дейді. «Терісаққанды» көргенде: «Уа шіркін, Сарыарқаның тұздығы екен: тек анда-санда обып қоятын жұты бар екен, бірақ артынан мал тез өсетін жер екен», — депті.

Сарыарқада небір шұрайлы жерлер болғанымен, аңыздың айтуынша Асанға ешбірі ұнамапты. Өйткені Асанның іздегені — мал мыңғырып өсетін мінсіз, мүлтіксіз қоныс қана емес, жау қарысы жетпейтін мекен. Сондықтан Асан өзі көрген жерлердің қайсысынан болмасын мін табады.

Асан сыны кейде тым ащы, аса өткір. Мәселен, Асан Шыңғыстауды көргенде былай депті-міс: «Мына шіркіннің топырағы құтырған екен, оған шыққан шөп құтырады, оны жеген мал құтырады екен, оның етін жеп, сүтін ішкен адам құтырады екен: қаны үзілмейтін, кісі өлтіру, ұрыс-төбелес көп болатұғын жер екен».

Шыңғыстау қалмақтармен қақтығыстар мүлде дерлік тоқталып, қазақ — қазақ болғалы үзілмей келе жатқан сырт жаулармен ұрыс-соғыс бәсеңдеген кез — XVIII ғасырдың соңғы ширегінің өзінде найман мен тобықты руларының қақтығысының себепкері болды. Кейінірек патша өкіметінің тұсында да әр түрлі даулардың нәтижесінде туған ұрыс-қақтығыстар, руаралық керістер өзімен көрші тайпалармен салыстырғанда тобықты ішінде молырақ болған. Өзі тобықты Абай: «Ел бүлігі — тобықты», — деп әншейін айта салған жоқ. Жоғарыдағы Асан айтты деген сөз сол дәуірде шыққаны күмәнсіз. Және тобықтылардың өздері емес, көршілерінің шығарғаны. Осы ретпен айтылған сөздердің біразында кейбір жайлау қоныстары мүлде іске алғысыз етіліп көрсетіледі. Мәселен, Асан Баян Аула тауын көргенде: «Ат ерін алуға жарамайтын жер екен. Мына шіркінді жұрт қалай қоныс қылып отырған!? Өзін бір көрген кісі кәпір сені желкемнің шұқыры көрсін дейді екен», — депті-міс. Баян Ауланы мекендеп отырған елдің өзінің мұндай сөзді айтпауы хақ.

Алайда, жерге байланысты Асан атына телінетін сөздердің бәрін де фольклорлық деп карауға болмайтын сияқты. Қазақ хандығы XV ғасырдың орта шенінде Шу, Сарысу өзендерінің бойында құрылғаны мәлім. Жұрт жаңа қонысқа, әрине, өз бағасын береді. Ондай сөздердің біразын елдің аузы дуалы қариясы Асан айтуы әбден мүмкін. Себепсіз құбылыс жоқ. Әу баста сондай бір тұртпек болды демесек, қазақтың өзінің бар қонысына Асанға баға бергізуінің сырын түсіндіре алмас едік.

Асанның Шу жөнінде айтқан сөзі: «Мына шіркіннің екі жағы борбас екен, өне бойы қара қамыс, іші толы жолбарыс екен: баланың іші қуырылмайтұғын, пышағы қыннан суырылмайтұғын, еркегі ат болатын, ұрғашысы жат болатұғын жер екен». Шуды жолбарысының көптігіне қарамай пышағы қыннан суырылмайтын, яғни тыныш, бейбіт жер екен деуінің мәні неде? Бізше, бұл сөздер сол кездегі тарихи оқиғалардан көрініс береді.

Қазақ хандығын құраған рулардың ата-мекен Дәшті-Қыпшақтан кетуінің басты себебі — ондағы өзара қырқыс, күн сайынғы атыс-шабыс, Әбілхайыр мен Барак ұрпақтарының арасындағы қақтығыс еді. Әбілхайыр ұлысынан кеткен соң қазақтар Моғолстанның батыс бөлігі Шу бойында біраз жыл бейбіт тұрмыс кешеді. «Мұнда олар тыныш өмір сүрді». — деп жазады Мұхамед Хайдар «Тарихи Рашидиде». Әйелдің, яғни ананың жат

болушың да мәні бар: мұнда келгендердің көбінің туыстары сол Дәштіде қалып қойды, бүліншіліктің нәтижесінде қандас, рулас адамдардың аралары ажырады, қазақ болып бөлінгендер қиянға шығып кетті.

«Көкекстен басқа құсы жоқ, көк шөптен басқа ісі жоқ, жер азғыны мұнда екен, қатышы семіз, ері арық, ел азғыны мұнда екен. Аты бестісінде қартайтұғын, жігіті жиырма бесте қартайтұғын жер екен»,— депті Асан Қаратауды көргенде. Еділдің ең тоғайын, Жайықтың көк шалғынын жайлап келген ел жазы ыстық, орманы аз түстік өңірді өгейсіген, жерсінбеген тәрізді. Бұл сияқты жаңа қонысты ұнатпау, ескі ата-мекенді аңсау Асан толғауларында да бой көрсетеді. Яғни жер жайында айтылған, Асан атына телінетін сөздердің кейбіреулерінің шындығында да Асанның өзінікі екендігі байқалады.

Асан айтқан нақыл сөз, Асан айтқан толғау жырлар, әрине, өте көп болған. Бізге соның кейбір жұқаналары ғана жетіп отыр.

Асан сөздерінің дені:

«Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлап қайтіп күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер.
Жалаң аяқ байпаңдап қаздар қайтіп күн көрер,
Шыбын шықса жаз болып таздар қайтіп күн
көрер»,—

іспеттес нақыл, толғау түрінде келсе керек. Бұл жолдардан адам тағдыры ғана емес, жан несі мақұлықтардың бәрінің тіршілігі толғантқан, көне заманда өмір сүрген көне философ-гуманистердің типіндегі ойшыл Асан танылады. Кейін аңызға айналып, аты ұрпақ аузында құрметпен аталған адам теңіздей терең ақылдың иесі болғандығы күмәнсіз.

Асанды көбіне хан қасынан көреміз. Оның бізге жеткен толғаулары түгел дерлік Әз-Жәнібек ханға арнай айтылған. Алайда Асанды сарай ақыны деуге болмайды. Халық аңыздарында Асан Қайғы жайында «бұл қария қашан да ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші еді» делінеді.

Бұл сөздің ақиқаттығы Асан толғауларынан-ақ байқалады.

«Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаным көнбейсің,
Шабылып жатқан халқың бар
Аймағын көздеп көрмейсің,

Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің»,—

дейді ол Жәнібек ханға.

Ханның елді өз бетімен билеп-төстеу, қаһары түскен адамын өлім жазасына кесу хақысынан айрылып, рубасы аксақалдарсыз ешбір мәселені шеше алмайтын күйге жетуі — қазақ хандығының соңғы дәуіріне тән құбылыс. Ал Асан өмір сүрген заманда ханға жаңағыдай сөйлеу кез келген шонжардың қолынан келер іс емес. Бұл — Асанның Асандығы ғана айтқызылған сөз.

Бұл жерде Асан — халық тілегінің жоқшысы, Асан мұңы — халық мұңы. Оның атына жалғанған Қайғы деген анықтама халық сүйіспеншілігінің белгісі іспеттес. «Тауарих хамсаның» авторы, өзі діндар Құрманғали Асанның «Қайғы» аталу себебін дінге тіремек болады. Бұл — халық санасындағы Асан бейнесімен қабыспайды. Асан қайғысы бақиды, ахирет жайын ойлағаннан туған қайғы емес. Асан мұңының тамыры тереңде. Оның негізінде халықтың сол кездегі тұрмыс-халіне жаны ашылғандық, өмірге көңілі толмау бар. Асан қайғысы — бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың камын ойлағандықтан туған қайғы. Сондықтан да өз толғауларында ол үнемі халық атынан сөйлейді.

Бажайлап оқысақ, Асан толғауларынан тек сол заманға ғана тән кейбір суреттерді, қазақ халқының құралу дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардың елесін көреміз. «Асан Қайғының шығармалары өз тұсының айнасы, ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұңын, тілегін көрсетеді», — деп жазған еді Б. Кенжебаев.

Әбілхайыр ханнан бөлінуге қарсы болмағанмен, Асан Қайғы ата-мекеннен ат құйрығын үзіп ұзап кетуді онша қош көрмегені байқалады.

«Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,

Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің,
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген
Еділ деген қиянға
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың...

Ата-мекеннен біржола безуге Асан тіпті де риза емес. Сондықтан Жәнібек, Керей хандардың Моголстандағы Иса-Бұға ханға беттеп көшкен ұзақ сапар жүрісі Асанға мәнсіз де, қажетсіз де көрінеді. «Нәлет біздің жүріске!»— дейді ыза болған ақын. Елін қимаған ақын артта қалып бара жатқан қоныстардың артықшылығын айтып босқап жұртты қайырып, Жәнібек көшін тоқтатпақ болаты.

«Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың
Алтын менен күміске!»

1468 жылы Әбілхайыр өлген соң өзбек ұлысында туған аласапыранды пайдаланып қазақтар өзінің ескі қоныстарының шет жағасын қайта басты. Ақынның бұл оқиғаны қалай қарсы алғанын білмейміз: нә Асанның осы оқиғаға байланысты жырлары басқа да көптеген шығармалары сияқты біздің дәуірімізге жетпеген, нә бұл кезде Асан тірілердің санатында жоқ.

Асан Қайғы Жиделі-Байсынға сапар шегерінде айтты деген мынандай бір сөз бар:

«Жайлы орынды жат басқан
Жерді көрмей кетпекпін,
Ханның орнын қара алған
Шерді көрмей кетпекпін,
Қатындармен қатарлас
Ерді көрмей кетпекпін».

Бұл сөздердің отаршылдыққа қарсы лепсе екені анық.

Марқұм Мұхтар Әуезов: «Асан Қайғы жайындағы

әңгіменің екінші, халыққа жат, бөтен саналы түрлері тағы бар. Ол аңыздағы Асан — халық мүддесімен қабысатын Асан емес, хан сарайының ақылшы сыншысы, санашылы болған Асан. Бұл Жәнібек ханға ақыл айтады. Құладыңға қу ілдіргенің жаман ырым, қала салғаның жаман қылық деп сынап шенейді. Мұндағы Асан кертартпа феодалдық заңның санашылы болып шығады. Саны аз болғанмен Асанның Жәнібекке айтты деген сөзі және кейін Бұқар шешетін, Асан айтыпты-мыс деген қысқа толғау — екеуі де халық сүйген Асаннан басқа бөлек жат саналы адамды танытады», — деген еді.

Алайда Асан толғауларындағы кейбір сарындарды соңғы кездің қоспасы деп қарауға болмайды. Асан — XV ғасырдың перзенті, сол заманның салт-санасы, идеологиясы Асанға да жат емес, сондықтан біз бұл жерде мәселеге тарихи көзқарас тұрғысынан келуге тиіспіз. Асан хандық үкіметтің берік болғанын қалайды, сондықтан Жәнібекті ата жорасын бұздың деп сөгуі әбден мүмкін. Асан ханның орыс шеберлерін алдырып сарай салдырғанын да ұнатпайды. «Мұның жаман ырым, — дейді ол, — сарайды салған кәуір, алатын да кәуір болады...»

Аңызда Жәнібек орыс шеберлерін шақыртып ғимарат тұрғызуын біз анахорнизм деп қарамаймыз. Тарихта мұндай оқиғалар болған. XV—XVI ғасырларда көшпенді ноғайлар сарай не басқадай құрылыс салу қажет болса, Москвадан «қала салушы шеберлер» сұратып алатын. (Г. Перетяткович. Поволжье в XV и XVI вв. ках. Москва, 1877, стр. 145—146).

Асан атына байланысты кең тараған сөздің бірі — кейін Бұқар шешті дейтін қысқа толғау. Мұнда Асанның өз тобының мүддесін көздегенін көреміз.

Асан өмір сүрген XV ғасыр — Шығыс Еуропаның тарихында ұлы өзгерістер болып жатқан дәуір еді. Күні кеше Алтын Орданың тепкісінде жатқан орыс елі қайта көтерілді, Москва күшейе бастады, бірлі-жарым қақтығыста өз қаруының салмағын көрсетіп те қалды. Алтын Орда шылпара болып ыдырап, оның орнын өзара қырқыстан басқаны білмейтін дербес хандықтар басты. Ал орыс мемлекетінің қуаты күн сайын артып келе жатты.

Асан Қайғының өз дәуірінде болып жатқан өзгерістердің мәнін ұғып, байыбына жете түсінгендігі көрінеді. Бұл, әрине, Асанның үлкен ақыл иесі, ойшыл болғандығының тағы бір айғағы.

Кейін бірнеше ғасыр өткен соң «орыс мәдениетінің қазақ халқы үшін игілікті әсері болатынын» ғайыптан болжап білу, әрине, мүмкін емес-тін. Сондықтан Асанды кінәлау, сыпайылап айтқанда, парықсыздық болар еді. Және В. И. Ленин талай рет атап көрсеткендей, патшалық Россияның ұсақ ұлттар жөнінде ұстаған саясатының екінші жағы тағы бар, ол — отарлаушылық, өзінен әлсіз халықтарды езу саясаты. Революциядан бұрынғы әдебиетіміздің тарихы туралы сөз болғанда осы мәселені де естен шығармағанымыз жөн еді. Ал қазіргі, тәуелсіздік алған, дербес ту көтерген заманда ежелгі және кейінгі дәуірлердегі төл әдебиетіміздегі отаршылыққа қарсы сарындарды жаңаша байыптау қажет.

* * *

Қазақ халқы әр түрлі тайпалық одақтар мен ұлыстардың құрамында болған бір тектес түрік руларынан құралды. Осындай тілі ортақ, әдет, салты ортақ рулардың бір тобы қазақтарға Ноғай Ордасынан қосылды.

Қазақ хандығы құрылған кезде оның батыстағы көршісі Ноғай одағы ыдырай бастаған еді. XVI ғасырдың алғашқы жылдарында-ақ ноғайлардың¹ өзара тәуелсіз үш ұлысқа бөлініп көшіп жүргенін көреміз. Алайда біршама күшті Ноғай Ордасы бұдан соң да бірталай уақыт өмір сүрді.

Ноғайлар Солтүстік Кавказға іргелес далалықтарды, Еділ, Жайық бойларын қоныстанған еді. Ал қазақтар батыста Еділдің төменгі ағысына дейінгі жерлерді немденетін. «Қазақтар жаздыгүні екі-үш ай бойы Еділ бойындағы ұшы-қиырсыз кең далаларда көшіп жүреді», — деп жазады Рузбехан.

XVII ғасырдың бас кезіндегі орыс мәдениетінің ескерткіші «Книга Большому Чертежуда» қазақтар мен ноғайлардың көші-қоны, шекаралары туралы деректер келтірілген. «...А промеж озеро Акбашлы и реки Саук, и озеро Акколь и по обе стороны реки Кендерлика, и реки Сарсы, и песков Каракум, на тех местах, на 600 верстах, кочевье Казацкие Орды... А от верху реки Бузувлука на полях и до Синево моря, кочевье все Больших Ногаев... А промеж Хвалинского море и Астрахани Казацкие Орды кочевье и от верху Яика к Волге кочевье Больших Ногаев».

¹ Революциядан бұрын қазақтар татарларды да ноғай деп атай берген. Шынында, татар мен ноғай екеуі екі халық екені белгілі.

Бұл — шартты түрдегі ғана шекара еді. Ноғайлар мен қазақтар аралас-құралас отыра берген: кей ауылар бірге көшіп те жүрген, кейде қазақ хандары мен ноғай билері қыз алысып, қыз берісіп тұрған. Ара-тұра жайлау-қыстаулар үшін, олжа үшін соғысып қалып отырғанымен, ноғайлар мен қазақтар біршама тату көршілік құрған сияқты. Өзара туыс екі Орда — ноғайлар мен қазақтардың бірге көшіп жүрген уағы қазақ эпосында кой үстіне боз торғай жұмыртқалаған алтын заман ретінде еске алынады деп жазады Шоқан.

Қазақтар мен ноғайлар кейде тіпті жауға бірге аттанатын болған. Мәселен, Орта Азия тарихшысы Абдаллах бен Мұхамед бен Али Насруллах Қасым ханның әскері қазақтар мен ноғайлардан құралған еді деп жазады.

Екі халықтың этникалық құрамы бірдей-тін (ноғайлардың рулары: найман, арғын, қоңырат, қыпшақ, алшын, қытай, қыңлы, алаша, тама, керейт, керей, бозоғлы керей, оңғар найман, қарт қазақ) тіліндегі, салтындағы айырмашылық жоққа тән еді. Сондықтан көңіліне билеушісі жақпаған рулар бір ұлыстан екінші ұлысқа ауып өте берген. Бұл ағым көбіне қазақтан ноғайға қарай емес, керісінше болған.

Ноғай ордасындағы түрік руларының қазақ хандығының құрамына көптеп өткен бір уағы — XVI ғасырдың 50-жылдары. Орыстарға қарсы партияның басшысы ұлыбн Жүсіп (қазақ эпосындағы Орақ) пен орыстарға икем партияның басы Исмайыл бидің арасындағы ұзаққа созылған күрес Жүсіптің өлімімен (1555 ж. февраль) аяқталған еді. Осы оқиғаның нәтижесінде туған аласапыран кезінде Жүсіптің, оның туған ағасы Мамайдың (1549 жылы өлген), немере ағасы Астраханьды билеуші Жаңбыршының жақтастарының дені қазақ хандығына өтіп кетеді. «Туыстарымның көбі қазақтарға шығып кетіп, қазір менің өзіммен жауласып жүр», — деп жазады Исмайыл Иван Грозныйға 1557 жылы. Бұлардың саны өте көп болған болуы керек.

Ноғай Ордасындағы бірталай түрік руларының қазақ халқының құрамына енген тағы бір уағы — XVII ғасырдың орта шені. Торғауыттар Еділге келгенде ноғайдың біраз рулары осы қалмақтардың қол астына қарап қалған да, негізгі бөлігі Еділдің Қырым бетіне өтіп кеткен. Бірнеше жылдан соң қалмақтардың қол астында қалған рулар түгелдей дерлік қазақтарға қосылады.

Әрине, бұл тек тарихи белгілі жайлар ғана. Әйтпесе, жекелеген адамдардың, жекелеген рулардың қоныс

аударулары, туыстас бір ұлыстан екінші ұлысқа өтіп отыруы ол кезде күнделікті болып отырған табиғи құбылыс. Бұл жай өзінің көрінісін «Ер Тарғын» жырында тапқан. Жырдың басында Тарғын «өз ханының» бір бегін өлтіріп Қырымға қашып барады. Одан да кетіп Ханзада елінде жүргенде Тарғын енді Қырымды «өз жұртым» дейді. Белінен мертігіп жатқанда:

«Мен бүйтіп жатқаным
Өз шаһарымның жырағы»,—

деп Қырымды, онда қалған жолдас-жораларын есіне алады. Белі жазылған соң жұртына тастап кеткендердің сонынан бара жатып:

«Белім түсіп орнына
Тағы іздедім кешегі,
Тастап кеткен елімді»,—

деп, Ханзада елін де өз елі санайды. Яғни Тарғын үшін бөлшектеніп отырған хандықтардың бәрі — бір-ақ ел, өз отаны.

Сондықтан Ноғай одағындағы рулардың қазақ хандығы құрамына снуі туралы айтқанда олардың ассимиляциялануы, жұтылуы, сіңісуі жайында сөз болмауға тиіс.

Міне, сол себепті де Ноғай Ордасының белгілі билері мен мырзалары Мұса, Жаңбыршы, Мамай, Орақ, Алшы Смайыл (Исмайыл), Қазы, Телағыстар (Ағыс) қазақ эпосының геройларына айналды. Бұл құбылыстың себебін түсінбеген проф. П. А. Фалев қазақ батырлар жыры түгелдей ноғайлардан алынған деген теріс қорытындыға келеді. (П. А. Фалев. Введение в изучение тюркских литератур и наречий. Ташкент, 1922). Бұл жерде біз қазақтар мен ноғайлардың ұзақ уақыт бойы Алтын Орданың құрамында бірге болғандығын, екі халықтың бірлігінің XVII ғасырға дейін үзілмегенін, сондықтан біздің фольклорымыздың, әдебиетіміздің түп тамыры ортақ екендігін тағы да еске саламыз.

Осы дәуірде,— қазақ халқының құралу кезеңінде өмір сүрген көркем сөз шеберлері — қазақ әдебиетінің қалыптасуында көрнекті роль атқарған Доспамбет, Шалқиіз жыраулар.

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ

Доспамбеттің асыл тегі ноғайлыдан еді¹. Жыраудың туып-өскен жері — Донның (Дан, Тан, Тең) құйылысындағы Азов шаһары (Азау кермен, Азағ, Азаулы).

«Айнала бұлақ басы Тең
Азаулының Стамбұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ.
Би ұлынан несі кем!
Алла өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де алмаға ат байлағаны жоқ еді!»

Доспамбет — жорықшы жырау. Бізге жеткен толғауларының рухын айтпағанның өзінде оның талай ұрысқағыстың куәсі болғандығын көрсететін жолдары жеткілікті.

«Сере, сере, сере қар
Асты кілең, үсті мұз,
Күн түн қатса жібімес.
Мен күлікке қосымды артқанмын.

¹ Жырау өз есіміне Аймадет деген көз тіркейді (Аймадет ер Доспамбет). Бұл — оның руының не тайпасының аты болса керек. (Беріш Қаратоқай Мұрат ақын, Алаша Байтоқ жырау деген сияқты). Алайда біз ноғайларға қатысты әдебиеттердің ешқайсысынан Аймадет атты руды ұшырата алмадық. Ноғай тайпалары кейде өздерінің билерінің, немесе мекен еткен жерлерінің атымен де атала береді екен. Әрине, ондай тайпалардың біраз уақыт өткен соң есімін өзгертуіне тура келеді, «Аймадет» те сондай атаулардың бірі болуға тиіс.

Көмбiдей ару жаларға
Күректей мұзды тоңдырып,
Кірімембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын...»

Немесе:

«Ағарып атқан таңды ай деп,
Шолпанды шыққан күндей деп,
Май қаңбақта ағалардың аты жусап жатыр деп,
Ақшандақты құрып қойған шатыр деп,
Жазыда көп-ақ жортқан екеміз
Арғымақтың талдай мойнын талдырып,
Үйде қалған арудың
Ал иіндігін аудырып.»

Жарақаттан өлерінде айтты деген сөзінде жырау:

«Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен», —

дейді. Мамай 1549 жылы өлген. Ал Доспамбеттің офат болуы бұдан көп бұрын сияқты. Ұлы Ноғай Ордасының бні Мамай мен Доспамбеттің әміршісі — Қырым ханының бірігіп қимыл көрсетуі — 1523 жыл. Осы жолы Қырым ханы Махмед-Герей Мамайдың көмегімен Жәнібектің ұлы Үсейінді жеңіп Астраханьды алады. Қырым мен Ноғай Ордасы үзбей жауласып отырғаны белгілі. Ауыз бірлік бұл жолы да ұзаққа созылмайды: Мамай өзінің немере інісі Ағыстың (Жаңбыршыұлы Телағыс) үгітімен Махмет-Герейді Астраханьнан алдап шығарып алады да, баласы Батыр хан екеуін сондарынан ерген барлық татарларымен қоса қырып тастайды. Бұдан соң Ұлы Ноғай Ордасы мен Қырым арасындағы жаулық қайта тұтанады. (Н. М. Карамзин. История Государства Российского, т. VII, СПб, 1817, стр. 123; В. Д. Смирнов, Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в., СПб, 1887, стр. 392. «Орак-Мамай» жырында бұл белгілі тарихи оқиға біршама дәл бейнеленген).

Доспамбет осы Махмет-Герей мен Мамайдың әлі тау кезінде қаза тапқанға ұқсайды. Яғни жыраудың өмір сүрген уағы XV ғасырдың соңы, XVI ғасырдың алғашқы ширегі.

««Дүниенің басы сайран, түбі ойран,
Озар сойды бұл дүние
Азаулының Аймадет ер Доспамбет ағадан», —

дейді жырау өлерінде айтқан жырында. Рухы таза ортағасырлық бұл толғаудан номад-жауынгердің ой-өрісі, санасы, нанымы көрінеді. Қазір мағынасы мүлде ұмытылған сөздер, тілімізде қолданудан шығып қалған тіркестер жырда баршылық. Жыраудың өзінің жарақаттануын, қансырап, әлі азайып, бойынап өмір кетіп бара жатқанын суреттейтін жолдары рухының ескілігіне, көркемдік тәсілдерінің бұлалылығына қарамастан көңілге әсер етерлік терең, көз тоқтатарлық сұлу.

«Арғымаққа оқ тиді
Қыл майқанның түбінен,
Аймадетке оқ тиді
Отыз екі омыртқаның буынына.
Зырлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның уақ тамырдан.
Сақетер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма.
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты
Жарықшылар жоқ па екен
Жармай білте саларға,
Жағдайсыз жаман қалып барамын,
Жанымда бір туғанның жоғынан».

Доспамбет жайындағы бір әңгімені В. Радлов Қырымды қоныстанған ноғайлардан жазып алған. «Азауда Доспамбет аға болған (аға — ханға жақын феодалдардың титулы, — М. М.), ондан басқа отуз екі аға болған, әпсі де батырлардан болған», — деп басталады бұл шағын хикая. Бұлар бір күні жорыққа аттанады. Бірнеше күннен соң көп әскерге кездеседі. Басқа ағалар қашайық дегенде Доспамбет: «Қашмақ болмас, алла не көрсәтсә шуны көрәрбіс», — деп ұрысқа кіріседі. «Башлаған қауға еткеннер. Әмді көбісін қырғанлар. Бір шетке шыққаннар соң бір қамшысы бар екен Доспамбет ағаның. Қауға еткен йерінде о қамшы қалған. — Ағалар, ді, менім қамшым қалған, қайтамын, ді. Ағалар айта: қайтма, ді. Доспамбет аға айта: қамшымның қолғамасы алтын, сабы йез, ді. Өсәгі бұлан терісі, өрімі қайысы, ді. Қамшым қалды, қайтамын, ді. Соңа қайтып бара әскәргә...» Сөйтіп, Доспамбеттің қазасы ұрыс кезінде түсіп қалған қамшыдан болады. (Трубкасына қайтып оралған Тарас Бульбаны есіңізге алыңыз). Қазақта Доспамбеттің қалай, қандай жағдайда жарадар болғандығы айтылмайды, тек ұзақ толғауы ғана беріледі. Қамшы жө-

ниңдегі деталь — өрне, аңыз. Бірақ қолымыздағы толғаудан осыған ұқсас жолдарды ұшыратамыз:

«Қарағайлы көдік бойында,
Қамшым қалды ойында
Бүлдіргесі бұлан терісі,
Өрімі құнан білдің қайысы,
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Бейазының бойында
Күзен, қарсақ жер ме екен!»

Өрімі пілдің қайысы, бүлдіргесі бұлан терісі, орамы алтын, әшекейлі қамшы батырдың енді көрінгенге жем болатын барлық мал-мүлкінің символы іспеттес. Бұл сөздердің негізінде көзі мәңгі жұмылуға айналған жан-ның жарық дүниені қимауы бар. Осыдан соң жырау артында қалып бара жатқан зайыбын, Қосақай, Қосай, Ер Досай атты балаларын еске алады. Бірақ олармен сырттай қоштасуға, «бел шешіп» иман айтуға аузы бармайды. Доспамбет өзінің ескі дәуренін, садақ толы сайгез окты боратып ата, алты құлаш ақ найзаны ұсынып шанша жауын мұқатқан күндерін, Еділдің бойын ен жайлап бейбіт тұрмыс кешкен заманын қимайды. Бұл жерде жырау өзінің көңіл күйін дәл бере алатын мұң-зар мен арманға толы әсерлі сөздерді таба алған. Толғау Доспамбеттің о дүниеге бет бұрып өзін-өзі бекітуімен, өмірінің босқа өтпегеніне сенім білдіруімен аяқталады.

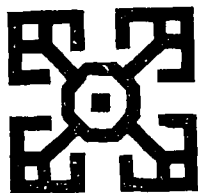
«Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қандым, өкінбен,
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен,
Тобыршығы биік жай салып,
Дұспан, аттым, өкінбен
Тоғынды сарты нар жегіп,
Көш түзедім, өкінбен.
Ту құйрығы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен.
Туған айдай нұрланып
Дулыға кидім өкінбен,
Зерлі орындық үстінде,
Ал шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп
Ару сүйдім, өкінбен.
Бүгін, соңды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын,

Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен!»

Доспамбет — қазақ әдебиетінің өсу-өркендеу тарихында елеулі роль атқарған суреткерлердің бірі. Доспамбет жырларының игілікті әсері, тіпті, кейініректе шыққан Бұқар, Махамбет творчестволарынан да айқын аңғарылады. Сонымен бірге ескіден қалған мол мұра — эпикалық жырлардан да Доспамбет әсерін байқаймыз.

Доспамбет мұрасының дені біздің заманымызға жете алмады. Әйткенмен жыраудың кейбір туындылары және жырау жайында жаңа деректер әлі де табылып қалуы мүмкін. Бұл, әрине, болашақтың ісі.

Ал әзірге қолда бар санаулы жолдардың өзінің әдебиетіміздің тарихы үшін маңызы зор.

Суреткерлер тағдыры сан қилы: кейбіреулері көзі тірісінде-ақ еңселі тұғырға көтеріледі, өлген соң аты ұрпақ аузында құрметпен аталып, шығармалары ғасырлар бойы жасайды; енді біреулері тіршілігінде данышпан, дана, ұлы аталады, жазғандары мінсіз сияқты көрінеді, ал көзі жұмылған соң көп ұзамай оп-оңай ұмытыла салады; енді біреулердің өмірдегі үлесі — белгісіздік, танылмайды, бағаланбайды, даналығына жұртшылықтың көзі жетуі үшін оның өлуі қажет сияқты: шынында да солай болады: жазушы дүниеден көшкеннен кейін біраз жылдан соң оның белгісіз қабірі қайта жаңартылып, басына сәулетті мұнара тұрғызылады.

Алшын ішінде Құяс табынан шыққан Тіленшіұлы Шалкиіз жыраудың тағдыры мүлде өзгеше болды. Күйкі өмірде дегені үнемі орнына келе бермегенмен де тәкаппар, даңққұмар батыр жырау тіршілігінде-ақ алты алашқа танылды. Құздан құлаған селдей екпінді, ағарып атқан таңдай сұлу жырларға хан да, қара да ұйыды: Шалкиіз өз заманының бірінші ақыны болды. Жырау опат тапқан соң оның рухы да даңқ пен құрметке бөленді: әр бұтасы ән салған, әр малшысы ақын болған көшпенділер жайлаған Орталық Азияда бірнеше ғасыр бойы онымен бой таластыра аларлық ешкім де дүниеге келмеді. Бірақ осыдан жүз-жүз елу жыл бұрын, дала баска кейіпке түсе бастаған, ежелгі тірлік тынысы өзгерген ХІХ ғасырда ортағасырлық жауынгер-жыраудың бейнесі көмескіленуге айналды. Әйткенмен, бұл да Шалкиіз үшін бақытты шақ еді: оның шығармаларынан қалған соңғы жұқаналар жазылып алына бастады. Жыраудың ғасырлар бойы даланы дабылдатқан даңқы өшті,

бірақ оның орнына шын мәнісіндегі мәңгілік жасау келді: жырау туындылары әр түрлі өлеңдер жинақтарына, хрестоматияларға енгізілді, сөйтіп келешек ұрпақтың алдына жету мүмкіндігіне ие болды. Баспа ісі өркендемеген, қазақ тілінде санаулы ғана кітаптар жарық көрген революцияға дейінгі дәуірде Шалкиіз шығармалары әр түрлі жинақтарда, хрестоматияларда он екі рет басылды. Бұл — сол кез үшін астрономиялық сан еді.

Осы кезде Шалкиіз қазақ ақын жырауларының ішінде бірінші болып орыс тіліне аударылды. Орыс ғалымдары мен зерттеушілері Шалкиіз творчествосына жоғары баға бергенін көреміз. Жыраудың би Темірге айтқан жырлары орыс тілінде шыққан әр түрлі жинақтар мен мерзімді баспасөз бетінде төрт рет жарық көреді. Шалкиізді бір кездегі «қара ағаштан қалың ноғайдың» ең соңғы ұрпақтары да әлі ұмыта қоймаған екен. Оның би Темірге арнаған толғауының бір үзіндісін В. Радлов Қырымдағы ноғайлар арасынан жазып алып, өзінің «Түрік тайпалары әдебиеті нұсқаларының» VII кітабына енгізді. Ал Дағыстаннан шыққан Мұхамед Османов «Ноғай уә құмық шығырлары» жинағына (СПб, 1883) жыраудың бірнеше толғауын қосады.

Осы кезде жыраудың даңқ қыраны ең соңғы рет шарықтап қалды. Бірақ бұл ұзаққа созылған жоқ. Революциядан соң халқымыздың әдеби мұралары жан-жақты жиналып, жекелей де, топтастырыла да баспа бетін көріп жатқанда Шалкиіз жырау ешкімнің назарына ілінбеді. Том-том болып қазақ әдебиетінің тарихы жазылғанда Шалкиіз зерттеушілер көзінен қаға беріс қалды. Жырау жайында ара-тұра айтылып қалған сөздер бірді-екілі ауыздан аспайды. Жыраудың мүлде дерлік ұмытылғандығына дәлел ретінде оның Шалкиіз атының «Шәлгезге» айналдырылғанын айтудың өзі жеткілікті. (Жоғарыда аталған және аталмаған барлық басылымдарда, бұрынғы-соңғы барлық қолжазбаларда айна-қатесіз. «Шалкиіз» деп қана жазылған. Сондықтан, жырау есімін «Шәлгез» деп бұрмалау — тек сауатсыздық белгісі демеске болмайды).

Шалкиіздің кезінде әдебиетіміздің тарихынан өзіне тиісті құрметті орынды ала алмай калуының кейбір себептеріне соға кетейік. Жыраудың біздің заманымызға жеткен шығармалары түгелдей баспа бетін көргенімен де бірыңғайланбаған, бір жерге жинақталмаған еді. Шалкиіз толғаулары соңғы кезге дейін революциядан бұрын шыққан, шаң басқан ескі кітаптардың арасында

шашылып жатты, олардың кейбірінің барлығынан әдебиет тарихшыларының өзі бейхабар болды. Содан соң, Шалкиізді оқығанда көзге бірден түсетін жай — ондағы кейбір образдардың, тіркестердің, кейде тіпті тұтас жолдардың Бұқарға, Махамбетке, Базарға, т. б. ұқсастығы. Шын мәнісінде бұл ұқсастық Шалкиіздің Бұқар, Махамбетке емес, Бұқар, Махамбеттің Шалкиізге ұқсастығы еді. Шалкиіздің әдебиет тарихына енгізілмей қалуының тағы бір себебі — оның зерттеушілерге бірден-бір дерлік белгілі шығармасы «Би Темірге толғауда» әмірші атына арналған мадақ сөздер бар. Яғни «Шалкиіз ханды, биді мақтаған, мұндай адамды әдебиет тарихына қалайша енгізе аламыз!» Және ең соңғы, ең басты себебі — «Бізде XVIII ғасырға дейін әдебиет болған жоқ, өйткені болуы мүмкін емес еді» деген «дана» тезиске бас шүлгеу.

Шалкиіз жыраудың өмірі жайында бізге біраз деректер жеткен. Жыраудың туып-өскен жері Батыс Қазақстанда ел аузынан жазылып алынған тарихи әңгімелерге қарағанда, Шалкиіз Ноғайлының ұлы биі Мұсаның қызынан туыпты. Әкесі Тіленші — қазақ арасындағы көп шоңжардың бірі болса керек. Үш айлығында анасынан айрылған болашақ жырау нағашы атасының қолында өседі. Көшпенділер аристократиясынан шыққан Шалкиіздің өз өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ жоғарғы қауым ішінде болғандығын көреміз. Бұл оның адам ретінде қалыптасуында ғана емес, поэзиясында да үлкен із қалдыруға тиіс еді.

Өз атасы билер қастасына жатпағаны себепті еңкімге тәуелсіз әмірші болу маңдайына жазылмағанын білген¹ атаққұмар, билікқұмар Шалкиіз қашан да билеушілерді билеуге тырысады. Жыраудың бұл мінезі ол жайындағы әңгімелерден ғана емес, оның өзінің шығармаларынан да көрініс тапқан.

Шалкиіз өмірінің біраз уағы ноғай ордасының әміршісі Темір бидің төңірегінде өткендігі байқалады.

«Тіленшіұғлы Шалкиіз,
Иесі би Темірдің тұсында
Бұлтқа жете жазды бұ мүйіз,
Иесі би Темірден соңыратын
Тұқылдықтан тарсылдап
Үзілер болғай сол мүйіз», —

¹ Ноғай ордасына Едіге ұрпақтары — билер үкім жүргізгені мәлім.

дейді жырау өзінің Темірге арнай айтқан толғауларының бірінде.

Едігенің немересі Тенсібайдан туған Темір би — батыс тарихшыларына да, шығыс тарихшыларына да белгілі адам. Анонимді «Шейбани-намадан» оның Астраханьды билеген Қасым сұлтанның іргелі бектерінің бірі эмир-эль-умера, яғни әскербасы болғанын көреміз. Қасым сұлтан маңызды мәселелердің бәрін Темірмен кеңесіп қана шешеді екен. Темір 1480 жылы Уграда болған, 1485 жылы Қырымды шауып, мол олжамен оралады. Өмірінің соңғы кезеңінде Темір — Москваның одақтасы. Оның өз дәуіріндегі тарихи оқиғаларда қандай роль атқарғаны сол кездегі орыс жылнамаларынан айқын аңғарылады.

Темірдің қаншалық ықпалды адам болғандығына мысал ретінде оның қызы Нұр-Салтанның жайын айтудың өзі жеткілікті. Алдымен Қазан ханы Ибрагимнің, кейін (1485 жылдан бастап) Қырым ханы атақты Меңлі-Герейдің әйелі болған, Қазан хандары Махмет-Әмин, Әбділ-Ләтиф, Қырым ханы Сайып-Керейдің анасы Нұр-Салтан орыс патшаларымен өз тарапынан елші алысып тұрған, мемлекет істеріне ықпал етіп отырған.

Темірдің дәл қай жылы туып, қай жылы өлгені мәлімсіз. Оның есімінің орыс тарихында ең соңғы рет ұшырасуы — XV ғасырдың 90-жылдары. Ал 1504 жылы Ноғай Ордасының бні — Темірдің ұлы Тәуекел. Бұл кез документтерінде Темір о дүние адамы, мархұм ретінде ғана еске алынады.

Біздің қолымызда бар деректерден Шалкиіздің Темір би өлгеннен соңғы өмірі Мамайдың және оның інісі Жүсіптің төңірегінде өткендігі көрінеді. Ордадағы Жүсіп пен Исмайылдың билікке таласу дәуірінде (1540 жылдар, 1550-жылдардың алғашқы жартысы) жырау Жүсіптің партиясын жақтайды. Бірақ Исмайылдың еппен жүргізген саясаты нәтижесінде Жүсіп Шалкиізді сыртқа тебеді де, қарт жырау әміршісінің маңынан аулақ кетеді. Жыраудың өз өмірінің соңғы кезеңін Хақназар ханның әміріндегі қазақ мемлекетінде өткізгендігі аңғарылады.

Жоғарыда айтылған кейбір жанама мәліметтерге қарап біз Тіленшіұлы Шалкиіз жыраудың өмір сүрген дәуірі шамамен алғанда 1465—1460 жылдардың арасы деп есептейміз.

Шалкиіз мұрасынан біздің заманымызға жеткені — 600 жол шамасында. Бұл басыр шайыр Рудаки шығар-

ған әлденеше жүз мың шумақ өлеңнің бір мың жолдайы ғана сақталғаны сияқты құбылыс. Алайда Шалкиіздің әдебиетіміздің тарихынан құрметті орын алуы үшін ғасырлар бәйгесінен келген осы санаулы шумақтардың өзі-ақ жеткілікті. Қолда бар жырлар бұдан төрт ғасырдан астам бұрын жасаған жырау поэзиясының бағыты, тақырыбы, сыр-сыпаты жайында толық түсінік бере алады.

Шалкиіз — жырау, жырау болғанда өлеңмен не қарасөзбен сөйлеу бір қисап, аузын ашса болды көмекейінен күмбірлеген жыр төгіле берген жыраудың классикалық үлгісі.

Дүниеде ненің болсын шегі бар, импровизацияның аты — импровизация. Ақын қанша құдіретті болғанмен алдын ала дайындықсыз, суырып салып айтылған өлеңде мін болмай тұрмайды; бұл сөз алдымен шығарманың көркемдігіне, содан соң ойлылығына қатысты. Импровизация гүлденген ортағасырлық Арабстан ақындарының өзі экспромтпен айтылған жырларын артынан жөндеп, өңдеп отырған. Сол себепті де өз поэзиясында Әбу Таммам көз тұндырар сұлулыққа, Мұтанабби теңіздей терең ойлылыққа жетті. Осы тұрғыдан алғанда, Шалкиіз туындылары жалаң импровизацияның ғана жемісі екендігіне күмән туады.

Шалкиіз ислам дінін ұстанған, оның тәңірісі көк емес, алла.

«Тәңірінің үйі кебені
Ибраһим-Халил алла жасапты,
Ғазырейіл жан алмаға қасап-ты».

Шалкиіздің құранға, ислам дінінің қағидаларына қаншалық жетік болғаны бізге мәлімсіз, алайда оның сауаттылығы күмән туғызбайды.

«Қара сия ақ қағаз,
Дестерге өнер төктірдің.

Алыс жерден мөһрлі шұбар хат келсе...

Әбсінде ғалым жидырып,
Ақ кітабын жайдырып...»

Әрине, дала перзенті Шалкиіз ең алдымен, импровизатор еді. Алайда жырау шығармаларындағы, әсіресе оның философиялық толғауларындағы күрделі тіркес-

тер мен қайталанбас суреттер бұл туындылардың ұзақ ойланудың, тынымсыз еңбектің нәтижесі екендігіне куә. Сірә, Шалкиіз де орта ғасырдағы араб ақындары сияқты өзінің импровизациялық туындыларын артынан қырнап, өңдеп отырса керек.

Шалкиіз бірталай уақ ноғайлының биі Темірдің төңірегінде болды дедік. Жыраудың Темірге арнай айтқан екі толғауы сақталған. Мұның біріншісі («Аспанды бұлт құрсайды...») Темір Шалкиізді туысына, атақ-дәрежесіне сай сый көрсетпей шетке қаққан кезде бір жағы өкпе, бір жағы наразылық ретінде айтылған. Екінші толғау:

«Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиенің кемеге,
Ннет еттің тәңірінің үйі кебеге.
Жүк тиесең — кетерсің,
Ннет етсең — жетерсің,
Жетсең тауап етерсің»,—

деген сөздермен басталады¹. Бұл толғаудың өзіндік тарихы бар. Би Темір қаусап қартайған шағында Мекеге қағбаға тауап етуге аттанбақ болады. Бимен арасы қырбай болып жүрген Шалкиіз әміршісінің оң тізесін қайта алу үшін қолайлы жағдайды пайдаланып қалады.

Екі толғау да мінсіз импровизацияның үлгісі. Далалық пәктік пен далалық сұлулықты бойына сіңірген қарапайым, реалистік образдар көз тұндырады. Бұл толғаулардан Шалкиіздің қиялының байлығы, көзінің жітілігі, ақындық интуициясының тереңдігі көрінеді. Аруағына мінген жыраудың аузынан еркін шыққан сырлы сөздер тыңдаушысын баурап аларлықтай әсерлі. Толғаулардың тағы бір ерекшелігі — мұнда Шалкиіз бізге өзінің бар кескін, келбетімен бой көрсетеді. Өмірге толы жырдың әр жолынан өз заманының салт-санасының құлы, бірақ өр, тәкаппар акын бой танытады.

Бұл толғауларында Шалкиіз көне қазақ поэзиясындағы суреткерліктің шырқау биігіне шығады. Айтыл-

¹ Шалкиіздің 1875 ж. Орынборда Орыс Географиялық Қоғамының «Жазбаларында» басылуында екі толғау бірігіп кеткен. Соның нәтижесінде орысша аудармаларында да бұлардың қабаттасып жүргенін көреміз.

ғанына бес ғасыр өткен сөздер өзінің қиынан қиыстырылуымен, өткірлігімен таңырқатады.

«Алп-алп басқан, алп басқан
Арабы торым өзіңсің.
Жазылы, алтын, қол кескен
Алдаспаным өзіңсің!»

Бояуы ашық, шығыстық жолдар. Сонымен бірге таза далалық.

«Соқса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған,
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,
Тегеурінді болат темірдің
Тегеуріні өзіңсің!
Айдынды көлге қал шауып
Тоғызын соғып ұшырған
Қу сұлтаны саһарсың,
Саһарына сайлап қаусырған
Боз сұңқарым өзіңсің!»

Жыраудың Темірді мадақтауы фантастикалық дәрежеге, табынуға дейін жетеді:

«Білерді білмес не демес,
Сұлтан ием, сен менің
Бармай тапқан қағбамсың!»

Толғаудың бір жерінде жырау өзінің биге борыштар екендігін, осы атақ, дәрежеге соның арқасында жеткендігін айтады. Бірақ Шалкиіздің Темірді мадақтауы оның өзіне оң қарағандығынан ғана емес. Жырау Темірді «әр ісінде тура» жұрт иесі», әділ әмірші деп есептейді. Шалкиіздің ойынша Темір — жұрт тірегі, елдің берекесі, ол алыс сапар — хаждан оралғанша «артында қалған көп халқы» тозғындап кетпек: «жұртқа бір лайық ие жоқ». Сондықтан да жырау хажға бару парыз еместігін еске салып, құдайдың шын парызы — қарауындағы халыққа рақымды, әділетті әмір жүргізу екендігіне Темірдің көзін жеткізбек болады.

«Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең,
Тәңірінің үйі бәйтолла,
Сұлтан нем, қарсы алдында жасапты!»

Шалкиіз орта ғасырда өмір сүрді. Өз заманының салт-санасы оған да жат емес, өз ортасының моралі — ол үшін қасиетті.

«Сен алтынсың — мен пұлмын,
Сен жібексің — мен жүнмін,
Сен сұлтансың — мен құлмын»,—

дейді ол Темірге. Бұл жерде Шалкиіз — орта ғасыр түнегінің тұтқыны. Жоғарыдағы жолдарды оқығанда жыраудың Батыс Европада өмір сүрген замандасы, әрі әріптесі, «Азат болған Иерусалмимнің» авторы Торквато Тассоның: «Әмірші — құдайдың жердегі көлеңкесі: кімде-кім оған не сөзімен, не ісімен қарсылық білдірсе, ол Христосты танымаған жанмен бірдей дәрежеде жазалануға тиіс»,— деген сөздері еске түседі.

«Алтынды кесе сары бала
Алсам мен саған ұсынармын,
Тал мойныма қол артсаң,
Күліктен бек ұнармын»,—

деген Шалкиіз — шынында да, өзінің сюзереніне адал вассал.

«Жемсауыңа келгенде,
Сұлтан ием, сом жүрегім аяман!
Саған дұспан — маған жау,
Қеректі күні алдында
Ғазизлеген сұлтан жаным аяман!»

Бұл — сол замандағы әскери аристократияның моралі де, Шалкиіз ортағасырлық рыцарь.

Өзінің сюзереніне адалдық, қажет болса ол үшін жан да қию — орта ғасырда феодалдардың ұғымынша адамгершіліктің, ерліктің үлгісі еді. Бұл сана рыцарьлық Европа туғызған шығармалардан да өз көрінісін табады. Атақты «Роланд туралы жырда» рыцарьлық ерліктің, өзінің сюзерені — корольге берілгендіктің үлгісі Роланд:

«Несі батыр, әміршісі жолында
Мұз жастанып, қар төсеніп, от пен суды кешпесе,
Кеудеде жан, иықта бас — бәрін талақ етпесе!»—
дейді.

Алайда Темірдің ата-тегі нашар адамдарды көтермелеп, өзінен жоғары ұстағанына заманының мораліне берік Шалкиіз шыдай алмайды.

«Жақсыңнан мені кем көрдің
Жаманыңмен тең көрдің!»

Бұл адамдар, әрине, Шалкиізден ақыл-парасат жағынан да кем. Ескі салтты — аталыны сыйлауды бұзған күннің өзінде Темір осы жағына ден қоюы керек еді деп есептейді жырау. Сондықтан әрі салауатты батыр, әрі қабырғалы би Шалкиіз бұған көнгісі келмейді, өзінің шын кейпін танытады.

Шалкиіз бұла өскен дала перзенті еді. Сол даланың барлық қадір-қасиетін, сыр-сыпатын түгел бойына сіңірген. Даланың азат ұлы ештеңеден именбейді.

«Еділден шыққан сызашық
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді,—
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теңіз етсе тәңірі етті;
Жағасына қыршын біткен тал еді,—
Жапырағын жайқалтып,
Терек етсе тәңірі етті!
Тебінгінің астынан
Ала балта суырысып,
Тепсінісіп келгенде
Тең атаның ұлы едің,—
Дәрежеңді артық етсе тәңірі етті!»

Құздан құлаған селдей екпінді, қуатты поэзия! Ғасырлар тұманы арасынан біздің қиялымызға Шалкиіздің шын бейнесі елестегендей болады: алдымызда өр, тәкаппар, арыстан жүректі ақын тұр. Ол өз құнын біледі, сондықтан да аруағы қашып ешкімді басынан асырмайды.

Сақараның жаужүрек ұлы өзін ешкімге тәуелді деп есептемейді.

«Ұялы берікке қос артып
Сен есенде, мен сауда
Ырысымды сындайын,
Сегіз қиыр шар тараптан іздермін», —

дейді ол. Ел жадында қалған әңгімелерге қарағанда, осы сөздерден соң Шалкиіз бен Темірдің арасы ажырап, жауынгер жырау ұзақ уақыт бойы сарай маңынан аулақта жүріпті.

Шалкиізге дейінгі жыраулық поэзия қандай күйде болды — біздің бұл жайында білетініміз тым тапшы.

дайды. Өр пенде ақырын жүріп, анық басуға тиіс — асқанға тосқан.

«Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян
Он екі көжек атасы
Қаудырқұлақ шал қоян,
Жүйрікпін деп мақтанба,
Жүйрікпін деп мақтансаң,
Ұзын жолдың үстінде
Оралып ойнап тұрған
О дағы бір құба арланға жолығар!..
Сөйлегенде сөзі аузына сыймаған,
Еріккенде қызыл тілін тыймаған
Ғақбытлы сол жаман,
О дағы бір пәлеге жолығар!»

Шалкиіз феодалдық патриархалдық қоғамның гүлдену дәуірінде өмір сүрді. Жыраудың адам, оны қоршаған орта жайындағы түсінігі сол заманның санасынан елес береді.

«Көптің құрығы ұзын». Көптің қолынан бәрі де келеді. Ол жауға айбар, елге қорған. Бұл мақалдың ақиқаттығы әсіресе білектің күші билікші болған ескі жаугершілік заманда ерекше көзге түседі. Бірақ сол көп қайтсе бірігеді? Шалкиіз заманы үшін мұның жалғыз-ақ жөні бар. Ол — туыстық, қандастық. Сондықтан Шалкиіз «Жалғыздың жағы жоғалса табылмас, руының оғы қалса табылар» деген мақалдың даналығына бас ұрады:

«Жағаға дұспан қолы тимеске
Артында туысқанның көбі игі».

«Белбуардан саз кешсең тобығыңнан келтірмейтін» сол «қамалаған қалың туғанның арқасы».

«Арғымақ атқа көп міндім,
Садаға кетсін буданнан!
Азаматқа көп ердім,
Садаға кетсін туғаннан»—

дейді жырау.

Алайда туыстың бәрі бірдей емес, жақсысы бар, жаманы бар.

«Жайынды білген қарындас —
Ол қарындас, һәм жолдас,

Жайынды білмес қарындас —
Өзі дұспан, өзі қас».

«Көрінгеннің бәрі бірдей кісі емес», «қырға шықпас жаманның» барынан да жоғы игі. Ондайлардан қашан да аулақ тұрған мақұл.

«Жауынды күні көп жүрме —
Жар жағасы тайғақ-ты,
Жаманға жақыным деп сыр айтпа,—
Күндердің күні болғанда
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!»

Және керісінше:

«Атаның ұлы жақсыға
Малыңды бер де басың қос,
Бір күні болар керегі».

Жаман кім, жақсы кім — ол жағын жырау онша қазбаламайды. Шалкиіздің түсінігіндегі жаман — жолдасының «басы жауда қалғанда» жан қиюға шыдамай бас сауғалап кетер адам. Ал жақсы — жолдасын жауға қалдырмас, «тұсында тұлпары тарп ұрып тұратын атайы ер». Сондықтан да бәрін найза мен шоқпар шешкен заманда Шалкиіз азулының, бір де болса бірегейдің құқығын таниды.

«Айдын шүйсең тарлан шүй,
Көтерілген сона құтылмас,
Жауға кесең берен ки,
Егеулеген болат өте алмас,
Есендікте малыңды бер де батыр жи,
Басыңа қыстау іс түссе
Дұспанның қолы жете алмас».

Бұдан төрт ғасырдан астам бұрын жасаған жыраудың көптеген пікірлері күні бүгінге дейін ескірмеген.

«Алып, алып ал сақын,
Аңдып жүрген дұспандап жүз сақын,
Күле кіре күңіреніп
Шыққан достан мың сақын»,—

деп насихаттаған Шалкиіз досқа адал, дұшпанға мейрімсіз болуға шақырады.

«Дұспанға белінді шешіп инанба,
Инантып тұрып өлтірер».

Жатты өз етсең — «басың жазымда қалмақ». Адам үшін ең қымбат — өз ортасы, туған жері.

«Алма мойын сам үйрек
Келді тастап қырға ұшса
Ана Еділден көксіген
О-дағы бір тарланға жолығар».

Шалкиіз шығармаларынан оның өзін қоршаған орта — табиғат кейпін көре алмаймыз. Алайда жырау кейбір жекелеген жолдарда қайталанбас образдар, тамаша суреттер жасайды.

«Жалп-жалп еткен жапалақ
Аттансаң жазы түзде көрерсің.

Жапалақ ұшпас жасыл тау...

Ағынды сулар, аймақ көл
Тасыса дөңбек келтірер...

Арқаның құба жонында
Арыстан ойнар шарқ ұрып...

Қара басты ақ күспен
Кендір баулы ақ желкен
Көк теңіздің жал толқынға жектірдің».

Осы образдардың қайсысы болмасын жыраудың өзгеше талант иесі, сөз өнерін жеріне жеткере меңгерген суреткер екендігінің айғағы іспеттес.

Ел әңгімелерін айтуынша Шалкиіз батыр болған. В. Радлов Қырым ноғайларынан жазып алған әңгімеде де Шалкиіз — батыр, әскербасы. Жауынгер, жорықшы жырау болғандығы Шалкиіздің өз шығармаларынан да көрінеді. Шалкиіз поэзиясы белгілі дәрежеде жаугершілік поэзиясы. Мұның куәсі — жыраудың ескілік қаруы немек садақ пен қайқы қылыштан тым аулақ тұрмағандығын көрсететін:

«Қатты бір тартып бек атсаң,
Қайрылып барып тез сынар
Қайың оқтың жарқасы», —

немесе:

«Көктеп мінген еріңнің
Астында көп жүгірер күлік бар,
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар», —

деген сияқты жолдар ғана емес, Жырау шығармаларынан кейде мың сан аттың тұяғынан көтерілген шаң, қағылған шың, қарулардың соқтығысқанда шығарған дыбыстары естілгендей болады.

«Төбінгінің астынан
Ала балта суырысып
Төпсінісін келгенде...» —

іспеттес бояуы ашық, адамдардың қимыл, қозғалысын көзге елестетерліктей дәл беретін суреттер жыраудың өз заманының ұрыс-соғыстарына талай рет қатысқандығы және жай бақылаушы ғана болмағандығын көрсетеді.

Шынында да, Шалкиіз поэзиясының рухы — ерлік. Жыраудың кей шығармалары майдан даласының өзінде туғанға ұқсайды. Бұл ретте Шалкиіз батыр қыл шашақты найза өңгерген жауынгерлерді қаптаған қалың жаудан именбеуге, тайсалмай ұрысқа кіруге шақырады. Жыраудың мұндай шумақтары өр ұранға толы.

«Желп-желп еткен бәйтерек
Жайылмаған желден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр,
Жалаңаш барып жауға ти,
Төңірі өзі біледі
Ажалымыз қайдан-дүр!»

Шалкиіздің ерлікті, батырлықты дәріптейтін көлемді шығармасы — санаулы адамның қамалаған қалың жаудан көп жылқы алып шығуы жайындағы баллада. Бұл шығарманың Шалкиізге (дәлірек айтсақ «Шәлгезге») телініп жүрген бір нұсқасы — жырдың әуелгі қалпын аз сақтаған. Кейбір анахронизмдерді (мәселен қалмақ) айтпағанның өзінде баллада эпостарымызда трафаретке айналып кеткен сөздерге толы; бұл нұсқадан Шалкиіздің өзіне ғана тән стилі көрінбейді.

Бұл нұсқа Мұраттан алынғаны белгілі. Мұрат ескі халық әдебиетін жақсы білгенімен де көбіне туындыны дәл бұрыңғы қалпында айта бермеген. Оның Қазтуған жырларына да өз жанынан көп сөздер қосқанын жоғарыда ескерттік. Ал Мұраттың бұл жолғы қоспалары саналы түрдегі әрекеттің жемісі еместігі көрінеді. Мұратқа балладаның тек ұзын ырғасы ғана белгілі болған сияқты, ақын соны қайта жырлап шыққан.

Шалкиіз туындысының өзінің алғашқы қалпын сақтаған нұсқасы «Шайыр» антологиясына енгізілген.

Балладада «ноғайлының Ер Шобан деген батыры біраз жолдастарымен Қабардыдан... жылқы алады». Шығармадағы оқиганың Қабарды жерінде болуы — тарихи шындықтан алшақ емес. Шалкиіз заманында Қабарды, Кубань, Солтүстік Кавказ — талай тайпалар қақтығысқан, ұрыс-соғысы мол жер еді. Қазақтың көптеген тарихи жырларының қаһарманы белгілі Қазымырзаның Қабардыға жасалған жорықтардың бірінде (1577 ж.) қаза тапқаны мәлім.

Жылқысын алғызған Биғазы көп әскермен ер Шобанның артынан қуып жетеді.

«Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған,
Қабардының Биғазы
Жүйрігіне шыдамай
Желіп шықты көк тауға...»

Эпостағы ескі дәстүр жөнімен екі батыр сөз қағысады. Сонда Шобан қоқан-лоқы жасап, өз тобының ішінде ноғайлының атақты батырлары бар екендігін айтады. Күр бопсыға шыдамаған Биғазы ұрыспай жылқысын тастап, кейін қайтып кетеді.

Шобан 14 адамның атын атап, әрқайсысына арнайы сипаттама береді.

«Ал дегенде аларға,
Алып жерге саларға,
Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға
Арыстанбекұлы Сұлтан бар».

Шалкиіздің суреттеуінде аталмыш батырлардың қайсысы болсын осындай: белдескенін алып ұрып, табанына салып жүн етер, мыңға жалғыз шабар қайратты да қайтпас ерлер. Алайда әрқайсысының өз кескін-келбеті, өзіндік ерекшеліктері бар. Жырау әр батырдың басқаға ұқсай бермейтін қасиетін танытарлық эпитет, метафорлар мен теңеулерді іріктей алған.

«Ақ табан ару торы ат жайлаған,
Алдаспан ауыр қылыш байлаған,
Сыпайшылық бұ-ды деп,
Ала білек оқ салған...
Құястан жап-жас қана Жұмай бар...»

Байсасы¹ тудай Мәмбет бар...
Ол тырысқан, тырысқан,
Күніне мың кісімен ұрысқан,
Жаурынына қанды көбе сыймаған,
Жағасына адам қолы тимеген
Үйсіннен Бозторғайұлы Баубек бар...

Атқан оғын оздырған,
Дұшпанның тобын тоздырған,
Бір ойында алпыс ала балта сындырған
Айсаның ару ұлы Қолай бар.

Тоқал торы ат жайлаған,
Тобығына тондық ала байлаған,
Хандар шыққан төбедей,
Қабырғадан бүтін шыққан сүбедей,
Аударылмас қара кемедей,
Қандыауызға сырлап салған жебедей,
Хан ұлы төредей,
Би ұлы шорадай,
Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген,
Мақтауына адам тауып жетпеген
Бұ жиынның ішінде
Ер Жақсымбет-аға бар...»

Осы үзінділерден Шалкиіздің көзінің жітілігі, психологиялық портрет жасаудың шебері болғандығы көрінеді. Жырда жөнсіз гипербола жоқ. Әйткенмен беліне «Алдаспан ауыр қылыш байлаған», «бір ойында (ұрыста) алпыс ала балта сындырған», денесіне «қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген» ерлердің кейпі шынында да адамды сескентерліктей. Батырлардың сипаттамасынан сол замандағы айдындылықтың, айбарлылықтың белгілерін аңғаруға болады. Сонымен қатар жырдың этнографиялық мәні де зор. Жыр көне, жаугершілік заманның тұрмыс кебінен елес береді.

Жырдағы кейбір сәттер оны шығарушының жай жырау ғана емес, талай жортуыл көрген әккі жауынгер де екендігін көрсетеді. Айтылмыш туынды бізге тағы бір маңызды қорытынды жасауға негіз береді. Ол — Шал-

¹ Байса (дұрысы пайса, немесе пайза) — Шыңғыс хан дәуіріндегі және одан соңғы біраз уақыттардағы әмірлер мен бектерге, үкімет адамдарына берілетін белгі. Пайса көбіне металдардан жасалып, оған иесінің шеніне сәйкес әртүрлі хайуанаттардың (лашын, жолбарыс, т. т.) суреті салынатын болған.

кпіздің эпосы болғандығы. Бұл осы «Ер Шобаннан» ғана емес, жыраудың басқа шығармаларынан да аңғарылатын. Жырау туғызған көптеген образдар мен жекелеген жолдарды «Қырымның қырық батыры» цикліндегі жырлардың кейбірінен, «Ер Тарғыннан», т. т. ұшыратамыз. Бұл — Шалкпіздің сақара эпосын жасаушылардың бірі болғандығын көрсететін деректер.

Қазақ әдебиетінің дербес әдебиет ретінде қалыптасу дәуірін Шалкпізсіз елестету мүмкін емес. Шынында да, Шалкпіз жырау әдебиетіміздің тарихында өшпес із қалдырды.

Жырау туғызған нақыл сөздердің талайы мақал-мәтелге айналып, Шалкпіз сөзі ретінде емес, ата-баба мұрасы — халық мақалы ретінде жұртшылық санасына сіңісті болып кетті.

Әркімге-ақ таныс:

«Ақылсыз достан
Ақылды дұшпан артық»:
«Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар.
Бір аяқ асқа алғысыз»:
«Жақсылардың өзі өлсе де
сөзі өлмейді», —

сияқты мақалдар алғашқыда Шалкпіз аузынан шыққан еді.

Шалкпіз тудырған терең мағыналы, сырлы афоризмдер қаншалық! Тіпті жыраудың жай сөйлегенінің өзі нақылға бергісіз.

Шалкпіз шығармалары өзінен соңғы ұрпақ санасында елеулі әсер қалдырды. Төрт ғасыр бойына ақын-жыраулар оның афоризмдерін азық етті де, өлең өлшемін үлгі ретінде ұстады.

Шын мәнісінде жыраулық поэзияны жасаушы болған Шалкпіз осы поэзияның бар мүмкіндіктерін сарқа пайдаланып жеріне жеткізе дамытқан еді. Сондықтан да кейінгі жыраулар дидактикасы көбіне Шалкпізді қайталау сияқты болып қана көрінеді. Ал талант, сөздер маржан тізу жағынан тағы тайталаса алмайтынын ескерсек, соңғы заман жырауларының Шалкпіз көлеңкесінде қалатынын көреміз. Қазақ жыраулық поэзиясының гүлдену дәуірі Шалкпіз жырау Тіленшіұлының атымен байланысты.

Қазіргі кезде жырау сөзінің символы іспеттес болған Бұқар Шалкиіз мақамын жете меңгерді және өз толғауларында Шалкиіз тудырған нақыл, афоризмдердің талайын пайдаланды.

Азаттықтың жыршысы Махамбет Шалкиіз өлеңдерінің рухын ғана алып қойған жоқ, ондағы көптеген образдарды, кейде тіпті тұтас жолдарды пайдаланып отырды. Бірер мысал келтірейік.

Егер Шалкиіз:

«Жапалақ ұшпас жасыл тау,
Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау.
Ойлап тұрсам, жаманның
Жалаңдаған өз басына тілі жау», —

десе, Махамбет:

«Жапанға біткен жасылды-ау,
Момындардың басы сау,
Жаманды байқап қарасаң,
Күндердің күні болғанда
Өз басына өзі жау», —

дейді.

Егер Шалкиіз:

«Атаның ұлы ерлерге
Малынды бер де басың қос,
Басыңды қос та бек сыйлас,
Күндердің күні болғанда,
Басың жауда қалар ма!» —

десе, Махамбет:

«Ата ұлының баласы
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де басың қос,
Басыңа тарлық түскенде
Ардақтаған әділ жанын аяр ма», —

дейді.

Шалкиіз:

«Көктеп мінген еріңнің
Астында көп жүгірер күлік бар,
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар,
Көрінгеннің бәрін де кісі деменіз,

Күпе-күндіз тал түсте
Тайраңдап түзге кетер кісі бар», —

десе, Махамбет те ізінше:

«Күнқақты ердің астында
Көп жүгіретін көлік бар,
Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар,
Қарайғанның жігіттер,
Бәрін кісі деменіз,
Күпе-күндіз тайраңдап
Түзге шықпас ерлер бар», —

дейді.

Алайда Махамбет қайталауында өлең жолдары теріс 7—8 буынға түсіріліп, буын сандары әр түрлі (7—8: 10—12) болып келген жыраулық мақам жойылады.

Шалкиіз бізге толық жетпеген «Балпаң, балпаң басқан күн» деп аталатын толғауында өзара қырқыстың нәтижесінде Ноғай Ордасының бұрынғы күш-қуатынан айрылып, ыдырауға айналғандығын аза тұтады.

«Балпаң, балпаң басқан күн,
Бай ұлынан асқан күн,

.

Ормамбет би өлген күн,
Он сан ноғай бұлген күн,
Жез қарғалы құба арлан
Жетіп түлкі ала алмай
Қорашыл төбет болған күн,
Оң қанатын теріс соғып,
Лашын күс қу ала алмай қалған күн,
Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде,
Жиырлының жалғызы
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн!..»

Осы өлең үлгісі, осы сарынды Махамбет өзінің Исатай өліміне арналған «Мұнар күн» деген өлеңінде пайдаланады.

Жалпы, Шалкиіздің кейінгі әдебиеттегі әсері — өз алдына зерттеуге тұрарлық, қызғылықты, әрі күрделі тақырып. Біз бұл жерде тек жекелеген ескертпелермен ғана шектелдік.

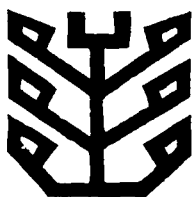
Шалкиіз шығармаларының көркемдік ерекшеліктері жайындағы кейбір пікірлерімізді жоғарыда, жолай баяндай отырдық. Бұл жерде жырау тілінің, оның сөз қолданысының тек өзіндік қана екендігін ескертпекпіз. Сонымен қатар Шалкиіз шығармалары архаизмдерінің көптігімен ерекшеленеді. Оның толғауларында ұшырасатын: жәзит (рұқсат), көкшілі (сұңқар), алдаспан (паркескен, өткір қылыш), күлік (жүйрік, тұлпар, сәйгүлік), асмар ету (қалдыру, тастау), сайғақ (қабырдың басына шаншылған ағаш), жазы (дала, жазық), балаңқы (бала-шаға, осал, нашар), жімлә (бүкіл, барлық) сияқты көптеген сөздер қазіргі қазақ тілінде мүлде қолданылмайды. Жырау шығармаларында кездесетін кейбір тіркестер мен ұғымдардың мағынасы күңгірт немесе мүлде ұмытылған. Сонымен қатар тілімізден белгілі кейбір сөздер Шалкиіз қолдануында басқа формада айтылады. Мәселен: «Сөз боларсың күлемге» (күлкіге), «Несі би Темірден соңыратын» (соң, кейін), «атайы ер» (аталы, текті ер), «Андып жүрген дұспаннан жүз сақын» (сақтан), т. т. Мұндай өзгешеліктерінің болуы — жырау туындыларының көнелігіне байланысты.

Біз әдебиетіміздің тарихындағы алып тұлғаның бірі Шалкиіз жырау мұрасын танып, білудің алғашқы кезеңінде отырмыз. Болашақта Шалкиізге қатысты көптеген жаңа деректер табылуы ғажап емес. Жауынгер жырау жайында жаңа еңбектер жазылуға тиіс. Өйткені қазақ әдебиетінің тарихы хақында салиқалы сөз айтылса — Шалкиізге соқпай кету мүмкін емес.

Сөз соңында жоғарыда айтылған барлық пікірімізді қорытамыз: Шалкиіз — қазақ әдебиетінің тарихындағы өзгеше құбылыс, феномен.

* * *

XVII ғасыр әдебиетінен қалған нұсқалар өткен дәуірлермен салыстырғанда біршама аз. Бұл кезде жасаған қазақ ақын-жырауларынан біздің заманымызға шығармалары жеткені — Жиенбет, Марғасқа жыраулар. Бұл екеуінің де аты XVII ғасырдың алғашқы жартысында билік құрған хан Еңсегей бойлы ер Есіммен байланыстырылады.

Б ортоғашұлы Жиёмбет жырау Алшын руынан, көшпенділердің әскери аристократиясынан шыққан. Алшындар тек қазақ хандығында ғана емес, басқа Орта Азия хандықтарында да мемлекеттің тірегі, әскери күші болғаны мәлім. Самарқанд Регистанындағы Шері-Дар медресесі мен Гиллә-қари мешітін салғызған атақты Жалаңтөс баһадүр да осы Алшын руынан-тын.

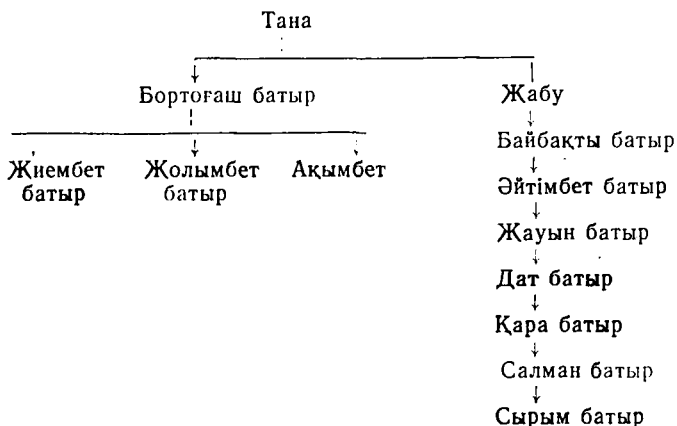
Жиёмбет — Есім ханның әскербасы батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы. Сонымен бірге Жиёмбет — ел аузынан алынған тарихи әңгімелерге және өз шығармаларындағы кейбір сөздерге қарағанда, заманының ірі феодалы, мемлекет істерінде үлкен роль атқарып отырған қабырғалы би.

Жыраудың өмірбаяны, қай жылы туып, қай жылы өлгендігі жайында нақты деректер жоқ. Тек біздің заманымызға жеткен шығармаларындағы кейбір сәтгерден, халық жадында сақталған әңгіме, жырлардан, ескі шежірелерден жырау жайында біраз мәлімет ала аламыз.

Жиёмбет — «Еңсегей бойлы ер Есім» жырының басты кейіпкерінің бірі. «Сол күнде үш жүздің баласында атақты төрт батыр болар еді. Ұлы жүзде Бөгжелі елінен Жабайұлы Жақсығұл деген мерген еді. Қоңыраттан Алатау деген батыр еді. Кіші жүз Алшын... Бортоғашұлы Жиёмбет деген еді. Үйсіннен Сүлеймен батыр...» Жырда Жиёмбеттің ерліктерін суреттеуге көп орын берілген.

Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық кітап-

ханасының қолжазба қорында сақталған шежірелердің біразынан Жиёмбеттің атын ұшыратамыз. Солардың бірінде № 1115/ Жиёмбет жайында мынандай мәлімет бар.

Тағы бір шежіреде Жиёмбет — «Кіші жүздің ескіде өткен аузы дуалы биі» делінеді.

Тананың ұраны — Жиёмбет. Атақты Сырым батыр да жауға шапқанда өз атасы Жиёмбеттің атын атап шапқан.

Әрине, шежіреге күмәндануға болады. Әсіресе, сөз арыға — қазақ халқының және қазақтың белгілі ру тайпаларының шығу тегін баяндауға барғанда. Бұл жерде шежіре аңызға айналып кетеді. Алайда бергі уақыт, беріде жасаған кейбір тарихи адамдардың ата-тегін баяндауға келгенде шежіре сенімді, нақты деректер береді. Мәселен, біз Абайдың әкесі, оның әкесі, оның әкесі т. т. кім болғанын тек кәрікұлақ қарттар берген мәліметтерден ғана білеміз. Және бұл — бізде ешқандай күмән туғызбайды.

«Жігітке ата білмек фарыз деген,
Мойнында жүрмесін қарыз деген», —

деп жазған еді бір кезде Нұржан ақын. Тіпті қазіргі кездегі орта буындағы адамдардың ішінде өз ата-тегін тарата алмайтындар сирек ұшырасады. Бұл түсінікті де. Ол кезде «жеті атасын білмеген — жетімдіктің салдары» деп есептелді. Моңғол-түріктердің тарихын жазған атақты Рашид-ад-Дин былай дейді:

«Моңғол-түріктер өздерінің ата-тегі жайлы шежіре-

ге айрықша мән береді. Олар бұл шежірені, тіпті тілі жаңа шыққан жас балаларының да құлағына құйып қояды... Сондықтан өз руының шежіресін білмейтін, өзінің ата-тегін тарата алмайтын адамдар мүлде ұшырамайды... Бұл — естен кеткен ескі замандардан күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан салт» (Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. т. 1, кн. 2, М. — Л., 1952, стр. 18, 29).

XIII ғасырда осылай болған. XIX ғасырда да солай болды. Орыс этнографы Н. А. Аристов мұндай шежірелердің қазақ арасында, тіпті, жазба түрінде де кездесетіндігіне назар аударған-тың.

Кімнен кімнің туганы бірнеше буынға дейін ұмытылмай сақталуы нәтижесінде алынған диаграммалардан кейде кейбір адамдардың үрім-бұтағы өсіп, рулы елге айналғандығы анық көрінеді.

Әрине, қазақ шежірелерін зерттеу — өз алдына бір мәселе, біздің мақсатымыз — кейбір шежірелерде Жиенбет атының ұшырасуына селқос карауға болмайтындығын ескерту ғана.

Есім ханның қабырғалы билерінің бірі болған Жиенбет қарапайым көшпенділер қатарынан емес, қолынан билік кетпеген дала феодалдарының ұрпағынан екендігі аңғарылады. Халық аңыздарының және шежіренің айтуынша, Жиенбеттің арғы атасы — Ноғайлыдан шыққан атақты Алау батыр: Алау — XVI ғасырдың алғашқы жартысында жасаған, тарихқа белгілі адам.

Жиенбеттен қалған ең елеулі мұра — оның Есім ханға толғауы.

Толғаудың туу себебі жайында айтылатын әңгімені келтірейік.

Қалмақ тайшыларының бірінен Есім ханға сыйға бір сұлу қыз жіберілген екен. Оған Жиенбеттің інісі Жолымбет батыр қызығып, барар жеріне жеткізбей жолдан тартып әкетіпті. Хан алдына кесе көлденең тұрғаны үшін Жиенбет әуелде інісіне қатты наразы болған екен, артынан тентектігін кешіріп, татуласыпты. Енді Есім хан ағайынды екеуіне де қысым көрсетуді ойлайды. Мұны білген Жиенбет бір реті келген жерде ханға осы толғауды айтыпты.

Толғау 7—8 буынды жыр ағымы үлгісінде келеді. Көркемдік құралдарға онша бай емес, көбіне-көп қолданылатыны — теңеу.

«Қайратым қанша қайтса да», — деген сөздерге қарағанда шығарма жыраудың жасы ұлғайыңқырап қалғанда туғандығы көрінеді. Біздің алдымызда — шитене-

деп именбейтін, талай көксөктаны көрген кәрі тарлан.
Ол ханға тым батыл сөйлейді.

«Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім, сені есірткен
Есіл де менім кеңесім!
Ес білгеннен Есім хан
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін!»

Есім қазақ тарихындағы ең жауынгер, ең әулетті хандардың бірі еді. Ол жайындағы аңыз-әңгімелер, тіпті көршілес халықтардың да жадында сақталған. Сондықтан Есімге мұндай сөздер айту әмірші алдында үлкен еңбегі, беделі бар адамның ғана қолынан келер іс екені өзінен өзі түсінікті. Ел әңгімелеріне карағанда, Жиенбет — Есімді ақ киізге салып хан көтерушілердің бірі, оның барлық жеңісті жорықтарының қаһарманы. Әсіресе жыраудың батырлығы ерекше сөз болады.

«Менім ер екемді көргенсің,
Әуелден бірге жүргенсің,
Дегенімді қылғансың
Қайратымды білгенсің», —

дейді Жиенбеттің өзі де. Қайраты қайда көрінгені, қандай ерліктер жасағаны жайында айтпайды, тек өзін мадақтаумен ғана шектеледі:

«Менім ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс менен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре мен жайындай
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай мен қайыңдай».

Жыраудың теңеулерді өзін қоршаған реалдық ортадан алғандығы көрінеді. Жөнсіз шалқу жоқ. Сондықтан өте әсерлі шыққан.

Жиенбеттің бата сөйлеп отырғанының тағы бір себебі — оның жалғыз еместігінде, артында күшті руы, белді батырлары тұрғандығында. «Мен өлсе құнсыз кетер деме сен», — дейді ол Есімге. Інісі Жолымбет батырға арнаған жырында: «Хан жалғыз да біз үшеу», — деп өздерінің көптігін, білектілігін айбар етеді. Сүйеніш тұтары — немере інісі Байбақты батыр. Байбақты — атақты Сырым батырдың алтыншы атасы, Торғауыт-

тарға қарсы соғыстың қаһарманы. Ел жадында сақталған әңгімелерге қарағанда Байбақты батыр Жем мен Жайық бойын қалмақтардан босатқан. Бұл — тарихи шындыққа сәйкес келеді. Оңтүстік-Шығыс Сібірден Батысқа ауған қалмақтар Ұлы Ноғай Ордасын талқандап, күш-қуаты кемеліне келіп тұрған кезде, 1635 жылы көктемде ханзада Жәңгір бастаған қазақ әскерлері Хо-Урлюк тайшының ұлысын шабады. Бет қарай алмаған Хо-Урлюк Жем бойындағы орнығып қалған қонысын тастап, Жайықтан ары өтіп кетеді. Осы оқиғадан соң Жем және Жайықтың сол жағалығы қайтадан қазақ руларының көші-қонына айналсады.

Жиембет өмір сүрген дәуір — қазақтардың сыртқы жауларға қарсы қаһармандық күресінің дәуірі-тін. Бұл кездегі ең басты дұшпан Жоңғардан шыққан қалмақтар еді.

XVI ғасырдың аяқ кезінде қалмақтар қазақ хандығына тәуелді болды. Інісі Ораз-Мұхамедтің тұтқындалуына байланысты Тәуекел ханның Москваға жіберген елшілігі жайындағы материалдарда Тәуекел «қазақ пен қалмақтың ханы» аталған. Москваға келген қазақ елшісі Құл-Мұхамед Ораз-Мұхамедке: «Ағаң Тәуекел өзі қазақтарға хан болды да, інісі Шахмахметті қалмақтарды билеуге отырғызды: қазір екі орда қатар, аралас-құралас көшіп жүр», — дейді (Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1961, стр. 3) Бұл жайдың қаншаға созылғанын біз білмейміз. — XVII ғасырдың екінші он жылдығында қайта күшейген қалмақтар өздерінің жортуылдарымен көршілерінің тынышын ала бастайды: қазақтар мен қалмақтардың арасындағы қақтығыстар күн санап көбейе береді.

Қазақтардың ойраттарға қарсы XVII ғасырдағы күресі — көбіне жеңісті, сәтті болып отырғанмен де аса тынымсыз, елдің тынышын кетірген ауыр күрес еді. Осы кездегі оқиғалардың кейбірінің елесін Жиембеттің Есімге толғауынан да көреміз.

«Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Соқыр бурыл байталға
Сонда бір жайдақ мінгенсің...
Қалмақтың Бөрі ханы келгенде,
Қаланың қасы бүлгенде,
Хандар қалаға қылаған,
Сұлтандар суға сылаған,

Есім хан тұсында қалмақтармен соғыс 1620, 1627, 1628, 1635 жылдары болған. Осының бәрінде де қазақтар жеңіске жетеді. (С. К. Богоявленский. Материалы по истории калмыков в первый половине XVII века. — Исторические записки, У, 1939, стр. 60—72). Жоғарыдағы үзіндіден қалмақтардың аңдаусызда шапқаны және бұл жолы қазақтар үлкен бүліншілікке түскендігі көрінеді. Соған қарағанда Жиембеттің еске алып отырғаны — қалмақтардың 1620 жылғы жорығы болуға тиіс. Бұл жолы қалмақ тайшылары қапыда соғу үшін Есімге бітім, тыныштық жайындағы ұсыныстармен елші жібереді де, кенет қазақ ауылдарына бас салады, көп жұртты қырғынға ұшыратады. Алайда қазақтар көп ұзамай есін жиып алады да, қалың әскер шығарып, қалмақтарды харан етеді. Жоғарыдағы сөздеріне қарағанда Жиембет те осы оқиғаның куәсі болған, және сол соғыста көзге түскенге ұқсайды.

Толғаудың тарихи екендігін аңғартатын тағы бір дерек — ондағы ханды кемісіте айтылған: «Тас қалаға жан сақтап», — деген сөздер. Есім хан заманында қазақ хандарының ордасы қалада — Түркістанда болғаны мәлім. Ал қалада тұру ол кездегі қазақтардың ұғымынша онша қызығарлық тұрмыс емес: көшпендінің стихиясы — самал жел ескен боз селеулі кең дала, бұл — ханға да, қараға да тән қасиет. «Біз — сақаралық көшпенділерміз. Бар байлығымыз — жылқыда. Оның терісі — киіміміз, еті — тамағымыз, ал биенің сүтінен ашытылатын қымыз — шәрбатымыз... Біздің жерде бау-бақшалар да, сәнді сарайлар да жоқ», — деген екен Монғолстанның әмірі Сұлтан-Сейітке қазақтың ханы Қасым. Және соны мақтаныш тұтқан да сияқты.

Жиембеттің мемлекет ішіндегі, халық алдындағы беделі қаншама жоғары болғанымен, оның ханмен тартысының аяғы насырға шабады. Сірә, қайшылықтың түп төркіні Жолымбеттің тентектігінде ғана жатпаса керек. Шындығында, бұл — өзін жартылай болса да тәуелсіз күйде ұстағысы келген ірі феодал мен мемлекет басында отырған, ел бірлігіне ұмтылған әміршінің арасындағы күрес еді. Халық жадында қалған аңыздардың айтуынша, тартыс Жиембеттің жеңілісімен тынады. Жыраудың өз өмірін қуғында, астана Түркістаннан аулақ, шалғай жерде аяқтағандығы аңғарылады.

Бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға тырысқан Есім ханның өз мақсатын орындау жолында жеке ұлыс-тайпалардың хандары мен ірі феодалдарының қарсылығын тойтарып отыруына, кейде қантөгіске баруына да тура келді. Есімнің жолына кесе-көлденең тұрғандардың бірі — Қатаған, шанышқылы руларының ханы, Ташкентті билеуші Тұрсын еді. Тәуелсіз әмірші болғысы келген Тұрсын Есімнің қалмақтарға қарсы жорыққа кетуін пайдаланып қазақ ауылдарын шабады. Көп жұртты харап қылады. Бұл оқиға халық санасында үлкен із қалдырған. «Еңсегей бойлы ер Есім» жыры Тұрсын ханның ел шабуы жайында былай дейді:

«Қырғын салды қазаққа
Самалын құдай оңдады.
Кезіккендер қырылып,
Алды-артына аңдады.
Қара жерді қандады,
Буаз қатын кез келсе,
Ішін тіліп жайлады.
Бас қамында анасы,
Шырылдап жылап баласы,
Бесіктер қалды жол-жолда,
Найзамен түйреп жамғарды.
Өлікпенен бөгеді
Қыр мен адыр, сайларды.
Ошаң етер адам жоқ,
Сансыз көрді пайданы».

Бұл — ағасына інісі пышақ ұрған соғыс еді. Көп ұзамай-ақ кезек Қатағандарға келеді. Бізәкөп, дұшпанына мейірімсіз Есім жорықтан орала салысымен Ташкентті шауып алып Қатағандарды қырғынға ұшырата-

ды, Тұрсын ханның өзін өлтіреді. Бұл оқиға, Абыл-газы-баһадур-ханның айтуынша, 1627 жылы болған.

Есім ханның батырларының бірі, әрі жорықшы жырауы Марғасқаның біздің заманымызға жеткен бір өлеңі осы оқиғаға байланысты туған. Ел әңгімелерінің айтуынша, Есім хан тұтқыннан шауып Ташкентті бір-ақ түнде алған екен. Есім ханның жауынгерлері Тұрсын хан жатқан сарайды қоруды күзетшілерді у-шусыз жайғастырып тастайды. Енді ішке кірмек болғанда Есімнің қасындағы әрі батыр, әрі жырау Марғасқа: «Тақсыр, сіз тұра тұрыңыз, мен барайын»,— деп сарайға енеді. Тұрсын бейқам, ұйқыда жатыр екен. Марғасқа қарусыз ханды байлатып алады¹.

Байлатардан бұрып ханның кеңірдегіне жалаң қылышты төсеп тұрып оятып алып, Марғасқа былай дейді:

«Ей Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын!
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың!
Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігінде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды!»

Бұл жырдан Марғасқаның от тілді, өжет, аса талантты ақын екендігі аңғарылады. Өлең Марғасқаның халық әңгімелерінде айтылатындай шынында да жауынгер, жорықшы жырау болғанын көрсетеді.

Бұл әңгіме Мұхамед-Жәдігердің көтерілісін басу кезіндегі Әлішер Науандың атқарған ролін еске түсіреді. Шахрухтың шөбересі Мұхамед-Жәдігер 1470 жылы шілдеде Әлішердің әміршісі, әрі досы Сұлтан-Хусейінді Фираттан ығыстырып, таққа ие болады. Алайда көп ұзамай-ақ, тамызда Сұлтан-Хусейін өзінің жақтастарымен кенеттен шабуыл жасап, Фиратты қайта қолға түсіреді. Нондемірдің айтуынша, Сұлтан-Хусейін таң қылаң бере әлі ештеңеден бейхабар Мұхамед-Жәдігердің сарайын қамап алады. Алайда, тосқауылдан сескеніп, шабуыл жасауға ешкімнің де батылы бармайды. Сонда Әлішер әміршісінен рұқсат алып, қолына жалаң қылыш ұстаған күйі соңына ерген екі адаммен бірге сарайға кіреді. Ойында ешқандай қауіп жоқ Мұхамед-Жәдігер қатты ұйқыда жатыр екен, Науан оны табан аузында байлатады да, Сұлтан-Хусейінге әкеп тапсырады. Сол жерде-ақ Мұхамед-Жәдігердің басы алынады.

Екінші бөлім

XVIII ҒАСЫР ӘДЕБИЕТИ

XVIII ғасыр қазақ тарихындағы бетбұрыс кезең болды. Жаңа ықылым қазақ халқына көр төге келді. Бұл жайында Шоқан: «Әрқайсысы әр тараптан жортуыл жасаған жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық казактары және башқұрттар қазақ ұлыстарының ұйпа-тұйпасын шығарды, малын айдап, жанын байлап әкете берді. Алланның көкпен келген көріндей қақаған қыс, жұт, ашаршылық олардың халін тіпті ауырлата түсті»,— деп жазған еді.

Ескіден итжығыспен келе жатқан ежелгі жау қалмақтар 1723 жылы тұтқыннан шауын, қазақтарды қырғынға ұшыратады: қазақ халқы өзінің ескі мәдениет ошақтары — оңтүстіктегі қалалардан айрылады, ата-қонысынан босып, халық санасында терең із қалдырған ақтабан шұбырындыға ұшырайды. Бірақ осы үлкен жеңілістен соң көп ұзамай-ақ ес жинап қазақтар біріккен күшпен 1728, 1730, жылдары Жоңғар басқыншыларына ауыр соққылар беріп, жау қолында қалған жерлердің біразын босатады. Алайда ойраттарды бір-жолға талқандауға қазақ хандары мен сұлтандарының арасындағы алауыздық бөгет жасайды.

Осы сын кезеңде 1731-жылы Кіші жүз, 1740-жылы Орта жүз, 1742-жылы Ұлы жүздің бір бөлігі Россияға бодан болады. Әйткенмен, бұл кезде қазақ хандары жердің шалғайлығына байланысты ақ патшаға номинальді түрде ғана тәуелді болды. Және орыс үкіметінің қол астына қарайтындығы туралы ант берген рубасылардың көбі тек өз мүдделерін ғана көздеген еді. Бұл ретте академик Н. И. Веселовскийдің: «Көшпенділер мен біздің бодан-

дық жайлы түсінігіміз мүлде сәйкеспейді: олар әдетте бодандықты айтарлықтай ештеңеге міндеттемейтін тиімді шарт деп қана есептейді»,— деген сөздерінің (Посольство к Зюнгарскому хун-тайчжи Цэван Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722—1724 годы, СПб, 1887, стр IV) жөні бар. Мұның дәлелі ретінде Абылайдың 1756 жылы Қытай империясының бодандығын тағы қабылдағанын айтуға болады. Сондықтан айтылмыш актілер шын мәнісінде қосылу емес, бодандықтың басы ғана еді. XVIII ғасырда, Абылай өлген 1781 жылға дейін қазақтар шын мәнісінде өздерінің тәуелсіздігін сақтап тұрды, ұлт мүддесіне сай дербес саясат жүргізді.

Осы дәуір әдебиетіндегі сырт жауларға қарсы күрес, ерлік сарыны Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей жыраулардың творчествосынан, ал қазақ даласында болған кейбір өзгерістер негізінен Бұқар жырау творчествосынан өз көріністерін тапты.

”**Т**ауарих хамсаның» айтуынша, Ақтамберді — ойраттармен күрес дәуірінде қазақ қолының басында жүрген ерлердің бірі. Ол — атақты Қара Керей Қабанбаймен бірге Найманның рубасы көсемі, әскербасы батыры. Сонымен қатар Ақтамберді жортуыл жыршысы, әлуетті жырау да болған.

Ақтамберді — атадан жалғыз туады. Әкесі Сары — Найман Сыбан ішіндегі орташа ғана дәулеті бар, қақсоқта жұмысы жоқ момын адам екен. Сондықтан да ол өз малын өз қызығына жұмсай алмай, ағайын-туғанын зорлық-зомбылық көп көреді. Бұл күн сүйеніші, жанашыры жоқ жас бала Ақтамбердінің де басына түседі. Алайда жүрегінде оты бар болашақ жырау жасымайды, өзіне, ата-анасына теперіш көрсетушілерден именбей, реті келген жерінде көңілдегі сөзін айтып салатын

Ақтамбердінің өмірі жайындағы кейбір деректерді, оның көптеген өлеңдерін біз жыраудың Семей облысы Аягөз ауданында тұратын ұрпақтары: Сәрсенбек Нұрпейісов, Сейсен Сепбосынов, Кенжехан Бұқасовтардан және Шұбартау ауданында тұратын Сердәлі Алыбаевтан жазып алдық.

Жыраудың туған, өлген жылдарын дәлді анықтау үшін жанама мәліметтерге сүйенуге тура келеді. Ақтамбердінің жетінші буындағы ұрпағы Сәрсенбек Нұрпейісов ақсақал (1889 ж. туған) менің бабам Шақантай ақ патша қазақтан солдат алатын жылы 106 жасында офат тапты дейді. Шақантай өзінің үлкен әкесі Арықты көрінті; ол кісі Шақантайдың 7 жасында 92-ге келіп өлген екен. Арық—Ақтамбердінің кіші әйелі башқұрт қызы Күмістен (жыраудың бәйбішесінің аты Базар екен) әкесінің 50 жасында туған көрінеді. Сонда Ақтамберді 1675 жылы дүниеге келген болып шығады.

болады. Жырау өзінің алғашқы туындыларын осы шамада 10-11 жасында шығара бастапты. Ақтамбердінің бұл кездегі өлеңдері мұң, зар, жалғыздыққа налу түрінде келеді.

«Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтынменен бу болар,
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық, сені қайтейін!»

Бала сонымен қатар ертең-ақ «жасы он беске жетіп, кеңеске кірер» күн туатынын, болашақтан үміті зор екендігін жырға қосады. Міне, осы өлеңдерді құлағы шалып қалған қара жүрек ағайындарының бірі Жангөбек Ботағара деген Ақтамбердіні қамшының астына алады, тіпті, найзаның ұшына ілмек те болады. Алайда жазықсыз жас балаға аталас туысы Бердіке батыр ара түседі. Сол күннен бастап бұғанасы қатқанға дейін болашақ жырау осы Бердікені паналайды.

Ақтамбердінің ақындық даңқымен балуандық, батырлық даңқы қатар шығады. Алайда ол күні кеше ғана өзіне теперіш көрсеткен ағайындарына қарсы күш жұмсауды нәмарттық деп біліп, бүкіл ел мүддесін ойлай бастайды, ру, ата намысын емес, игі қазақтың намысын қуады.

«Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке,
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке,
Жауға қарай аттандым,
Жеткіз деп, құдай, тілекке!»

Бұл — Орта Азия хандықтарымен, қалмақтармен үздіксіз соғыстар дәуірі еді. Ақтамберді қанды ұрыстардың талайына қатысады, өзінің ерлігімен, ұйымдастырғыштық, қолбасылық қабылетімен көзге түседі. Батырдың басынан бақ тайып, сәтсіздіктерге ұшыраған кездері де болады. Мәселен, бірде ол түрікпендерге тұтқынға түсіп, ажал пышағы кеңірдегіне төніп тұрған

соңғы сәтте ғана ретін тауын қашып құтылады. (Жыраудың осы жолы, аяқ-қолына кісен салулы отырғанда өзінің басына төлем әкелу үшін тұтқыннан босатылған жолдастарының бірінен сәлем ретінде айтқан «Бізді әкетті Марыға» деп басталатын ұзақ өлеңінің алғашқы жолдары сақталған).

Ақтамберді жер ортасы қырықтан асқанда ел тізгінін ұстап отырған Әз-Тәуке хан дүниеден қайтады. Тәукенің көзі жұмылысымен-ақ қазақ сұлтандарының арасындағы ежелгі бақастық ашық жаулыққа айналады, үш жүздің жігі ыдырайды. Міне, осы сәтте бұдан гөрі құдыреттірек кезінде де ел шетіне ене алмаған жоңғарлықтар қазақтарды аяусыз соққының астына алады. Ауыр күрес жылдары басталады. Ақтамбердінің осы кездегі тарихи оқиғалардың бел ортасында жүргенін көреміз...

Ақындық даңқы жас кезінде-ақ шыққанына қарамастан, Ақтамберді тіршілігінде бел шешіп өнер қумаған тәрізді. Әйткенмен де, оның өз артына елеулі мұра қалдырғандығы, жырау поэзиясы тақырып жағынан да, мазмұны жағынан да бай болғандығы аңғарылады.

Ақтамберді өзінен бұрынғы Доспамбет, Шалкиіз дәстүрін алға апарушы еді. Жырау туындылары негізінен көне қазақ поэзиясы үлгісіндегі:

«Түйе мойнын тұз кесер,
Жігіт мойнын қыз кесер,
Сартылдаған сары аяз
Жылқының мойынын мұз кесер,
Бұлан да бұлан, бұлан сан,
Бұланның санын оқ тесер,
Бұлаңдап жүрген жігіттің
Жомарт қолын жоқ жесер!»

деген сияқты нақыл, афористік толғаныстар түрінде келеді.

Ақтамберді жырлары көшпенді қазақтардың ой, арманынан, мақсат мүддесінен елес береді, сақара тұрғындарының өмір, тұрмыс жайлы түсінігін бейнелейді. Жыраудың кейбір толғауларынан халқымыздың мінезқұлық ерекшеліктері, болмысқа өзіндік көзқарасы айқын аңғарылады.

Мәселен, жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп», деп басталатын ұзақ толғауын алайық. Қазақтар өзінің қонақжайлығымен, меймандостығымен ежелден-ақ мәш-

нұр. Халқымыздың бұл қасиетіне өткен ғасырларда қазақ топырағын басқан европалықтардың қай-қайсысы болмасын ерекше назар аударып, өздерінің шын көңілден шыққан ризашылықтарын білдіргені мәлім. Қазақтардың осы ұлттық қасиеті — қонақжайлық, меймандостық толғаудың лирикалық кейіпкері жас жігіттің арманында ең өзекті орындардың бірін алады:

«Өзім бір бөлек жайласам,
Жігіттен нөкер сайласам,
Ойпаң жерге он отау,
Қыраң жерге қырық шатыр тігіп,
Қонағымды жайғасам!
Пышақтан малым кетпесе,
Қазаным оттан түспесе,
Ауылдан топыр үзілмей,
Ошақтың оты өшпесе!
Май жемесе қонағым,
Қан жемесе барағым,
Он кісіге жараса,
Бір кісіге арнап тартқан табағым!
Халыққа атым білініп
Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз?»

Жомарт болған, шүлен болған жақсы-ақ, бірақ бұл — кез келген қара сирақ кедейдің қолынан келе бермейді. «Ойпаң жерге он отау, қыраң жерге қырық шатыр тігіп» сансыз қонақты атқару үшін, «ауылдан топыр үзілмей», күніне он-ондап мал сойылып, қазан астынан от кетпеуі үшін мыңғыраған бай болу керек. Қазақ үшін байлық — малда. Малдың еті, сүті — тамақ та, жүні, терісі — киім; мал қазаққа көшсе — көлігі, мінсе — жүйірігі, яғни малсыз тірлік жоқ. Сондықтан да ескі патриархалдық-феодалдық қазақ қоғамында қай көшпендінің болмасын арманының асқарларының бірі — мал. Міне, бұл жай да толғау кейіпкерінің назарынан тыс қалмайды. Ол «алғайдың құба жонына сыймас» ақтылы қой, «көлге түссе көз жетпес» көк алалы көп жылқы, боздаған дауыс «жаралы құдай ынтыраптып, жарылған мұздай күңіреңтіп» күй боп төгілетін сансыз түйе жайлы армандайды, төрт құбыласы тең басқанын қалайды.

Мал... Көшпенділер үшін өмірдің қуанышы, тіршілік көзі болған осы бір тақырыпқа Ақтамберді өз толғауларында қайта-қайта оралып соға береді.

Қазақтар үшін мал асылы — жылқы екені мәлім. Ешбір халықтың әдебиетінде жылқы дәл біздің әдебиетіміздегідей дәріптелмейтін шығар. Әйткенмен де, мал атаулының, оның ішінде жылқының көшпенділер өміріндегі алатын орны жайлы Ақтамбердідей толғаған қазақ ақыны жоқ.

«Арудан асқан жар бар ма,
Жылқыдан асқан мал бар ма,
Биенің сүті сары бал,
Қымыздан асқан дәм бар ма!
Желіде құлын жусаса,
Кермеде тұлпар бусанса
Сәні келер ұйқының,
Жылқы қолдан тайған соң,
Қызығы кетер күлкінің.
Қыздың көркі құлпыда,
Жігіттің көркі жылқыда!»

Жыраудың жылқы малын ерекше көтермелеуінің тағы бір мәні бар. Қолбасы батыр болған Ақтамберді сайгүлік тұлпарды ер жігіттің жан серігі, ең жақын досы деп есептейді. Сондықтан да ол:

«От басар орны отаудай,
Қабырғасы халық орнаған жонсаудай,
Ор қояндай қабақты,
Қиған қамыс құлақты,
Сары мысықтай азулы,
Саптаяқтай ерінді,
Қидасын кәрі жілікті,
Омырау еті есіктей,
Ойынды еті бесіктей
Табаны жалпақ тарланды»—

мадақ етіп, жырға қосады.

Ақтамберді қазақ тарихындағы ең қиын кезеңдердің бірінде өмір сүрді. Ол ауыр жеңілістерді, дұшпанға бет қарай алмай дүркірей қашқан босқыншылықты өз көзімен көрді. Бірақ атақты батыр, ел тірегі, Орта жүздің көсемдерінің бірі қажырлы жыраудың еңсесін қайғы баспайды. Ол ойраттарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың алдыңғы сапында жүреді, елге ұйтқы болады. Басынан таяқ өтіп, қаннан қаймыққан, бет-бетімен бас сауғалап кетуге айналған жұртқа жанқияр ісімен де,

жалынды жырымен де дем береді. Ақтамберді творчествосындағы ең басты сарын — ерлікке, батырлыққа шақыру, дұшпаннан именбеуге, тайсалмай шабуға жігерлендіру десек, қателеспеспіз.

«Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жауды аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,
Ғазырейіл тура келмей жан алмас!»

Қалмақтардан жеңіліс, атамекен — шығыс облыстар мен Жетісудан айрылу, көптеген рулардың жау табаны астында қалуы бүкіл қазақ халқының қабырғасына қатты батқан еді. Жұрт дұшпаннан кек алар, жау қолында қалған ескі қонысты азат етер күн тууын аңсады. Өз заманының талабын, өз ортасының тілек, мүддесін білдірген Ақтамберді исі қазақ болып атқа қонуды, дұшпанға соққы беруді армандайды.

«Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз,
Күдерімен бау тағып,
Кіреуке тон киер ме екеміз,
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз!
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Жау қашырап ма екеміз!»

Жырау өз арманына жетеді: сақал-шашын ақ қырау басып, қартайған шағында ол талай жеңістердің куәсі болады, туған жердің бір бөлегі несін қайта тапқан күнді де көзімен көреді. Жау қолынан азат етілген шығыс облыстарға қазақ рулары қайтара қоныс аударған кезде атамекенді жатырқап қалған жұртты орнықтыру жолында қарт батырдың белсенді қызмет атқарғандығы аңғарылады. Ол, тіпті өз қол астындағы елді отырықшылдандырмақ болып, егін де салғызады. Шыңғыс, Аягөз, Қарақол өңірінен Ақтамберді қаздырыпты дей-

тін тоғандардың жер болып кеткен орындарын әлі де көруге болады.

Ақтамберді тоқсан үш жасында дүние салыпты. Туған жердің топырағын мәңгі жастанар алдында айтқан толғауында жырау өзінің өмірлік мақсаты тегіс орындалғандығына ризашылығын білдіре келіп, «батырларша оққа ұшпай, төсекте жатып тек өлгендігін» арман етеді.

Ақтамбердінің мазары қазір Семей облысы Абай ауданының шетіндегі Шет өзенінің шығысында, Құндызды Қос өңіріндегі Жүрек Жота деген төбенің басында тұр.

XVIII

ғасырда жасаған қазақ ақын-жырауларының ішіндегі ең мәшһүрлерінің бірі — Тәтіқара. Халық әдебиеті қазыналарын жазбай танитын Шоқан кезінде Тәтіқара жырларына назар аударып, оның бір өлецінің жолма-жол тәржімасын да жасаған болатын.

XVIII ғасыр әдебиеті жайында сөз болса Тәтіқараның аты аталмай қалмайды. Жұртшылық санасындағы Тәтіқара — қазақ халқының тарихындағы қиын кезеңдердің біріндегі сырт жауларға қарсы күрестің ұраншысы, өз отандастарын басқыншылармен қайтпай ұрысуға шақырушы жауынгер ақын, жортуыл кернейшісі.

Тәтіқараның сүйегі — Сарыкөл маңындағы уақтан уақ ішінде Қалмақ деген атадан. Ақынның туып-өскен жері — қазіргі Қостанай облысының Урицкий ауданының территориясы. Алайда ақынның саналы өмірі түгелдей дерлік Абылай ханның төңірегінде өткен сияқты. Ел аузындағы сөздерге қарағанда, Абылай хан жаугершілікке аттанғанда Тәтіқараны қасынан тастамайды екен. Оның суырып салма ақындығын, турашылдығын, сонымен қатар жаудан қайтпайтын батырлығын қатты бағалайды екен.

Әрине, кез келген ақын жортуыл жыршысы бола алмайды. Аумалы-төкпелі заманда жорықтағы жауынгерлер арасында жүрген ақынның басы жау найзасына шаншылып кетуі де мүмкін. Сол себепті бұл ретте ақындық қана емес, жүрек те керек. Ақын қаруы көбіне өзге жұртпен бірдей — шашақты найза. Домбыра — жаугершілік арасындағы тыныштық сәттерде, сарбаздар

қонаға не дамылдауға тоқтай қалған кездерде ғана қолға алынады; ал кейде қарбалас сәттің өзінде-ақ, жауынгерлер қатары бұзылып, еңсесі түскенде олардың рухын көтеру үшін, жігерлендіру үшін ақынның дауыс көтеруі қажет болып қалады. Тәтіқараның бізге жеткен шығармалары осындай реттерде айтылған.

Бірде Абылай ханның жортуылда жолы болмапты. Өкшелеген жаудан құтылуға айналғанда алдынан өткел бермес тасыған өзен кездеседі. Жұрт ұйлығып қалыпты. Бөріне де харап болу қаупі төнеді. Сонда Тәтіқара суырылып шығып:

«Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.

Бөкейді айт Сағыр менен дулаттағы,
Дәріпсәлі, Мандайда айт қыпшақтағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт уақтағы.

Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменалы керейде ер Жабайды айт».—

дегенде, аты аталған батырлар ақынның соңынан тасып жатқан өзенге түсе бастапты. Бұлардың артынан қалың қол да еріп, судан аман өтіпті.

Тәтіқараның Шокан тәржімалаған жыры да осындай жағдайда айтылған. Абылай бастаған қазақтар саны көп, күші басым қытай әскерлерімен табан тіреп ұрыса алмай, шегінуге мәжбүр болады. Жауынгерлердің еңсесі түсіп кеткенін көрген Тәтіқара бір жағы күйінішпен, бір жағынан жұрттың рухын көтеру үшін табан астында суырып салып, жырлап қоя береді.

Шокан аудармасын толық келтірейік:

«Бежавшие китайцы снова начали движение, натянулась тетива из куланьева хребта. Крепкоресберный и широкожелудочный Аблай, перенесен это одно дельцо, у врага — китайца клячи как кончики изловчились: нет, хан Абылай не бежал, не хорошее слово «бежал», — он двигался только косо. Басентинец Серымбет, стрел бросая, бился. Не нищи ума при бегстве! Нет хладнокро-

вия при торопливости! Баян Уаковцев, да мы и это видели! Когда он поворачиваясь назад, коньем работал».

Осының қарсаңында ғана ойрат империясын он-оңай бағындырып алған қытайлар 1756 жылы қазақ жеріне енеді. Абылай екі рет ұрысып, екеуінде де жеңіліске ұшырайды.

Яғни Тәтіқара шығармасы 1756 жылы туған. Бұл — ақынның өмір сүрген уақытын дәлірек білуде үлкен мәні бар дерек.

Айтылмыш жырдың түпнұсқасы біздің заманымызға жекелеген үзінділер түрінде жеткен.

«Кебеже қарын, кең құрсақ
Артық туған Абылай
Көтере көр бұл істі:
Көп қытаайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты,
Жау жағадан алғанда,
Ит етектен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әшейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Олжабай
Оны да мен ер көрдім,
Оқ жіберіп ұрысты».

Жырдың тағы бір үзiгiн Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының арасынан ұшыратамыз. Онда өлеңiнiң кiмдiкi екенi айтылмаған.

«Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбiр қалмас сасқанда,
Баяндай ердi көрмессiң
Бұрылып жауды шанышқанда».

Тәтіқара «бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» деген көне мақалдың жөнімен реті келгенде тартынбайтын, әділдікті көзіне айтқан турашыл, бетті ақын болған. Бұған мысал ретінде ел аузында қалған мына бір әңгімені келтірейік.

Қалмаққа жорыққа аттанған батырларға еріп Абылайдың тұңғыш ұлы бала жігіт Жанбай да кеткен екен, сол сапарда қаза тауыпты. Баласының өлімі жанына батқан хан бас көтермей жатып алады.

Жаугершілік заманда өлім, қаза — әдепкі құбылыс. Ол таңдап, талғап алмайды, жалпыға бірдей. Сол жорықта жалғыз Абылайдың ұлы ғана өлген жоқ, талай жас қыршынынан қиылды сол себепті ел билеп отыр-

ған әмірші тек өз қара басының ғана қайғы-зарын шегуі — кейбір шонжарлардың да, жұрттың да қытығына тиеді. Сол көптің атынан Тәтіқара сөйлейді. Абылайдың кеше ғана «Түркістаннан келген ұл» екендігін, оны осы жұрттың өзі хан көтергендігін айта келіп ақын:

«Үш жүздің баласы
Ақылдасып, жолдасып,
Хан көтеріп еді,—
Үш жүздің баласын
Бір баласындай көрмеді,
Ат құйрығын сүзіндер,
Аллалап атқа мініңдер,
Хан талау қылып алыңдар»,—

дейді.

Мұндағы бір назар аударарлық жай — үнемі хан қасында болған Тәтіқараның бұл жолы оған қарсы топты жақтауы. Әрине, жоғарыдағы сөздерді айтқызыған ақынның батылдығы ғана емес, — артында «тәзірісі» тұр. Алайда осының өзі-ақ Тәтіқараның үнемі тура бауға тырысып отырған адам екендігінің айғағы іспеттес.

Тәтіқараға қатысты бізге белгілі мәліметтер осындай. Әрине, импровизатор ақын туғызған жырлардың дені сақталмаған. Бұл — жалғыз Тәтіқараның емес, қазақтың өткендегі талай талантты ақынының трагедиясы.

Тәтіқараның біздің дәуірімізге жеткен шығармалары, оның үлкен сөз зергері болғандығын көрсетпейді. Бұл тұрғыдан алғанда, Тәтіқара — қарабайыр көп ақынның бірі. Алайда Тәтіқара шығармалары өзінің қарбалас шақтарда, от-жалында туғандығымен, тәуелсіздік жолындағы күрестің қиын кезеңінде жұрттың рухын көтерген, елге жігер берген ұран іспеттес болғандығымен құнды. Бұл тұрғыдан алғанда Тәтіқара жырлары, — жоғалғандары да, біздің заманымызға жеткендері де — өз міндетін атқарды деп айта аламыз.

Кандай да болмасын ақынды, я жазушыны зерттеу, тану үшін ең алдымен... оның атын білу керек. Ақынның не бары 5—6 әріптен құралған есімін дұрыстап оқи алмай тұрып, оның творчествосы төңірегінде пікір қозғауға талпынсақ қайдан барып шықпақпыз? Біз өткен тарауда Шалкиіздің ғайыптан «Шәлгезге» айналып кеткені жайлы айтқан едік. Бұл — қазақ әдебиетінің тарихындағы жалқы оқиға емес. Шалкиізбен салыстырғанда күні кеше ғана өткен Үмбетей жырау да өзінің ұлы ұстазының кебін құшынты; кейбір зерттеушілердің еркімен оның есімі Үмітайға айналдырылды. Үмітай — әйел аты екенін еске алсақ, бұл «түзетудің» сорақылығы тіпті айқындала түседі. Үмбетейдің Үмітайға (кейбіреулер тіпті Үмітей деп жазады) қалай айналып кеткенін түсіндіру қиын: бізге белгілі мәліметтердің бәрінде де, — жыраудың Бөгембай өлімін Абылайға естірту жырының үзіндісі басылған «Таң» журналында да, әдебиет институтының қолжазба қорындағы шығармаларында да, — Үмбетей деп жазылған, орыстар айтпақшы, черным по белому...

Үмбетей мен Бұқар жырау екеуі жақын дос болыпты. Үмбетей Бұқарды қадір тұтып қатты сыйлайды екен.

Ел әңгімесі былай дейді: Үмбетей Бұқарды әлденеше рет қонақ етіп, өзінің ықыласын білдірген екен, ақыры кезек Бұқарға да жетті. Алайда Бұқарекеннің зайыбы қараулау адам болса керек. Үмбетей барғанда оң қабақ таныта қоймайды. Тіпті ауырған болып жатып қалады. Мұны аңғарған Үмбетей аялдамапты. Үйден шығып бара жатқанда Бұқарға қаратып айтқан сөз:

«Үй сыртында ақра тау,
Панасы жоқ болса,
Бұл шіркіннің несі тау.
Кетеген болса түйең жау,
Тебеген болса биең жау,
Ұрысқақ болса ұлың жау,
Керіскек болса келінің жау.
Үйіндегі ұлың жаман болса,
Есіктегі құлмен тең,
Қойныңдағы қатының жаман болса,
Қаңтардағы мұзбен тең.
Қай сорлының қатыны
Күндіз ауру, түнде сау».

Осы қысқа өлеңнен-ақ Үмбетей шығармашылығының сыр-сыпаты жайында біршама мағлұмат алуға болады.

Жыраудың философиялық-дидактикалық сарындағы толғау жырлары сақталмаған. Біздің түсінігіміздегі Үмбетей бейнесі Бөгембай батырдың есімімен байланысты. Жыраудың даңқын шығарған да осы туындылары.

Үмбетейдің Бөгембайға қатысты екі ұзақ жыры бар: мұның біріншісі — Бөгембайды жоқтау да, екіншісі — Бөгембай өлімін Абылай ханға естірту.

Қанжығалы Бөгембай батырдың аты кімге болмасын жақсы таныс. Ол — Жоңғарға қарсы күрестің қаһарманы, әлуетті батыр, атақты қолбасы, еліне еткен қызметі арқасында жұрт сүйіктісіне айналған қазақ халқының ардагер ұлдарының бірі.

Үмбетей даңқы әкесі «Алатаудай Ақша батырдан асып болат туған Бөгембайдың өшпес образын жасады.

«Баян Аула, Қызыл тау,
Абыралы, Шыңғыс тау
Қозы-Маңырақ, Қой-Маңырақ,
Арасы толған көп қалмақ,
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың,
Ақ Шәуліге қос тігіп,
Ауыр қол жиып алдырдың,
Қалмаққа ойран салдырдың,
Қабанбай мен Бөгембай
Арғын менен найманға
Қоныс қылып қалдырдың».

Осы аталып отырған жерлер ұзаққа созылған күрес-терден соң Жоңғар тауларынан шыққан ойрат тайпалары басып алған қазақтың байырғы мекендері болатын. XVIII ғасырдың орта шенінен бастап бұл қоныстар қайтадан қазаққа өтті. Осы жеңісті жорықтар кезінде қазақ қолының басында жүрген батырлардың бірі Бөгембай еді. Тек бұл ғана емес, Бөгембай — Жоңғарға қарсы күрестің қиын күндерінде, казактар ауыр жеңілістерге ұшырап, Сайрам, Түркістан, Ташкенттердің бірінен соң бірінен айрылғанда, Ақтабан-шұбырындыға ұшырап, атамекенінен босқан кездерде еңсесі түспеген, жүрегі шайлықпаған санаулы ерлердің бірі еді. Бұл кезде Бөгембай қалмақтарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бірі болды. Үш жүздің хан, сұлтандары бір сәт мәмлеге келіп, бас қосып, жоңғарға қарсы соғысты қайта ашқанда, ол алдыңғы сапта шапты. Қазақтардың 1728, 1730 жылғы жеңісті жорықтарында Бөгембайдың атқарған ролі ерекше.

Сондықтан «дұшпанға қарсы оқ атқан», үрей болған қалмақты талқандаған,

«Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгембай,
Жалаң қия жерлерден
Жазбай түсіп тұлкі алған,
Білегі жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгембай»,—

дүниеден көшкенде Үмбетей жырау көзінің жасын көл қылады, батырдың өлімін аза тұтады, оның тірісінде халқына еткен қызметін еске алып, марқұмды мадақтайды.

Бөгембай қабірінің басында жоқтау жырын айтқан соң, жырау батырдың аманатын орындауға Абылай ханның ордасына барады, ел сүйіктісінің өлімін хабарлайды.

Бұл жыр естірту түрінде келеді. Бұрын қазаны естіртудің өзі өнер болғаны мәлім. Әдетте естіртуші қайғылы хабарды бірден тоқ еткізбей, әңгімені алыстан орағытып бастайды, алдымен тұспалдап сөйлеп, қара жамылуға тиіс адамды ауыр хабарға дайындап алады.

Үмбетей де ескі салтты бұзбайды. Жырау алдымен Абылайдың өз басынан өткен ауыр күндердің жайынан толғайды. Бұдан соң қуанышты күндерге келеді, жеңісті жорықтарды, ондағы батырлардың көрсеткен қайратын мадақтайды. Осыдан соң жырау дүниенің аумалы-төк-

пелі екенін, қазасыз пенде жоқ екендігін еске салады, әйткенмен, өлімнің артынан тағы да қуаныш болатынын, бір батыр өлсе, оның орнына тағы бір батыр туатындығын айтады. Сонымен, Үмбетей өзінің қаралы хабаршы екендігін, атақты батырлардың бірі дүниеден көшкенін естірту үшін келгендігін жеткізді. Енді жырау турасына көшеді:

«Ей Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасыңда болған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың,
Сексеннен аса бергенде
Қайрылмас қаза келгенде
Батырың өлді — Бөгембай-»

Ұзақ жырдың түйіні осында. Жырау өз мақсатын орындады: қаралы хабарды естіртті. Енді қайғы хабаршысы азала адамды жұбатады, көңілін бекітеді. Бұл — манағы дүниенің баянсыздығы жайындағы сөздердің жалғасы іспеттес.

«Жыламай тыңда, Абылай,
Жараға жақсы қасқарар,
Ойбайлап жаман бас салар.

Осы тамаша жыр батамен, тілекпен, халыққа бақыт, берекесі, тыныштық тілеумен аяқталады. Бұл жолдардың өзі аруақты батыр Бөгембайды жоқтау зарына, адам көңілін нәтижелі әсерлі сөздерге толы.

«Көзіңнің жасын тия көр,
Жақсылық бата қыла көр,
Тағы да талай бақ берсін,
Балаңа алтын тақ берсін,
Бөгембайдай жас берсін,
Өлшеусіз мал мен бас берсін!
Бөгембай сынды батырдың
Береке берсін артына-ай,
Сабыр берсін халқына-ай,
Жасаған ие жар болып
Бейіште нұры шалқығай!

Бөгембайдың нақты туған, өлген жылдары белгісіз. Үмбетей жырынан көрінетіндей, батыр Абылайдың (1713—1781) көзі тірісінде, «сексеннен аса бергенде»

дүние салған. Және батырдың ханнан «біраз үлкен» екенін білеміз. Тағы бір дерек — Бөгембай өлімінің Абылайдың қырғыздарды талқандауынан соң болуы. Абылай бастаған қазақтардың қырғыздарды ауыр жеңіліске ұшыратуы — 1770 жылы. (История Киргизии. т. I, Фрунзе, 1963, стр. 276) Бөгембай өлген кезде бұл оқиғаға біраз уақыт болғандығы көрінеді.

Соган қарағанда, Үмбетейдің Бөгембай атына байланысты жырлары XVIII ғасырдың 70-жылдарының орта шенінде туған деп шамалауға болады.

Үмбетей шығармасы жырау кеңінен толғаған себепті әдепкі салт өлеңінің көлемінен шығып кеткен. Жырдан сол кезде болған тарихи оқиғалардың біразының елесін көреміз. Жырдың бас жағында Абылайдың жайы, оның «Сарыарқаны жерім деп, қалың қазақ елім деп» Үргеніштен келгендігі, алғашында Төле бидің түйесін бағын жүргендігі, ер жетіп бұғанасы қатқан соң, ойраттармен күрес дәуірінде көзге түскендігі айтылады.

«Жиырма жасың толғанда,
Қалмақпенен соғыс болғанда,
Алғашқы бақыт тапқанда
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
«Жау қашты» деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда...»

Сол сияқты, Абылайдың Ташкентте қалмақ тұтқынында болуының жайы сөз етіледі. Қазақтардың сырт жауларға қарсы жасалған сәтті жорықтарының кейбірі еске алынады. Сол замандағы дұшпанды мұқатқан Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, Сары, Баян, Сағымбай сияқты батырлардың ерлігі мадақталады. Мұның бәрі бізге ел жадында сақталған тарихи әңгімелер мен поэмалардан да белгілі.

Осыларға қарағанда, Үмбетейдің Абылай және XVIII ғасыр батырлары жайындағы жырлары туғызушылардың бірі болғандығы көрінеді.

Айтылмыш жырда Бөгембай атынан гөрі Абылай аты көп аталады. Жырау Абылайды идеалдық герой деп есентейді, оны мадақтайды, ал Абылай заманы ғасырдың алғашқы жартысындағы қалмақ шапқыншылықтары, үздіксіз соғыстардан соң туған тыныш заман, қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған кез ретінде бейнеленеді.

«Батыры ханға сай болды,
Елің жалпақ бай болды,
Қыс қыстауы тау болды,
Жаз жайлауы көл болды,
Салқын сары бел болды,
Елге лайық ер болды,
Сарыарқа деп танданып
Өзге жұрт аңсар жай болды».

Үмбетей — тынысы кең жырау. Оның өз жырларында ел тұрмысы үшін маңызды мәселелерді көтеріп, жауды мұқатқан батырлардың ерлігін мадақтап отырғандығы көрінеді. Үмбетей шығармалары форма жағынан алғанда бай болмағанымен, аса көркем келді. Жыраудың ұйқасқа ерекше көңіл бөлгендігі аңғарылады, өлең жолдары көбіне-ақ үш буыннан үйлеседі.

Міне, осы жоғарыда айтылғандардың бәрі Тілсуұлы Үмбетей жырауды XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі деп есептеуге негіз береді.

XVIII ғасыр әдебиетіндегі ең көрнекті тұлға — Бұқар жырау.

Жыраудың шығармаларын жинастырған Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, Бұқар арғын ішінде Төртуыл Қаржастан шыққан. Бұқардың әкесі Қалқаман — батыр болған көрінеді.

Заманының бізге бір табан жақын тұрғанына, өмір сүрген дәуіріндегі көптеген тарихи оқиғалар халық жадында жақсы сақталғандығына қарамастан, Қазақтың ескіде өткен басқа ақын-жыраулары сияқты Бұқар өмірі хақында да біздің білеріміз тым тапшы. Жыраудың туған, өлген жылдары жайында да нақты деректер жоқ. Оның қанша жасаған адам екені де белгісіз. Қолда бар бірден-бір нақты мәлімет — жыраудың Абылайдан (1713—1781) бұрын туып, соң өлгендігі.

Қазір Бұқардың туған, өлген жылдары 1693—1787 деп көрсетіліп жүр. Ал бұл — ой-жобамен, солай шығар-ау деген долбармен алына салған сан. Бұқар 1693 жылы туды деудің ешбір қисынға келмейтінін дәлелдеу онша қиынға түспейді: ол үшін ақылдылықтың да, алғырлықтың да қажеті жоқ.

Абылайға арнаған толғауларының бірінде Бұқар:

«Күнінде мендей жырлайтын
Токсан үште қарня
Енді де саған табылмас»,—

дейді.

Бұл сөздер Абылай өлген 1781 жылдың өзінде-ақ айтылды дейікші. 1781-ден 93-ті алыңыз, сонда 1688

қалады... Яғни Бұқар қазір көрсетіліп жүрген 1693-тен 5 жыл бұрын туған болып шығады. Бұл — әдебиет тарихымен айналысушы кейбір ғалымдарымыздың өз ісіне қаншалық жауапты, қаншалық мұқият қарайтындығының тағы бір айғағы іспеттес.

Бұқардың өте көп жасап, әбден қартайып өлгендігі күмән туғызбайды. Біздің қолымыздағы Бұқарға қатысты ең ескі деректің бірі Тәуке ханның атымен байланысты. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Бұқардың Тәуке тұсында-ақ ордадағы белді би, батагөй ақсақалдардың бірі болғандығы аңғарылады.

Әз-Тәуке ханның сүйікті ұлы өліпті дейді бір әңгіме. Хан аза тұтып, бас көтермей, ас ішпей жатып алыпты. Ұлы жүзден Үйсін Төле би, Орта жүзден Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші жүзден Қаражігіт би барып көңіл айтқан екен, Әз-Тәуке жұбанбапты, қайғысы басылмапты. Сонда қаралы ханның көңілін делбеп, басын сүйеп ас ішкізуші Бұқар жырау болады. Бұқардың осы ретте айтылған жыры сақталған.

«Ханымыз отыр аһ ұрып,
Халқымыз отыр бас ұрып...
Сабаны әкел ордаға,
Құран оқыт молдаға,
Ханның сөзі түзік деп,
Орынсыз сөзді жолдама.
Бұрынғы өткен бәрі өлді,
Қарсы болма аллаға.
Төле, Қазыбек кісіміз
Жақсы, жаман, кішіміз,
Бұл сөзіме түсіңіз,
Дәміңізді ішіңіз.
Риза болсаң құдайға
Түзелер сонда ісіңіз».

Осы сөздердің өзінен-ақ Бұқардың Тәуке алдында өтімді, беделді адам болғандығы аңғарылады. Тәуке 1718 жылдар шамасында дүниеден көшіпті. Яғни жоғарыдағы мәлімет Бұқардың XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ біраз жасқа келіп қалған, қазақ хандарының сарайында ықпалды билердің бірі болып алған жан екендігін көрсетеді.

Бұқардың туған, өлген жылдарын анықтауға себі тиер деректер жыраудың өз шығармаларынан ұшырасады.

Бұқар Абылайдан көп үлкен. Ол ханга:

«Сен мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің»,—

деп сөйлейді.

Жырау өзінің Абылайға айтқан толғауларының бірінде ханның жас кездегі өмір жолын шоли келе:

«Елу жасқа келгенде
Үш жүздің атының басын
Бір кезеңге тіредің,
Елу бес жасқа келгенде
Жақсы болсаң толарсың,
Жаман болсаң, маужырап барып соларсың».—

дейді.

Яғни бұл сөздер айтылған кезде Абылай елуден жаңа асқан, елу бір — елу екілерде. Демек, толғау 1763 жылдар шамасында туған.

Абылайдың күшеюі де осы кез. «Қазақ ССР тарихының» айтуынша, Абылай 50-жылдардың басында-ақ Орта жүздің бірден-бір билеушісі болып алады. 1752 жылы атақты Көкжал Барақты Жоңғар әміршісі Цэван-Дорджи улап өлтірген соң, Абылай алдынан кесе көлденең тұрар ешкім де қалмайды. Көп ұзамай Ұлы жүз де Абылайдың қол астына қарайды. Бұқардың ханды үш жүздің басын біріктірдің деп мадақтауы осы фактіге байланысты.

Аталмыш толғаудан Бұқардың өз жасы жөнінде де дерек аламыз. Жырау елу бестен арғы жастар туралы толғана келіп тоқсан беске тоқтайды да, өз басының мұның шағып кетеді:

«Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғиын десең екі жағы ор екен,
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен
Келмейтұғын неме екен.

Жырау адамның елуден арғы өмірі хақында онша жылы лебіз білдірмейді, ал тоқсан бесті мүлде істен алғысыз етеді, бұл жасқа келіп қажеті жоқ-ақ екен дейді. Яғни толғау айтылған сәтте оның авторы тоқ-

сан бес жаста. Олай болса, Бұқар жыраудың 1668 жылдар шамасында туғандығын көреміз.

1781 жылы Абылай өлгенде Бұқар әлі тірі. Жырау ханды азалап, өзінің ең көркем туындыларының бірі — «Күпшек санды күреңді — Тәбияға жаратқан» деп басталатын жоқтау жырын шығарады. Бұқардың Абылайдан соңғы өмірі жайында ешқандай дерек жоқ. 113 жасқа келіп отырған қарт жыраудың өзі де көп ұзамай ажал жастығына бас қойса керек.

Мәшһүрдің айтуынша және ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Бұқардың әкесі Қалқаман — батыр болған дедік. Батыр атағы адамға, әрине, оның байлығына, аталылығына қарап келмейді, яғни жыраудың шыққан тегі жайындағы мәселенің беті ашық қалады. Алайда, өзінің жеке басының қасиеттерінің, отты тілінің арқасында Бұқар тез арада-ақ ел билеушілер тобына енгендігі көрінеді. Қаз дауысты Қазыбектер сияқты Бұқар да «қарадан шығып хан болған» өз заманының аса ықпалды билерінің бірі.

Атақты Үйсін Төле би: «Елге бай құт емес, би құт» деген екен. Өзі мыңғыраған бай Төленің бұл сөздері Бұқар заманында билердің қандай қоғамдық күш болғанын аңғартады. Бұқар заманының билері — малымен емес, сөзімен кісілікті жандар. Олардың көбі-ақ кедей болған. Бұл ретте Орманбай бидің үйіне Абылай келіп қалып, қонағасыға не соярын білмей қысылғанда айтқан:

«Хан Абылай келгенде
Тоқты сойсам жетпейді,
Енесін сойсам тоқтының,
Оның орны бітпейді»,—

деген сөздерін келтіре кетуге болады.

Бұқардың мал жиюды кәсіп етпегендігі көрінеді. Мәртебе жолын Әз-Тәуке ханның сарайында бастағанмен, сақал-шашы бурыл тартып, алпыс жасқа келген кезінің өзінде жырау қара таяқты кедей күйінде қалған.

Бұқар малсыз адам екен деп жазады Мәшһүр. Өзіне ағайын бір байдан мінуге ат сұрапты. Бай бергісі келмей бірталай уақыт алдаусыратып жүріпті де, ақыры бір күні Бұқардың қолына екі қары бөз қыстырып құтылмақ болыпты. Сонда Бұқардың айтқаны:

«Бұқарекен — біз келдік,
Ақан, Төбет байларға,

Бесті берсең семіз бер
Жаздай Бұқар жайларға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама,
Шынжырынан берік тартсам,
Шамырқанып, шамданып,
Шалқасынан жата ма,
Алпыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма,
Құлдарың мен күндерің
Мерекеге бата ма,
Келіп едім өзіңе,
Түнеугі айтқан сөзіңе.
Тіпті разы болмаймын
Керегенің басында
Екі қары бөзіңе.
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпаймын деп ойлама
Жортуылшы ердің кезіне.»

Бұл — ақтабан-шұбырындыдан соңғы ақласапыранның тұсы, атадан ұл, анадан қыз айрылып, исі қазақ күйзелген дәуір. Осы қилы заман кезінде Бұқардың шаруашылығы шайқалып, дәулеті суалған болуы да мүмкін.

Алайда көп ұзамай Абылай сұлтан көтерілген кезде Бұқардың да жұлдызы жанады. Жырау қайтадан ақ ордаға енеді, және одан өлгенінше шықпайды.

Бұқардың сүйегі қазір Баян Аулада, Далба тауларының ішінде.

Жоғарыда келтірілген кейбір фактілердің негізінде біз Бұқар жырау Қалқаманұлы 1668 жылдар шамасында туып, бір ғасырдан астам жасап, 1781 жылдың шамасында өлген деп есептейміз.

Жыраудың өмірі, қоғамдық қызметі жайында біздің заманымызға жеткен деректер осындай.

Халық «Өнер алды — қызыл тіл» десе, Бұқар — бұл мақалдың даналығын әбден ұғынған адам. Ол сөз өнерінің қиындығын да, құрметтілігін де білген. Сондықтан да жырау:

«Ел бастау қиын емес —
Қонатын жерден көл табылады:
Қол бастау қиын емес —
Шабатын жерден ел табылады.

Шаршы топта сөз бастаудан
Қиынды көргенім жоқ»,—

дейді.

Бірде Абылай: «Қазына қайда?»— деп сұрағанда жырау: «Басы жеткен жігіттің екі езуі қазына: бір езуі — алтын, бір езуі — күміс, аузы — қазына»— денті.

Бұқардың өзі осы қазынаны — сөз өнерін жеріне жете меңгерген еді. «Өз заманындағы жандар бұл кісіні көмекей әулие деседі екен,— деп жазады Мәшһүр Жүсіп.— Қара сөз білмейді, тек сөйлесе көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен».

Бұқардың мұсылманша оқығандығы, сауаттылығы күмән туғызбайды. Алайда, көбіне-ақ экспромтпен айтылған толғауларын жырау артынан қағазға түсіреді ме, жоқ па, ол арасы белгісіз. Бұқардың бізге жеткен шығармалары өткен ғасырдың екінші жартысы, үстіміздегі ғасырдың бас кезінде негізінен ел аузынан жазылып алынған.

Бұқар мұрасынан біздің заманымызға жеткені — 1300 жол шамасында. Бұл, сөз жоқ, жырау туғызған көл-көсір жырлардың бір бөлігі ғана. «Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нухтың өмірі, Аюбтың сабыры... Аплатонның ақылы керек»,— деген еді Мәшһүр.

Жыраудың біздің заманымызға жетпеген кейбір жырлары жайындағы қолда бар деректерге тоқтала кетейік.

Шоқан өзінің «XVIII ғасыр батырлары жайында тарихи әңгімелер» деген мақаласында Бұқарға қатысты біраз мәліметтер береді. Жыраудың Абылай алдында айтылған екі өлеңінің жолма-жол тәржімасын жасайды. (Бұл — Бұқардың орыс оқырманы алдына тұңғыш шығуы еді). Осы аудармаларды келтірейік.

Абылай бірде, жорықта жүргенде барлауға шығып, ұзақ уақыт хабарсыз кеткен батырларының жайын ойлап қатты мазасызданады. Сонда Бұқардың хан көңілін тыныштандыру үшін айтқаны: «Джанатай пройдет через Талқын, Богембай пройдет Кульжаном. А Хан-Баба назад прибежит. У Джанатаева Талкына проходы тесны и опасны... Джанатай пройдет, пройдет в Улусы и возьмет, от края отворвет. Джанатаем взятую белолицую девицу хан Аблай-султан да возьмет». Кейін Абылай Бұқардың осы айтқаны келгенде төбем көкке жеткендей болды деген екен.

Енді бірде Абылай Үйсіннің Ердене деген батырының ауылын талауға бермек болады. Айыпкерді қорғап

сөз сөйлеуге ешкім бата алмайды, сонда Бұқар ғана өзінің жырымен ханның көрін қайтарады:

«О Аблай, Аблай! Подобно ари и гури возноситея и соперничает с горами твоя слава: не помещаются в пяти воротах отпущенники — рабы твои. Перейдите за Ала-Тау, потушите гнев, если потушите, то не придет ли с 80 вьюками вещей Эрденэ называемый твой пестро-халатный раб».

Айтылмыш жырлардың түп нұсқалары қазір біздің қолымызда жоқ¹. Сол сияқты, Г. Потаниннің жазғандарынан белгілі «Төртуылдың төрт ұлы тауды жайлап» деп басталатын өлең де ұмытылған. Бұл, әрине жекелеген мысалдар ғана. Алайда Бұқар шығармаларының сақталып, ұрпақ алдына тартылған бөлегінің өзі — жыраудың әдебиет тарихынан құрметті орын алуы үшін әбден жеткілікті, қомақты мұра.

Бұқардың кейбір жырларын кезінде Шоқан қағаз бетіне түсірді, енді бір топ өлеңін Г. Потанин жыраудың өз елінен Имантай Сәтбаевқа жинатып алады. Бұқардың кейбір туындылары «Тауарих хамсада», ал енді біраз шығармалары 1925 жылы «Таң» журналында басылған. Бұдан соңғы жылдары жыраудың кейбір шығармалары орта мектеп хрестоматияларына енгізіліп жүрді. Жырау мұрасының алғаш рет біршама толық басылуы — 1962 жылы.

Бұқар шығармаларының түпнұсқасы ретінде Мәшһүр Жүсіп қолжазбалары алынуға тиіс. Абай үшін Мүрсейіт көшірмелерінің қаншалық мәні болса, Бұқар үшін Мәшһүр көшірмелерінің маңызы да соншалық. Мәшһүрде Бұқар жырлары екі дана етіліп көшірілген (Әдебиет институтының қолжазбалары, п. № 1170, 1177). Бұл екі нұсқаның құндылығы бірдей дерлік. Тек 1177-папкадағы өлеңдердің беттері ауысып кеткен. Үстірт қарағанда жүйесіз, көп жерлері жоғалған сияқты көрінуі мүмкін. Мәселен, 26—27-беттерден соң 31-бет, одан соң 30, 29, 28, содан кейін барып 32-бет келеді. Жаңаша, түптелгеннен соңғы номерленуінде бұл беттер сәйкесінше 29, 31, 33, 35-болып тұр. Бұқар шығармаларының текстологиялық екшеуден өткен ең толық басылымы 1970 жылы «Алдаспан» антологиясында жүзеге асырылды.

¹ Бұл мәселеге алғаш С. Мұқанов назар аударған болатын. Соңғы жырдың алғашқы жолдары сақталған. Қараңыз: XVIII—XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары, А. . 1962, 31-бет.

Көне қазақ әдебиеті өкілдерінің ешқайсысының творчествосында өзі өмір сүрген заман келбеті дәл Бұқардағыдай бар бедерімен суретке түсірілмеген.

Ойшыл Бұқар қазақ халқының өмірлік мүдделері үшін оның орыс халқымен достық қатынас орнатуы қажет екендігін түсінді. Алайда, ол кезде «зеңбіректен соң Пушкин» (Олжас Сүлейменов) әлі келе қойған жоқтың. Қазақ хандары мен сұлтандары Россияға қарағандықтары туралы ант берісімен-ақ патша үкіметі өзінің түпкі мақсаты — отарлау саясатын жүзеге асыруға кірісті. «Қазақстанның Россияға қосылу барысында патша үкіметі отарлау мақсаттарын көздеп, қосып алынған территорияға бекініс шептері мен қалалар салды. Бұл бекініс шептері патша үкіметінің отарлау мақсатының тірек пункттеріне айналды» (Қазақ ССР тарихы, 1-том, 1957, 264-бет). Мемлекет қайраткері, дипломат Бұқар бұл бекініс шептері мен қорғандардың не үшін салынып жатқанын бірден сезеді. Осы орайда айтылған толғаулары мен толғамдарынан Бұқардың замана ағымын терең түсінген адам екендігі аңғарылады. «Өз жырларында Бұқар патша үкіметінің отарлау саясатының неге соғатынының болжамы,— деп жазады Сәбит Мұқанов.— Шынында да, Бұқардың болжаулары қате кетпегенін Октябрь революциясына дейін 200 жылға жақын отарлық халде күн кешкен қазақ халқы да, басқа халықтар да көрді. Патша үкіметі отарлықтарға, оның ішінде қазаққа Бұқар жобалаған зорлықтың бәрін көрсетті».

Патша үкіметінің қазақ даласына сұғынып енуі Бұқарды шошындырады. Алайда бұған қарсылық көрсетуге, бөгет жасауға қазақтардың әлі келмейтінін жырау тағы біледі. Сондықтан ол халық аңызындағы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мекен «Жер үйек», Жиделі-Байсынды еске алады.

«Сырдарияның суынан
Көлденең кесіп өтіңіз,
Үш жыл малды ту сақтап
Жиделі Байсын кетіңіз:
Кісісі жүзге келмей өлмеген,
Қойлары екі қабат қоздаған.
Солай таман жетіңіз»...

Әрине, бұл әншейін сөз, құрғақ қиял ғана. «Жер үйекті» таба алмай өксікпен күн кешіп, ақыры дүниеден

арманда өткен Асан Қайғы жайындағы әңгіме, сөз жоқ, Бұқарға жақсы таныс.

Бұқар өзі көрген Тәуке хан, оның ар жағындағы Қасым, Хақ-Назар Есім хандар заманының идеалдарымен өмір сүрген адам еді. Ол үш жүздің басы қосылып, бір орталыққа бағынған күшті мемлекет болуын аңсайды.

Бұқар өмір сүрген, ескі қазақ мемлекеті әлсіреп, ыдыраған заманда өмір жүргізуші хандардың ішіндегі әңгілеткісі Абылай еді. Абылай бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға тырысты. Сондықтан да Бұқар оны өзінің армандарын жүзеге асырушы деп есептеп іс жүзінде де, сөз жүзінде де мейлінше қолдайды.

Абылай ойраттармен күрестің қиын күндерінде көзге түседі. Ол жөнінде Шоқан былай деп жазған-тын: «Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он оказывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого. Абылай действительно перенес много испытаний и борьбы, пока значение его не возросло до того, что киргизы (т. е. казахи — М. М.) не считали его воплотившимся духом (арвах), посланным для свершения великих дел». (Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. т. I, Алма-Ата, 1961, стр. 427).

Абылай өз мақсатын орындау жолында бірталай табысқа жетеді. Ол 1771 жылы Түркістанда «үш алашқа хан көтеріледі» (Казахско-русские отношения в XVIII—XIX веках, Сборник документов и материалов. Алма-Ата. 1964, стр. 87). Жоңғар біржола талқандалады; Орта Азия хандықтарымен соғыстар сәтті аяқталып, Түркістан, Сайрам, Шымкент т. б. қалалар қайтадан қазақтардың қолына өтеді, ал Ташкент алым төлеп тұратын болады. Алайда Абылай тұсында қазақтар арыдағы Қасым, Есімдерді былай қойғанда, берідегі Тәуке заманындағы күш-құдіретінің өзіне не бола алған жоқ. «Сен Есім ханның бір түстігіне де жарамайсың»,— дейді екен Абылайға Бұқар. Жырау Абылай хандығының осал, әлсіз жақтарын түгел көрді. Сондықтан да оның ханға арнаған мадақ сөздерінің өзі бас ұрудан, жөнеіз дәріптеуден аулақ.

Мемлекет істерінде өзіндік беті болған Бұқар — хан тая соқты деп есептесе, өз айтқанын орындатуға тырысады. Кеңесін тыңдамаса өткір тілмен шенеп, ақылына

келтіріп, дегеніне көндіріп отырады. Хан тасыса жырау оны басып, билікке бірден не бола кетпегенін, жас кезінде талай қиыншылықтар көре келіп, бұл күнге қарашыларының арқасында жеткенін есіне салады.

«Ай, Абылай, Абылай,
Сен мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркстанда жүр едің,
Әбілмәмбет хандарға
Қызметші болып тұр едің,
Сен қай жерден жүріп жетілдің,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!»

Аяз бидің тәубеден жаңылмау үшін бұрынғы шоқыт киімдерін есікке шегелеп қойғаны сияқты, Бұқар да Абылайдың өткенін ұмыттырғысы келмейді.

Әрине, Абылай құл емес, хан тұқымы. Алайда Бұқар осының өзін, Абылайдың «Арқар ұранды» Шыңғыс әулеті екендігін ханның артықшылығы деп есептемейді. Қазақ хандары өздерінің Шығыс ұрпағы екендігін қашан да мақтаныш тұтқан.

«Ата сойын сұрасаң,
Құн шуақтан пайда болған емес пе,
Хан Шыңғыстың асылы»,—

деп дәріптейді өзінің әміршісі Жәңгір ханды Жанұзақ жырау.

Шыңғыс әулетінен шықпаған адам хан тағына жіберілмейді. Әрине, Бұқар бұл салтқа қарсы емес, тек қол астындағы жұртыңа тыныштық ойламауың затыңның басқалығынан емес пе екен дегендей күмән айтыл шамына тиіп, ханды ақылға келтірмек болады.

Ескі түсінік бойынша адамның адамдығы, қасиеті, оның ата тегінде, әкесінің, шешесінің қандай жерден шыққан адам екендігінде. Бұл сананың салқыны Бұқарда да бар. Сондықтан да Бұқар—анасының ақсүйектер тұқымынан еместігін Абылайдың бетіне басады.

«Шешенді және сұрасаң,
Қай алтынның буы еді,
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүрген күн еді.»

Мұндай сөздер Абылай қателескенде, рубасы аксақалдардың тілегіне қайшы әрекеттер жасамақ болғанда ғана айтылады. Әйтпесе, Бұқар көбіне-ақ Абылай саясатының жақтаушысы. Жырау реті келген жерде ханды мадақтай, дәріптей отырады.

«Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың,
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз».

Бұқар бейнелеген Абылай — осындай әмірші. Жырау Абылай саясатына, ел ішіндегі Абылай беделіне тамашалай қарайды, Абылай үкіметінің салтанат құрағанына масаттанады.

«Жұлдызың туды-ау оңыңнан,
Жан біткен еріп соңыңнан,
Он сан алаш баласын
Аузыңа құдай қаратып,
Жусатып, тағы өргізіп
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Тайталысты үніңіз!»

Сондықтан да Абылай ажал жастығына бас қойғанда:

«Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған ханым-ай,
Үш жүзден үш кісі құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай», —

деп зар айтқан Бұқар әміршісі дүниеден көшкен соң оның басында отырып жас төгеді, шын көңілімен жоқтайды.

«Күпшек санды күреңді
Тәбияға жаратқан,
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан,
Алапасын арттырып,
Лабашы деген бір елні

Ангымснен улантқан,
Еренші мен Серенді
Тозғындатып шулатқан.
Перістесін жұрт үстінен дулатқан...»

Жырау осы ретпен Абылайдың тіршілігінде істеген даңқты істерін мадақтай еске алады. Марқұмның ерлігін, салтанатын, байлығын сөз етеді. Бұқардан қалған мұраның ішіндегі ең көркем туындылардың бірі болып есептелуге тиіс осы жоқтау жыр:

«Ғаділдігін Наушаруан Ғаділге жеткерген,
Жомарттығын Хатымтай Жомарттан өткерген.
Күнде мешман күзетіп,
Кесекілеп ет берген,
Имандының ісіне қарап бет берген,
Бір құдайдың дидарып
Сен көрмесең кім көрер:
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өткерген»,—

деген сөздермен аяқталады.

Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сондықтан да ол әміршісінің күшті болуын тілсіді. Абылай хандығының нығаюы, хан үкіметінің берік болуы үшін күресседі. Бұл жолда ол тіпті ханның тұрақты армия жайын ойлауын, әскери аристократия өкілдері — ықпалды феодалдар мен әлуетті батырларды үнемі өзіне жақын, ұрыс-соғыстарға сай ұстауын қалайды.

Орта Азия хандықтарының біріне жорық кезінде Абылай ұрыс тоқталып, тиімді бітімге қол жеткеннен кейін соңынан ерген батырларына рұқсат беріп, Сарыарқаға қайтарып жібереді. Артынша-ақ қоқандықтар қайта бас көтереді. Сонда ханның бейқамдығына ыза болған Бұқар:

«Бірі — етек, бірі жең болған
Ежелден саған ел болған
Орта жүзден кісің жоқ:
Найзасының ұшы алтын
Кіші жүзден кісің жоқ,
Енді бұған қарап тұрғаннан
Басқа қылар ісің жоқ,—

дейді.

Алайда Бұқардың Абылай хандығын нығайту жайындағы идеясы көрші жұрттарға қатер төндіру ниетінен

емес, керісінше, елдің қорғаныс қабілетін күшейту мақсатынан туған еді.

«Бірлік болмай, тірлік болмас»,— деген. Сырт жау соқтыға алмайтын айбынды ел болу үшін жұрттың ынтымағы, бірауыздылығы қажет. Бұл жайды Бұқар жақсы түсінеді. «Ел бірлігін жырлау — «Бұқар өлеңдерінде негізгі мәселенің бірі... Ол ел бірлігі мәселесіне үлкен мән береді»,— дейді, Бұқар творчествосын көптен бері зерттеп келе жатқан проф. Қ. Жұмалиев.

Бұқар қазақ руларының өзара тату тұруын, мал-жан үшін, қоныс қыстау үшін бос қырқыспауын насихаттайды.

«Өлетұғын тай үшін
Қалатұғын сай үшін
Қылмаңдар жанжал-ерегес».

Мұндай қылықты, ру аралық тартысты қоймаса елдің елдіктен айрылатынын, басына қиын күндер туып, әркімнен бір теперіш көретінін айтады.

Алауыздықтың, өзара қырқыстың неге соғатынын көрсету үшін Бұқар қалмақтардың тағдырын мысалға келтіреді.

«Кіші қара қалмақ бұлерде,
Бозылардың билігі
Бұлт бұрқан болысты,
Уағдадан жылысты,
Буыршындай тіздесті,
Жамандықты іздесті,
Бірін-бірі күндесті,
Жаулаған ханын қара оңбас,
Хан қисайса бәрт оңбас.
Ханын қалмақ жаулаған,
Сүйткен қалмақ оңбаған:
Сол қалматтың жұрты еді-ау,
Үш Қарқара, Көктөбе,
Ит те ұлып қалмаған.»

1745 жылы атақты Қалдан-Серен өлген соң оның ұлдарының бірі Цэван-Дорчжи қонтажы болады. Бірақ Цэван-Дорчжидің билігі ұзаққа созылмайды, оны таққа таласқан өзінің інісі Лама-Дорчжи өлтіреді. Осыдан соң-ақ қалмақ ордасында аласапыран, өзара қырқыс басталып кетеді. Билікке таласушылар тіпті шет жерліктерден де, — бірде қытайдан, бірде қазақтан, — әскерін көмек алып, жат ел атының тұяқтарына өз бауырласта-

рын таптатады. Осының нәтижесінде бір кездегі құдіретті Ойрат империясы әлсірейді. 1755 жылы оны қытайлар екі-үш айдың ішінде он-онай жаулап алады. Үш жыл өткен соң қытайлар қалмақ елінде жаппай қырғын ұйымдастырып, еңбектеген баласынан еңкейген көрісіне дейін тегіс дерлік харап етеді. Өстіп Жоңғар мемлекеті жер бетінен жоғалады. (Накинф. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. СПб, 1834, стр. 109—125).

Бұл оқиға қазақтардың көз алдында болды. Сондықтан жұрт көңіліне қорқыныш ұялайды.

«Шүршіт келем деген сөз бар-ды
Көктен түскен төрт кітап
«Енжіл» атты кәләмда.
Егер шүршіт келмесін,
Егер шүршіт қаптаса,
Алып бір жейді ақтарып
Көмулі көрден дененді»,—

дейді Бұқар.

Өздерімен көршілес қалмақтардың кебін киюден қорыққан жырау:

«Шүршіт келсе Сырға көш
Ішетұғын суы бар»—

дейді. Әрине, бұл тек бассауға ғана. Сондықтан басқыншыларға қарсы тұрудың қиындығын білмегенмен де Бұқар жау бетіне айбар болар бірден-бір амал — ел бірлігі екендігін айтып, жұрттың ынтымақты, ауыз бірлікті күшейтуі керектігін насихаттайды. Бұл, әрине, тек бір сәттік қана емес, ел ел боп тұрғанда қашан да маңызы бар мәнді мәселе еді.

«Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректей болыңыз,
Судан-суға шүйгумен
Көлден-көлге қоныңыз,
Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-маң басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.
Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін,
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.»

Бұл жолдардан Бұқардың заманның көкейтесті мәселелерін көтеріп отырған азамат ақын болғандығы көрінеді.

Жырау бір өлеңінде:

«Шашырап шыққан қандар көп,
Шашау жатқан малдар көп,
Қайсыбірін айтайын,
Айта берсең сөздер көп,—

деп толғайды. Сұңғыла қарияның қаншалық дәрежеде эпосшы болғандығын біз білеміз. Кейбір шығармаларына қарағанда (мәселен, «Қалданменен ұрысып...») жыраудың XVIII ғасыр батырлары және Абылай жайындағы жырларды шығаруға қатысы барлығы аңғарылады. Алайда Бұқар нақылды, тақпақты жырларға, ойға, тебіреністерге толы толғауларға көбірек назар аударған. Негізінен:

«Қартайсаң қарт бабаңды сыйлай бер,
Күндердің күні болғанда
Кімдер де кімнің дейсің белі бүгілмес»,—

деген сияқты үгіт-насихат, үлгі айту тұрғысында, немесе:

«Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар,
Есіл көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар»,—

деген сияқты нақылдар, афористік тебіреністер түрінде келгенмен де, Бұқар жырларына жалаң дидактика жат. Бұқар толғауларынан жыраудың өмірге, өзін қоршаған ортаға көзқарасы аңғарылады.

Абылай тұсы осының алдындағы Тәуке заманынан мүлде өзгеше еді. Үш жүздің жігі ыдырап, ескі бірлік жойылды, хан-сұлтандар бас-басына би болып кетті, ру аралық тартыс, өзара қырқыс күшейді. Қазақ даласында болып жатқан өзгерістердің екінші бір алуаны — оның Россияға қосылуына байланысты еді. Қазақ қоғамы ғасырлар бойы патриархалдық-феодалдық тұйықтықтан арылуға бет алды.

Сондықтан Бұқар өзі өмір сүріп отырған заманға оншама ризашылық білдіре қоймайды. Ол ескі «у жеңсең руыңмен» деген мақалдың күші кетіп бара жатқанын аңғарып:

«Өзіңмен бірге туысқан
Алаштан бетер жат болар»,—

деп қынжылады, өзінің заманға наразылығын білдіреді.

«Ай заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай,
Баспақ, тана жнылып
Фана болған заман-ай!
Құл-құтандар жнылып,
Құда болған заман-ай!
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман-ай!
Азаматың құлапты,
Жұрт толық болған заман-ай!
Арғымақтың жалы жоқ —
Жабылар жалыменен тецелер.
Жақсылардың малы жоқ —
Жамандар малыменен тецелер!»

Алайда, заманның мұндай аумалы-төкпелі болып келуін Бұқардың заңды құбылыс деп санағанын көреміз. Сондықтан ол өткенге өксіп қарамайды, ескіні аңсамайды, өз басындағы, өз тұсындағы заманның мән-мағынасын түсінуге тырысады.

Жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетеді. Мұндай өзгерістер тек тұрмыста ғана емес, адамды қоршаған орта — табиғатта да жүріп жатады.

«Айналасын жер тұтқан
Айды батпас демеңіз,
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас демеңіз,
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас демеңіз,
Жарлыны жарлы демеңіз,
Жарлы байға теңеліп,
Жайлауға жарыса көшпес демеңіз...
Құландар ойнар қу тақыр,
Құрай бітпес демеңіз...»

Бұл жолдарда Бұқар өзінің өмірге, материяға көз-қарасымен көне грек философтарының қарапайым материализмін еске түсіреді. Бұқар осы өреге, эринс, өзінің табиғат құбылыстарынан, өмірден, күнделікті көрген-білгендерінен дұрыс қорытынды шығара алғандығымен жетті. Бұл — жыраудың үлкен ойшыл болғандығының тағы бір айғағы іспеттес.

Бұқардың ислам дініне көзқарасына тоқтала кетейік.

«Ей айташы, алланы айт,
Аты жақсы құдайды айт,
Төрт шадияр Мұстафа,
Мұсқап ашқан ғаламды айт,
Тәңірім сөзі бұрқанды айт,
Кәлим алла — құранды айт,
Тәңірім салса аузыңа
Жан жолдасың иманды айт!

Бұл жолдардан жыраудың ислам дінінің жай-жапсарына қаншалықты қанық болғандығы көрінеді. Бұқар, сөз жоқ, діншіл. Оның атақты он бір тілегінің ең біріншісі — құдай қаламайтын іске аяқ баспау:

«Бірінші тілек тілеңіз
Бір аллаға жазбасқа!»

Және Бұқардың діншілдігі жай тақуалық емес. Ол «құдайдың — бір, пайғамбардың — хак» екендігіне шын көңілімен-ақ сенген жан.

«Дін пұсырман болмаса,
Тіл пұсырман не пайда»,—

дейді ол.

Құдайға құлшылық етіп отыру парыз ғана емес, дінді берік ұстанған адамға алланың рахматы көп.

Құдайыңа құл болсаң,
Шын жаратқан ұл болсаң,
Құдай тағалам өзі берер несіпті».

Алайда Бұқардың дінге қатысты өлеңдерінен фәнидің баянсыздығы, бақидың рахаты жайында ештеңе ұшырата алмаймыз. Соған қарағанда, мемлекет қайраткері Бұқар дінге құрал ретінде, таза пайдалылық жағынан ғана қарайтын сияқты.

Бұл — оның қазақ арасында дін таратушы татар молдаларына көзқарасынан айқын аңғарылады. «Таңертең азан шақырған даусы сұлу молданы» тамашалаған Бұқар татардан келген ислам дінінің өкілдеріне алара қарайды. Оларды әр жерде-ақ шеней отырады, тіпті татар молдаларын маңыңнан жүргіздің деп Абылайға реніш айтады:

«Ноғайларды ғалым деп,
Әулнедей көресің.
Ноғайлардың бойлары болар сазандай,
Сәлдесі болар қазандай,
Ахиретке барғанда
Ақсүйекті қор тұтқан,
Қараны одан зор тұтқан,
Ноғайларды пір тұтқан,
Тартарсың сонда жазанды-ай!

Бұқардың татар молдаларын жек көруінің мәні бар. Олар, С. Мұқанов айтқандай, көбіне-ақ қазақ арасында патша үкіметінің саясатын насихаттаушы болған.

Әйткенмен де жырау:

«Мұсылманның баласы
Сірә бір кеңес құрыңыз
Бір ауызды болыңыз»,—

дейді, ислам дініне берік болуды, көршілес мұсылман мемлекеттерімен жақындаса түсуді уағыздайды.

Бұқар қалыптасқан ескі жыраулық өлең өлшеміне ешқандай жаңалық енгізе алған жоқ. Бұл ретте ол Шалкиіз соқпағымен жүрді. Бұқар тіпті Шалкиіз жасаған көркем образдарды, кейде тіпті тұтас жолдарды пайдаланып отырды.

Мәселен Шалкиіз:

«Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты,
Жаманға сырыңды қосып сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты...
Құсты жисаң — бүркіт жи,
Қиген тоның түлкі етер...
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас-тозбас мүлкі етер.
Бір жаманмен дос болсаң,
Жімлә ғаламға күлкі етер...»—

десе, Бұқар осы жолдарда айтылған ойларды сол күйінде алады, алайда кейбір сөздерін өзгертіп, өзінше толғайды:

«Жар басына қонбаңыз,
Дауыл сокса үй кетер,
Жатқа тізгін бермеңіз,

Жаламенен бас кетер.
Жаманменен жолдас болсаңыз,
Көрінгенге күлкі етер,
Жақсымен жолдас болсаңыз,
Айрылмасқа серт етер.
Ит жүгіртіп құс салсаң,
Киген тоның түлкі етер».

Сол сияқты Бұқардың «Айтар болсаң алланы айт»,— деп басталатын өлеңіндегі негізгі ой («Ақсұңқарқұстың баласы,— Ұяда алтау тумас па,— Ұяда алтау туғанмен,— Оның ішінде біреуі-ақ алғыр болмас па», т. т.) Шалкиіздің «Ау, бөрілер, бөрілер»,— деп басталатын жолдарын қайталау болып есептеледі.

Бұқар жалғыз Шалкиіз поэзиясынан ғана емес, қазақтың ескі халық поэзиясының тұнығынан да мейлінше сусындаған болатын.

Сонымен қатар Бұқар жаңашыл еді. Ол қазақ өлеңін тақырыптық жағынан байытты. Кейін Абай заманында аренаға шыққан жаңа кейіпті поэзияға көшудің кейбір белгілерін Бұқардан ұшыратамыз.

Мәселен, азғана штрихтармен тамаша суреттер жасалған мына бір жолдардың табиғат лирикасының үлгісі екендігін мойындауға тура келеді.

«Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні,
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні.
Көк ала ат жаратып,
Көн дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Қол жағалар жаз күні
Байлар қызы бикештер
Қол бұлғайды-ау жаз күні».

Бұл туындыны Абайдың атақты «Жазының» алғашқы нұсқаларының бірі деуге болады.

Бұқар өзінің кейбір жырларында ескі канондарды бұзады, өз жолын салады. Көне жыраулық поэзия көбіне өз алдына дербес, жекелеген ойларға құрылған жолдардың жиынтығы болып келетін, қаншама әдемі болғанымен құрау-құрау сияқты көрінетін: бұрынғы өткен жыраулар творчествосының әлсіз жақтары да осыған байланысты. Бұқар негізінен байырғы дәстүрлі қабылдайды. Алайда заманының озықтығы, қазақ әде-

биетінің ескімен салыстырғанда біршама өскендігі және өзінің зор таланты мен ақындық интуициясының тереңдігі Бұқарды жекелеген реттерде көне сүрлеуден шығарып жіберіп отырады. Бұқар санасыз түрде кейін Абай қазақтық еткен европалық поэзия үлгілеріне жақын барады.

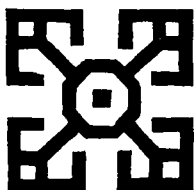
«Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де —
Қызыққа тоймас адамзат!

Ілімді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап
Қисынсыз күйге түссе де
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңілі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да —
Үмітін қоймас адамзат!»

Бұқардың ақындық қуатын танытатын бұл жолдар европалық лириканың озық үлгілерінің деңгейінде.

Осы жоғарыда келтірілген жекелеген жолдардың өзінен-ақ Бұқар жыраудың қазақ поэзиясының даму тарихында көрнекті роль атқарғандығы, әдебиетіміздің бүгінгі өреге жетуінде белгілі үлесі барлығы көрінеді. Сондықтан да Бұқар әдебиетіміздің тарихындағы соқталы тұлғалардың бірі болып есептеледі.

Көтеш — қазіргі Павлодар облысының территориясында туып өскен. Сүйегі арғыннан, арғын ішіндегі Сүйіндіктен тарайтын Сексен аулынан шыққан үлкен дарын несі.

Болашақ ақын бала кезінен-ақ атағы шығып, ауызға іліне бастайды. Оның алғаш көзге түсуі — Абылай хан алдында.

Көтеш өлендерін жиыстырған Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, бірде Абылай құныкер болып, қарашыларымен арасында үлкен дау шығады. Сонда ешкімге белгісіз бала жігіт Көтеш сөзге көлденеңнен араласып, өз руы атынан ханнан өлген кісісі үшін құн төлеуді, ал тұтқында отырған адамын босатуды талап етеді:

«Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің?
Хан басың қарашыңмен даулы болып,
Үстіне ақ орданың қол келтірдің!

Абылай, күйіп кетті салған қалаң,
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң,
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң!»

Арғыннан тараған бес Майрамнан ру намысын жоқтап үш мыңдай адам атқа қонған екен, Абылай ұрысуға шыдамайды, өлген кісінің құнын, оған қоса көп айып төлейді.

Көтештің өмір сүрген дәуірін анықтауға себеі тиерлік осы оқиғаның қай жылдары болғанын дөп басып айта қою қиын. Сөз жоқ, айтылмыш дау Абылайдың ресми түрде үш алашқа әмірші деп жарияланып, билігі

де, әскери қуаты да күшейген кезден (1771 ж.) көп бұрын шыққан. Мәшһүр Жүсіп баяндаған оқиғадағы бізге қажетті тағы бір дерек — бұл кезде Қаз дауысты Қазыбектің жоқтығы: ханға қарсы аттанғандарды бастаушы оның ұлы Бекболат би болады. Ал Қазыбектің 1763 жылдар шамасында 97 жасында дүниеден көшкені белгілі. Яғни айтылмыш оқиға 60-жылдарда болғандығы аңғарылады.

Сонымен, жоғарыдағы деректерге сүйеніп Көтеш ақын 1745 жылдар шамасында туған деп айта аламыз.

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Көтеш 73 жасында дүниесі салыпты. Енді бір деректерде басқа сан айтылады, бірақ олардан да ақынның қартайыпқыраған кезінде өлгендігі көрінеді.

Халық жадында Көтеш жайында сақталған әңгімелердің бір алуаны — оның қазасы төңірегінде.

Көтеш өлең айтып ел аралап жүрген кезінде жапан түзде төрт ұрыға кез болады. Ұрылар аударып атын алып, енді өзін өлтіргелі жатқанда қарт ақынның:

«Жолыңды айт, ей төрт жігіт, ел болғайсың.
Төртеуің көк байталға тең болғайсың,
Кінәсі жоқ Көтешті тонап алып,
Айдабол мен Күлікке жем болғайсың»,—

деген бір ауыз өлең айтуға ғана шамасы келіпті.

Кейін Сексен елі Көтешке іздеу салады. Іздеушілер бір ауылда балалардың осы өлеңді айтып жүргенін естіп, сол арқылы айыпкерлерді табады. Көтештің руы ақындарының өлімі үшін құн даулап алыпты.

Енді бір әңгіменің айтуынша, Көтеш айтысқа түсіп жүрген кезінде бір руды, оның басты адамдарын қатты сөгіп жамандаған екен. Кейін сол жаққа бара қалғанда сол елдің байларының бірі ақынды ұстатып алып, өлесі қылып сабап, байлатып қойыпты. Көтештің қазасы осы жолы болған екен. Ақынның байлаулы тұрғанда айтқан өлеңі былай басталады:

«Алдымнан алты пұшық анталады,
Тілге келмей біреуі балталады.
Осы аурудан сірә жан қалмас білем,
Балтасы тиген жері қанталады...»

Елінен шыққан іздеушілер Көтешті кімдер өлтіргенін осы өлең бойынша табады. Құн даулап, ердің өз басы жүз жылқы, өнері жүз жылқы деп екі жүз жылқы алыпты.

Сонымен, Көтештің өлімі хақындағы әңгімелер бірақ нәрсеге саяды, ол — ақынның кісі қолынан өлуі.

Көтеш — импровизатор.

Халқымыздың әдеби мұралары жайында құнды еңбектер қалдырған А. Е. Алекторов өзінің бір мақаласында импровизаторлар жайында айта келіп, олардың ақындық қуатына, өлең шығарғыштық қабілетіне таңырқайды. Қазақ ақындары кез келген тақырыпқа, ешқандай алдын ала дайындықсыз, табан аузында өлең шығарып айта береді дейді ол.

Ал проф. Е. Исманлов:

«Әр түрлі тақырыпқа бөгелместен, қолма-қол өлең-жыр айту — жүйрік ақынның бір белгісі. Қазақ ақындарының ежелгі салтында жылдам, бөгетсіз, тыңнан өлең шығарып айта білмегенді күшті ақын деп танымайтын», — деп жазады.

Осы тұрғыдан алғанда, Көтеш — таза қазақ түсінігіндегі ақын және күшті ақын. Көтештің бізге жеткен өлеңдері түгелдей экспромтпен айтылған шығармалар.

Көтеш — кез келген нәрсені өлеңге айналдыра алатын ақын және күй талғамайтын жүйрік.

Бір жаңа жұртқа қонғанда, азғана қойы түнде қонтаңда жатпай, өре береді. Сонда Көтеш қойларына арнап былай жырлайды:

«Қойым-ау, кел қойсаңшы өргенінді,
Мен айтамын көзіммен көргенімді:
Құйрығыңды бір ит-құс алып кетсе,
Сен онан ала алмайсың бергенінді».

Әйелі қазымыр, келіні шайпау болып, Көтеш қартайған кезінде от басының қызығын көре алмапты. Бірде ел көшкенде жуас атты келін мініп, қарт ақынға асау байтал қалады. Ол заманда көш жөнекей ауылдың ақсақал, қарасақалдары мәслихат құрысып, өз алдына бір бөлек жүріп отырады екен. Бір құрдасы келіп: «Ақын, жүр, көш алдына шығып аяндай берейік», — дегенде асаудан именіп келе жатқан Көтеш қорланып былай дейді:

«Қартайғанда қатының дұшпан болды,
Баласымен бірігіп қысқан болды.
Келін деген бір пәле тағы шығып,
Біреуі іштен, біреуі тыстан болды.
Қартайғанда қатының қазба дейді,
Келін менен балаға жазба дейді.

Ат болса, айғыр болса солар мінің,
Шолақ байтал қақпасқа аз ба дейді.

Бала-бала деуменен мазалымыз,
Баладан болар білем ажалымыз.
Баламызға жалынсақ жан сақтар ек,
Келін деген даяр тұр тажалымыз».

Бұл сөздерді естіген шайпау келін атасын тағы на-
наттайды. Сонда ашынған Көтеш оған да өлеңмен жа-
уап қайырады.

Жоғарыда келтірілген өлеңпен Көтештің шаруасы
шағын адам болғандығы көрінеді. Ел әңгімелеріне қа-
рағанда ақын өмір бойы кедейшіліктің тақсиретін тар-
тып өтіпті. Алайда тұрмыс талқысының қатаңдығына
қарамастан ол ешқашан мал үшін жағын жалдап, тілін
беземеген, тіленшіленбеген. Бұл — Көтештің арлы ақын
болғандығын көрсетеді.

Көтеш қартайған шағында аурулы болады. Жаралы-
лығының және сырқаттылығының салдарынан ақынның
кейде елмен бірге көшіп жүре алмай, қыстауда қалып
қоятын кездері де болған. Көтештің бұл кездегі өлеңде-
рінен өзінің қолының қысқалығына налу, өмірге наразы-
лық сарындарының кейбір нышандары байқалады.

«Сексен ерікке қоймады-ау қалжыратып
Қайтіп өлең айтармын алжып жатып,
Сексен түгіл тоқсанға болмас едім,
Ұсақ турап ет берсең балбыратып», —

дейді жетімсіздіктің зарын шеккен қарт ақын. Алайда
бойда қуат, жүректе от бар күн артта қалғандығын мой-
ындап, өлімге бет бұрады:

«Кәрілік, жылы жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма?!»

Өлеңге бөгелмейтін тапқыр Көтеш өз заманында та-
лай айтыстарға да түсіп жүрген. Шал мен екеуі бізге
белгілі айтыс ақындарының ішіндегі ең көнелері. Алай-
да Көтештің айтыстарының дені сақталмаған. Ал сақ-
талғандары — негізінен бірер ауыздан ғана келетін қақ-
па сөздер.

Көтештің біздің заманымызға жеткен айтыстарының
ішіндегі ең көлемдісі — оның арсыз қызбен айтысы.

Қыпшақта ақындығымен ғана емес, өлеңде тұрпайы сөйлеуімен де «даңқы» шығып, Арсыз атанған ақын қыз болған екен. Сол қыз бір тойда бірінен соң бірімен айтысып, қатарынан тоғыз жігітті жеңеді. Содан соң қарсылық білдіргеніне қарамастан жұрт қызбен айтыстыруға Көтешті алып барады.

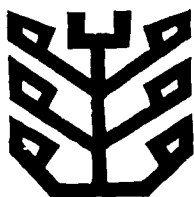
Көтеш есіктен аттамастан-ақ қыз оның сақалының ағына қарамай:

«...Қызарған екі көзі маймылдай шал,
Тұсыма қайдан менің кезің келді.» —

деп бастайды сөзді. Көтеш дөрекі жауап береді. Қыз да «өткір» сөздер таба алады, енді Көтеш одан да асып түседі. Айтыс өстіп «дамин» береді. Екі жақ өзара балағаттасуға бармайды, бірақ одан әлдеқайда тұрпайы сөздерге келіседі. Әйел мен еркектің дене мүшесінен, олардың қимыл, әрекетінен айтылмаған ештеңе қалмайды. Көтеш өлеңдерін жинастырған Мәшһүр Жүсіп айтысты аяғына дейін жазып шығуға төзімі жетпей, «мылжыңдай беріп не қылайын, ақыры алжыған шал жеңеді ғой» деп аяқтайды сөзін.

Көтештің арсыз қызбен қағысы — ескі айтыста бейпіл сөйлеудің үлгісі. Оның әдеби ескерткіш ретінде ешқандай да маңызы жоқ екендігін айтып жатудың өзі артық.

Көтеш — өлеңді кез келген жерде айтып тастап жүре берген, осы сөздің толық мағынасындағы импровизатор ақын болды дедік. Сондықтан да оның аузынан шыққан жырлардың дені ұмытылған. Алайда, біздің дәуірімізге жеткен шығармаларынан-ақ Көтештің XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын екендігі көрінеді.

Казақ әдебиетіне қатысты мақалаларының бірінде Шоқан «Менің бабам. Абылай ханның замандасы, арғын атығай ішінде Бөйімбет табынан шыққан Шал ақын қазақ халқының тегі, қазақ халқын құраған рулар жайлы аңыздарды жинақтап, тамаша эпос жасады»,— дейді. Осы аз ғана сөздерден-ақ Шалдың өз дәуірінің даналығын бойына сіңірген кең тынысты, қуатты ақын болғандығы аңғарылады.

Шал ақын аталып кеткен Тілеуке Құлекеұлы қазіргі Көкшетау облысының территориясындағы Азат темір жол станциясының төңірегінде дүниеге келеді.

Шалдың шешесі — «Ұлы жүзде ханнан кем қадірленбеген» атақты Үйсін Төле бидің қызы екен, ал әкесі Құлеке сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен сол замандағы атақты батырлардың бірі болған. Құлеке мен оның бірге туған ағасы Тілекенің ерлігі жайындағы әңгімелер ел арасында күні бүгінге дейін айтылады. Бұлардың кейбірі Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық кітапханасының қолжазбалар қорына тапсырылған да көрінеді.

Құлеке жайында нақты тарихи деректер де сақталған. Ол 1742 жылы Орта жүз бен Кіші жүздің хан-сұлтандары белді батыр, билерімен бірге Россия қол астына қарайтындығы туралы ант береді. Бұдан соңғы уақыттарда Құлеке батыр орыс үкіметімен жақсы қатынастарда болады. Абылай атынан әлденеше рет елшілікке барады. Орыс үкіметінің ресми документтерінде оның есімі жиі кездеседі. Бұлардан Құлеке батырдың өз заманында аса ықпалды адам болғандығы көрінеді. Мә-

еселен, Сыртқы істер коллегиясының Орынбор губернаторы А. Давыдовқа 1760 жылы 18-июльде берген жарлығында Құлеке батырдың қазақ ішінде аса атақты, беделді адам екендігі айтылып, онымен жақсы қатынаста тұру керектігі, лайықты сый көрсетілуі қажеттігі ескертіледі.

Шал дүниеге келген кез — ақтабан-шұбырындыдан соң ежелгі қоныстарынан босқан қазақ руларының әлі орныға алмай, санырылыса көшіп жатқан дәуірі еді. Болашақ ақын ес біліп, ер жетіп қалған шағында Бәйімбет, Құдайберді тайпалары Есіл бойына қоныс аударады. Бұл жерді мекендеген естектермен соғыста Құлекенің ағасы Тілеке батыр қаза табады. Алайда осындан соң көшіп келген қазақтар өздерінің басшысы Құлеке батырдың қайраты арқасында Есілден естектерді ығыстырып шығарады. Кеңес дәуірінде жасаған Қызылжарлық белгілі халық ақыны, ескі шежіре мен ел әңгімелеріне жетік Ахметжан Нұртазин былай жырлапты:

«Сарбұлақ, Шуда менен Бағанаты
Естектің батыры екен шыққан аты,
Соғысып, сойылдасып берілместен
Белдесуден босанбапты байлаулы аты.

Тілеке сол ұрыста қаза тапты,
Құлеке ашуменен ерттеді атты.
Өлтіріп Бағанаты, Сарбұлақты
Ағасы Тілекенің кегін апты».

Айтылмыш оқиғаның дәлді қай жылы болғаны мәлімсіз. Ахметжан ақсақалдың есебінше бұл — 1750—1760 жылдардың шамасы: Ақтабан-шұбырындыдан кейін Бәйімбет тайпасы Көкшетау маңында жиырма бес жылдай тұрған екен, содан соң барып Есілге келіпті. Қарт ақынның есебінің шындыққа жақын екендігі көрінеді. Орыс үкіметінің ресми документтерінен Құлеке батырдың ауылы 1761 жылы Есіл бойында көшіп жүргенін білеміз. Алайда Құлекелердің бұл жерді қашаннан бері немденгені белгісіз.

Ел әңгімелерінің айтуынша, Есілге келгенде Шал ер жетіп қалған бала екен дедік. Олай болса, қазір ақынның туған, өлген жылдары ретінде көрсетіліп жүрген 1760—1831 деген сандарға күмән туады.

Егер Шал шынымен 1760 жылы дүниеге келіп, 1831 жылы офат тапты десек, Абылай (1713—1781) көз жұмғанда ол 21 жаста, және Шоқан туардан төрт-ақ жыл

бұрын қайтқан. Олай болса, Шоқанның Шалды Абылай ханның замандасы дегенінен гөрі Уәли ханның замандасы деуі жөнге келіңкірейтін еді.

Шоқан Шал құрастырған үлкен шежіре-жырдың ұмытылып бара жатқандығын айтады. «Қазір бұл эпопеяны білетін адамдар қадау-қадау ғана...¹ Шоқан үшін Шал — өзі туардан төрт-бес-ақ жыл бұрын өлген адам емес, ертеректе жасаған ақын. Ал Шоқанның бұл ретте қателесуі мүмкін емес еді: Шал шыққан ауыл да Шоқан ауылы дерлік, ақын мекені Алқа Ағаш, Қаратал — Сырымбеттен 40—50 шақырымдай-ақ жер.

Шалдың ертеректе өткен ақын екендігіне мынадай тағы бір мысал келтіруге болады.

Шал бірде жол жүріп келе жатып Баян батырдың үйіне түсіпті. Осының алдында ғана аңнан оралған Баян қонақасыға атып әкелген қоянын сояды. Сыйға риза болмаған Шал алдына табақ тартылғанда:

«Құдай артық жаратқан Сары, Баянды,
Маған астың ақ лақтай қоянды.
Менен артық кім жейді
Анау тұрған жалың менен жаянды.
Келе қалсаң үйіме
Мен-дағы асып беремін...» —

деп барып, өленді сөкет сөздермен аяқтайды. Шоқанның айтуынша, Баян 1781 жылы өлген Абылайдың көзі тірісінде, Жоңғарға қарсы жорықтардың бірінде қаза тапқан; Баян мен Шал құрдас демеіміз, әйткенмен алты алашқа аты кеткен батырға жаңағыдай сөйлеу ең болмаса жігіт ағасы атанып қалған жанның, жұрт таныған бетті ақынның ғана қолынан келер іс.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйеніп, ақын XVIII ғасырдың орта шенінде туған деп шамалайық. Қәріқұлақ қарттардың айтуынша, Шал қоян жылы жайлауда, 71 жасында офат тауыпты. Сонда Шал XIX ғасырдың алғашқы ширегінде өлген болады. Бұл кезге қоян жылы екі рет — 1807, 1819 жылдарға келеді. Біздің есебімізге сәйкесі — соңғысы.

Сонымен, біз Шал ақын (Тілеуке Құлекеұлы) 1748 жылы туып, 1819 жылы өлген деп санаймыз. Ақынның туған жері — жоғарыда айттық, қазіргі Көкшетау облысындағы Азат теміржол станциясының төңірегі. Ес

¹ Біздің дәуірімізге Шал құраған шежіре-эпостың кейбір үзінділері ғана жетті.

білгеннен соңғы өмірі өткен жер — қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Сергеев ауданының территориясы. Қариялардың айтуынша, Шалдың сүйегі Сергеевка селосының қасындағы Лютас деген төбенің қарсысында, Есілдің оң жақ қабағындағы көп бейіттің ішінде. Бірақ ешкім де ақынның қабырын дәп басып көрсете алмайды. (1964 жылы Солтүстік Қазақстан облысында болған кезімізде Сергеев ауданы «Заря» совхозында тұратын 70 жастағы Жаңтілеуов Қошан ақсақал бізге Шал атына қатысты мәліметтермен бірге ақынның ғылымға белгісіз көптеген өлеңдерін айтып берді. Қошан — Құлекенің бесінші ұлы, Шалдың інісі Қазақбайдың ұрпағы екен).

Төрт әйелді Құлеке батырдан алты ұл туған: Бәбек, Мәнке, Шардақ, Тілеуке (Шал), Қазақбай, Жүсіп. Құлекеден өрбіген ұрпақ қазір 80 үй шамасында, Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданының «Терең сай», «Заря» совхоздарында тұрады.

Шал қартайыңқыраған шағында Мәлімбабай, Мәлікке деген екі перзент көріпті. Мәлімбайдан қазір ұрпақ жоқ. Мәлікені қалың Қыпшақ ішінде Нұрым дегенге ұзатқан екен. Нұрымнан Айтбай, Айтбайдан Наушабай, белгілі ақын Нұржан Наушабаев туған. Бәйімбеттің қарттары Нұржанға Шал атамыздың аруағы конған деседі.

Шалдың бала күнінде Құлеке: «Ұлым батыр болады, жақсылап бақ», — деген екен, келіншегі күліп: «Батыр болмайды, ақын болады: кішкентай күнінде емгенде мамасын домбыра етіп ойнап жатушы еді», — депті-мыс.

Шалдың алғаш ақындық даңқы шығуы — он бес жасында.

Құлеке батырдың ағасынан қалған Күренкей деген бәйге аты бар екен. Соны ел билеген төрелердің бірі бір жорыққа сұрап мінеді де, тақымына жаққан соң айтқан уақытында қайырмай, сіңіріп кетуге айналады. Құлеке қасына Тілеукені (Шалды) ертіп, атын алмаққа өзі барады.

Төре Құлекенің шаруасын білген соң: «Өзің батыр Құлекесің. Басқан ізің мал. Сонша жерден бір тайдың соңынан келгенің қартайғаның-ау» деп күліпті. Әңгіме сонымен аяқсыз қалады: ауылда алтыбақан екен, Тілеуке де ойында болып, жастармен бірге ән салып, өлең айтып түнді сауықпен өткізеді.

Қараша күз екен, таң ата ауа салқындап, бұлыңғыр тартып, жауын жауыпты. Мал өргенде бір арық тоқты

сазға түсіп, үй сыртында әудем жерге жатып қалса керек. Сыртқа шыға қалған төре мұны көреді де, әлдебір қызметшісіне айтады, ал ол тоқтыны арқалап суықтан тасалау бір талдың түбіне әкеп тастайды. Мұны Тілеуке аңдап қалған екен.

Күн көтеріле жұрт оянып, қонақтар жүруге айналғанда төре «Балам, түндегі жеке шыққан дауыс сенікі ме деп жорыдым, бізде ондай әнші жігіт жоқ еді, кәне, екі-үш ауыз лебіңді естірте кет», — деген екен, Шал өлеңді қоя беріпті:

«Өлеңге тоқталмайды Шал дегенің,
Болмайды қойға пана тал дегенің.
Жалаң аяқ, жалаң бас тоқты арқалап,
Хан ата, қалай екен мал дегенің!»

Сыйлайды ханымыз деп үлкен, кіші,
Біреудің хақын жемес жақсы кісі.
Тақтағы хан, таптағы биді еңкейткен,
Хан ата, қалай екен малдың күші!»

Төре жығынды болыпты дейді. Тұлпарды қайырып, жетекке деп тағы бір ат қосыпты. Бірақ Құлеке батыр қатты жабырқап қайтыпты: балам батыр бола ма деген үміт кесілді, Шалдың ақын даңқы тарап кетті.

Енді Шал өнер жолына біржола түседі.

«Он бесте тартып міндім аттың жалын,
Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын,» —

дейді, ақын қартайыңқыраған кездегі өлеңдерінің бірінде. Жарып салма тура, әзілқой әрі әнші Шал жұрт сүйіктісіне айналады. Онсыз той, онсыз жанын өтпейді. Топ алдында көсіле жыр төгіп талай таңды атырады. Кейін төсектен бас көтере алмай жатқанда кешегі камсыз күнін жоқтап ондаған өлеңдер шығарып, о дүние, бұ дүние, дін, ахират қақында толғаған Шал жас ғұмырын думанмен, сауық-сайранмен өткізген.

«Асу-асу жерлерді арыстадым,
Қайда дүбір бар болса қалыспадым,
Кешегі қас батырлар, қайран жақсы,
Алдына хан-қараның қарыштадым»,

дейді ақын.

Бірақ ол кездегі шығармалары, — жоғарыдағыдай белгілі бір оқиғаларға байланысты жолдар болмаса, — көп сақталмаған.

Шал өзі туралы тағы бір жерде былай дейді

«Жнырмаға келген соң
Жын қуалап ақтадым,
Жиырма беске келген соң
Жақсыларды жақтадым,
Отыз жасқа келген соң
Әр ісін сүйіп мақтадым
Қырық жастан асқан соң
Артық айтқан сөздерім
Сенен де пайда таппадым.
Елу жасқа келген соң
Пірдің сөзін сақтадым.
Алпысқа жақын келген соң
Өлімнен хабар жетер деп,
Тәубе қылып тоқтадым».

Шаруаға қырсыздығының, пәруайсыздығының салдарынан әкеден қалған дәулетті ұстап тұра алмай кедейшілікке ұрынған, тіпті жоқшылықтың таксіретін тартқан ақын өлеңді дүние табу, тамақ асыраудың құралы деп қарамаған. Өзі кедей болса да тіленшіленіп, мал үшін жағын жалдап, тілін безеу — Шалға жат.

«Жаратқан барша жанды пәруардігер,
Өзімдей фәндальарға фәнда қылма».

Шал тіпті байлық, малдылық қажет деп те есептемейді. Мал — дүниеқоңыз адамға қадірлі, ақынның бір басына екі шекті домбыра жетеді, өлмес қорек болса жарайды.

«Мың жылқылы байлардан несі кейін
Оразасын үйінен ашқан кісі».

Сондықтан Шал өз өмірінде малдыға көз сүзбей, биліктіге бас ұрмай кеткен. Әрине, мұндай өр адам жалынуды да, жағынуды да білмейді. Он бесінде төресінің бетіне тайсалмай тура қарап, көңіліндегі сөзін айтып салған Шал өмір бойы өз дегенімен жүріп өткен, кезі келген жерде ешкімнен именіп тілін тартқан емес.

Бір дауда Абылай хан төңірегіндегі белді билердің бірі Күлен шешенге:

«Төрт ауылдың бір биі Күлен шешен,
Төреңізді тура бер құдай десең,
Өлсең де қабірінде тек жатпайсың
Төрс беріп біреуден пара жесең», —

дейді Шал.

Тағы бір жерде Баспай деген байға айтқаны мынадай сөздер:

«Басеке, мал жануар басқа бітер,
Қына шөн секілді ол тасқа бітер.
Үйінен ит жаланып шықпайтұғын
Өзіндеі жатып ішер насқа бітер».

Алайда осыған қарама-қарсы мағынадағы: біреуді жөнсіз мақтаған, дәріптеген, жағынып-жарамсақтанған өлеңдер Шалда жоқ. Халық оның тайқи сөйлегенін білмейді. Шал артында қалған мұра елеулі — мың жарым жол шамасында. Соның ішінде ақынның адамдығына кір келтіретін бір шумақта ұшырата алмайсыз. Бұл — Шалдың арлы ақын, азамат ақын болғандығының белгісі, жырларының халық арасында кең тарауының, есімінің өз елінде сүйіспеншілікпен аталуының бір сыры.

«Мен өзім талай сөзді хатпен жазғам» — дейді Шал бір өлеңінде. Бұған күмәндануға бізде ата-бабаларымыздың әліпті таяқ деп білмеген надан екендігіне нық сенгенімізден туған сымпыс скептицизімімізден басқа ешқандай негіз жоқ.

Шал бірде қонған үйінің әрі ақын, әрі ақылды, ибалы қызына риза болып былай дейді:

«Пайдамды тигізермін келсе шамам,
Қолыңа ал ойланып қағаз-қалам,
Ақынның аса зерек әңгімесін
Жиып ал үлгі қылып тегіс тәмәм.

Ақын бол бөгелмейтін тіл мен жағың
Жазудан тоқталмастан он саусағың
Артылып алапатың абыройлы
Құн сайын аса берсін өнер бағың».

Ел аузында тағы мынадай әңгіме бар. Көршілес рудан шыққан бір ақын қыз Шалға ойын үшін өлеңмен сәлем хат жолдайды.

«Базардан алып келген сауыр кебіс,
Естимін Шал ақынды еміс-еміс.
Біздерге ноғай деген дерт шығыпты,
Айтып бер дағуасын, емін тегіс».

Ноғай котыр деген кесел көбіне адамның терлегіні, жөнсіз жерлерінен шығады екен. Шал хат арқылы жо-сықсыз қалжыңға орай арнайы жауап қайырады.

Дін мұсылман, кәләм шариф араласатын көптеген өлеңдеріне қарағанда Шалдың шынында да сауатты, ислам дінінің қағидаларын біршама жетік білген, өз заманы үшін білімдар адам болғандығы байқалады. Шығармаларының біразын, әсіресе ғақылыяларын, қазақты, қазақтың барлық руларын таратқан, хандар генеологиясын баяндаған шежіре-эпосын қағазға түсіруі ықтимал. Бірақ ақынның мұндай қолжазбалары не жойылып кеткен, не әзір ғылымға белгісіз.

Шалдың бізге жеткен шығармаларының дені — импровизациямен, экспромтпен айтылған өлеңдер. Бұл тұрғыдан алғанда Шал — ақын, ақын болғанда қазақ ұғымындағы ақын. Қазақтың бұрынғы өткен барлық импровизаторлары сияқты Шалға да өлеңмен, я қарасөзбен сөйлеу бір қисап болғанға ұқсайды. Мәселен, Шал бір үйге келсе, үй несі әйел сабын қайнатып жатыр екен, көрі ақынды елей қоймайды. Сонда сақалын сыйламағанға кейіген Шал табанда:

«Сабының сақар болсын дені, келін,
Көрмедің шыбын құрлы мені, келін,
Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп.
Жаярмын талай жерге сені, келін», —

депті.

Шал бірде ел аралап жүріп Кіші жүз Молтыр бидің үйіне қона қапты. Би ақын атына сыртынан қанық екен, әйткенмен сынамақ үшін есіктен бір көтерем, көкжак тоқтыны көрсетіп: «Шәке, бата қылып жіберіңіз» — дейді. Сондағы Шалдың батасы:

«Енесі жануардың имеген бе,
Көп қойдан шөп қақтығып тимеген бе,
Антұрған қатын сауып қақтаған ба,
Болмаса қойшы оңдап бақпаған ба,
Алты ай жаздай бір теңі келмей жүріп,
Молтыр би бізге арнап сақтаған ба, алла акбар!»

Шалдың тапқырлығын, төкпе ақын екендігін көрсететін мысалдардың талайын келтіруге болады. Мұндай шумақтарды ақын кезі келген жерде ытқытып тастап жүре берген.

Әйткенмен, Шалдың өзінше біршама көңіл бөлген тақырыптары бар. Ол — адам өмірі, өмірдің мәні, фәни мен бақи, дін мәселелері.

Адам өмірін жас кезеңдеріне байланысты суреттеу — түрік халықтары поэзиясында Хожа-Ахмет Ясаун зама-

нынан бері келе жатқан әдіс. Шал да бұл тақырыпқа бірнеше өлең жазған, олардың көпшілігі ақынның қартайған, бойынан қуат кетіп, ауру болып ұзақ күнді төсекте жатып өткізген кездерінде туғанға ұқсайды. Бұл шығармалардың характерлері әр түрлі. Кейбіреулері: «Елу — ердің жасы, жетіс — оттың басы, сексен — шоқтың қасы», — деген сияқты бірер шумақ тақпақты сөздер де, кейбіреулері адамның туғанынан өлгеніне дейінгі өмір жолын тұтас қамтитын ұзақ өлең.

Ақынның ерекше қызыға қарап, көзі жасаурай жырлайтыны — қайғысыз, қамсыз, бұ дүниенің күйкі, күйбең тірлігінен аулақ сәби шақ.

«Бір жаста, екі жаста бесіктемін,
Бес жаста тәңірі берген несінтемін,
Алты жаста қайыңның тозындаймын,
Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын,
Он жасымда сүт емген қозыдаймын...
Сегізде бала болып ойнап едім,
Тоғызда тайлы суға бойлап едім»...
«Он бес деген жасым-ай,
Жарға ойнаған лақтай...»

Бұдан соң тұрған белдер — бозбалалық, жігіттік дәурен, қазақтың халық өлеңдерінде дәріптелетін қайтып келмес қайран жнырма бес, жігіт ағасының жасы отыз, отыз бес.

«Жнырма деген жасым-ай,
Көлге біткен құрақтай,
Отыз деген жасым-ай,
Таудан аққан бұлақтай...»
«Жнырмада құрып өттім жігіт салтын,
Ойламай ешнәрсенің алды-артын.
Бар болса елде сұлу менікі деп,
Болмапты ешнәрседен сонда парқым...»

Бұл бір соққан желдей есіп өткен қызық дәурен. «Қынаптағы қылыштай» қырықтан соң күрк-күрк жөтелген, ақ таяқты ақбас кәрілік жетеді.

«Кәрілік жарасады сәніменен,
Оның сәні келеді малыменен,
Жолдасы арқа жылтар, аяқ сипар,
Жұмсақ төсек, тәтті тамақ бәріменен.»

Шал мұның бәрінен де махрұм еді. Жнын тойдың көркі болған ақын бойда қайраты бар жас шағын ша-

руа жайып ойламай, мал жимай, өнермен, өлеңмен өткізген. Сондықтан төсек тартып жатса да, жез таңдайы құрғамаған ақынды жетінші жұт — жетімсіздік бір жағынан қысады. Бұрынғы ойын-күлкі тағы жоқ. Дулы өмір кешкен ақын бұған көңгісі келмейді. Бірақ бойдан күш кеткен, қуаты күн сайын семіл барады. Тек күмбірлеген көмейі ғана сол бұрынғы қалпында сияқты, әлі қарлықпаған, әлі шабысынан танбаған. Жыр төге береді. Қәрілікті даттап, шер тарқатады.

«Қартайғанда мүкістеу болар құлақ,
Жас агып екі көзден тұрар жылап...»

«Ауыздан опырайып кетер пішін...»

«Белгісі кәріліктің кеудең толар...»

«Қартайсаң аяқ, тізең ауырады,
Жатудан жамбастарың жауырады...»

«Таяққа қартайғанда асыларсың...»

Осының бәрі — өмірдің өткендігінің белгісі, кеше «отызында ор қояндай, қырқында қынаптан шыққан қылыштай» болған жанды бүгін «илеген терідей» еткен селкілдеген сексеннің кесірі. Әрине, Шал өз басының күйін ғана жырлап отырған жоқ, бұл — бақыр-басты пенденің бәрінің көретін күні. Сондықтан ақын бұл тақырыпқа қайта-қайта оралып соға береді.

«Сексенде тұяғыңды серіппейсің,
Селт етіп ешнәрсені елікпейсің,
Тоқсанда тотықсыған сен қорғасын,
Май құйып қорытқанмен бірікпейсің.
Қеледі тоқсан тоғыз, тағы да жүз,
Ер бар ма жүзге келген,
Біз байғұстан күдеріңді үз».

Адам өлді. Келді, кетті. Түк тындырған жоқ. Басқаша болуы мүмкін де емес. Қатардағы қарапайым көшпендінің өмірінде айтарлықтай ерекше не бола қойсын. Туды. Күш-қайраты тасып тұрған жиырма мен елудің арасында табиғат аясында, болмыс, материя туралы ойлардан аулақ, қамсыз тірлік кешті. Ажал жеткен күні өлді. Бар болғаны осы-ақ. Демек, Шал өз өлеңдерінде көшпенді жанның басынан өтуге тиіс жайларды тегіс дерлік қамти алған.

Адам өлді. Өйткені жарық дүние — фәни, өткінші:

өмірден көрген қызығымыз аз күндік қана, оған алданбауға тиіспіз:

«Өлімнен құтылмассың қашсаңдағы,
Атадан арыстан туып ассаңдағы,
Алладан шыныменен жарлық келсе,
Жұлдыз да жерге түсер аспандағы.
Жігіттер, ғибадат қыл маған нансаң,
Намаз оқы алланы ойыңа алсаң...»

«Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел,
Ажал деген көзді ашып жұмғандай-ақ».

Шал — сопы емес, әйткенмен біршама діндар адам. Шығармаларына діни сарынның араласуы Шал өмірінің соңғы кезеңінде болса керек.

«Елу жасқа келген соң,
Пірдің сөзін сақтадым», —

дейді ақынның өзі де. Әйтпесе, Шалдың «домбыра безеп, жын қуған» жас шағы өзі үгіт айтып отырған адамдарға үлгі бола алмайды.

Шал — мұсылман. Ол үшін құдай бір, пайғамбар хақ: «Лә илләһи илә-аллаһ — иманыңыз». Құран шын, алланың құдіретінде шек жоқ.

«Жаратты Мәкка менен Мәдинаны,
Жаратты иман, дұға, шын дүнианы.
Мұхаммед үшбу жүрген үмметіне
Жаратты сынамаққа бұ дүнианы.

Жаратып он сегіз мың ғалам етті,
Бірісін ғалым, бірісін надан етті,
Жаратып жын-періні от пен нудан,
Жаратып топырақтан адам етті», —

дейді ақын.

Сондықтан бәрі де құдайдың әмірінде. Біз — пендеміз, бақты, бақсыз болуымыз, малды, малсыз болуымыз, жер басу, баспауымыз — бәрі алланың қолында: құдайсыз қурай сынбайды.

«Адам басы алланың добы деген,
Қайда айдаса сол жаққа домалайды»,

Алайда қазақта мұны түсінуші аз. Мейманасы тасқан жұрт тәңіріні ұмытқан, құдайды — бір, пайғамбарды — хақ деп білмейді. Ораза ұстамайды, дәрет алып бес уақыт намаз оқымайды. Әрине, мұндай жандардың

тілі мұсылман болғанмен, ділі — көпір. Сондықтан бірде қымыз ішіп қызара бөртеп желігіп отырған жұрт: «Сіз біздей надан емессіз, естуімізге қарағанда сіздің сөзіңіз кітап сөзіне жақын көрінеді, қандай адам бейішке барады?» — деп сұрағанда Шал: құранның айтуы рас болса, бұл отырғандардан жұмаққа енер бір жан жоқ деген жауап береді. Сондықтан да ақын:

«Жігіттер ораза ұста, намаз оқы
Ғарасат майданы бар тергеледі», —

деп, шарифат жолын ұстанбаған жанды о дүниенің азабы күтіп тұрғанын ескертеді: керісінше, құдай жолымен жүрген адамға әзірленген бейіш, мәңгілік рахат бар.

«Құранда уссамаһи дастан болар,
Бірталай сөйлей берген астам болар,
Аллаға құлшылығы жаққан құлға
Есігі сегіз жұмақ бостан болар».

Ал Шалдың өзі бес уақ намазын қаза жібермей, ислам дінінің қиғадаларын берік ұстанған адам болса керек.

«Құдая мұсылманның дінінде қыл...
Шарабын өліміңнің ішкен шақта,
Сапарымды айт, жұма күнінде қыл,
Тәнімнен ғазиз жаным айырғанда,
Иманымды ұмыттырмай тілімде қыл,
Жиылып халық соңыра сап тұрғанда,
Мұхаммедке үммет болған елінде қыл!»

Бұл тұрғыдан алғанда, Шал, шынында да Мұхаммедтің үмметі деген атын ақтаған жан, сәждадан маңдайы кетпеген тақыр басты таза мұсылманның нақ өзі.

Алайда Шал этикасында тәңірінің, діннің алатын орны шамалы-ақ. Ақынның түсінігіндегі жақсылық пен жамандық, рахым мен зұлымдық құдай атымен байланыса бермейді. Шал моралі діни мораль емес, адамгершілік моралі, сондықтан Шал этикасы теологиялық болып шықпаған.

«Жақсыны алыс, жаманды жақын деме,
Жақсы атансаң біреудің хақын жеме,
Жақсымын деп момынның малын жесе,
Жаман адам сол болар, мақұл деме».

Бұл жерде құдайдың басқа салғанына көну туралы ештеңе де жоқ. Зұлымдыққа жол бермеу, жамандықты бетке қағу әр жанның парызы дейді ақын. Жақсылық-

тың отын маздататын да адам, жамандықтың түтінін бықсытатын да адам. Шаранат — жақсыдан, кесапат — жаманнан. Бәрі адамға байланысты деп ұғады Шал. Сондықтан ол өз шығармаларында жақсылық қайдан шығады, жақсы адам дегеніміз кімдер, жамандық неден туады, жаман адамдар қандай деген мәселенің төңірегінде біраз сөз қозғайды.

Ақынның осы тақырыпқа арналған нақыл сөздерінің бірін келтірелік.

«Қарауыл қана дейтін бір қатын болады: таңертең тұрады, түндікті оңынан ашады, кетіп бара жатқанға көз салып, өтіп бара жатқанды адал алады. Екінші әйел — қыналы бармақ дейтін: аз нәрсені көптей қылады, көп нәрсені көлдей қылады, киіміне кір жуытпайды, асына қылшық тұрмайды, дүннесінің бәрі таза болады, ерінің бары-жоғын білгізбейді: ер егіз, еңбексіз жалғыз деген, осы талайлы ердің қолына түседі. Үшінші — алып атар... жатып ішер... бастама етік көрпілдек, — сор маңдай ірге жолығады...»

Ақынның жақсы жігіт, жаман жігіт, жақсы келін, жаман келін туралы жазған шығармалары да осы мазмұндас келеді.¹

Шал қазақтың ескі патриархалдық қоғамының қаймағы бұзыла қоймаған заманында өмір сүрді. Ол қазақтың алты бақан ала ауыздығын, қазақ руларының қоныс үшін, қыстау үшін, кейде тіпті ежелден келе жатқан ескі кектің жөнімен өзара иттей таласып қырқысуын көрді. Сондықтан ол адамның адамдық қасиетінің бір белгісі — бірлікке, ынтымаққа ұмтылушылықта деп біледі. Ағайын татулығы — ел ырысы.

«Ағайының көп болса,
Бірлігі оның бек болса,
Жамандық жер кез келсе
Бір-біріне сеп болса...»

«Шәйі, сиса, асыл қылыш ердің көркі,
Ер жігіт жауға аттанған елдің көркі,

Бұл сарын жалпы түрік халықтары әдебиетіне тән екендігін айта кеткен жөн. Салыстырыңыз: Женщины бывают четырех родов. Один—наводящая бледность порода, другие—оставляющий пресыщение пир, третьи — опора дома, четвертые — хуже всего, что бы ты ни сказал. Опора своего дома, это та, которая когда из степи в дом приходит гость, когда муж ее на охоте, она того гостя накормит, напоит, уважает и отпустит... Следующая—это наводящая бледность порода... и т. д. (Книга моего деда Коркута. М.—Л. 1962, стр. 13.)

Жарасар әрбір нәрсе өз сәнімен,
Акку-қаз айдын шалқар көлдің көркі.

Гүл-шешек орман өсіп желкілдеген,
Биік тау, асқар төбе жердің көркі,
Ағайын бір уақыт жақсы болса,
Сонымен табылады елдің көркі».

Үгіт, насихат түрінде жазылған өлеңдер, таза ақыл беру, үлгі айту тұрғысынан келетін шумақтар ақын творчествосында баршылық. Олардың көпшілігі, жоғарыда көрсетілгендей, жаман не, жақсы не деген мәселенің төңірегінде құрылған.

«Жамандар өзін өзі зорға балар,
Бір өзінен басқаны төмен санар.
Жақсылар ағын судай, асқар таудай,
Жаймалап қайда жақсы орын алар».

Ақын жақсылықты ту етіп көтереді, мадақтайды, дәріптейді: жамандықтың барлық түрін жерлейді, сөгеді, жұртқа жиренішті етіп көрсетуге тырысады.

Бұл жерде тек Шалға ғана емес, біз сөз етіп өткен Шалкиіз, Бұқар жырауларға, қала берді бүкіл көне қазақ әдебиетіне қатысы бар бір мәселенің бетін ашып алуымыз керек.

Үгіт-насихат түрінде келетін ескі өлең-жырларды менсінбеу, оларға кемісіте қарау бар. Бос ақылгөйсу, құрғақ ділмарлық деп есептеледі.

Әдебиеттің адам тәрбиелеу мектебі екені белгілі. Күні кеше ғана М. Горький: «Мен өзімде бар жақсылықтың бәрімен кітаптарға борыштымын»,— деген жоқ па.

Жаңа заманға — жана тұрпатты әдебиет, жаңа дәуірге — жаңа поэзия. Неруда поэзиясы бұдан 150 жыл бұрын жасалса, Гетенің ол туралы: «Мәнсіз, мағынасыз бос даңғырақ!»— деп айтпайтындығына кепіл бере қою қиын. Сол сияқты көне дәуір мұрасына да дәл бүгінгі күннің әдебиетіне қояр талап тұрғысынан қарау — парызсыздық болар еді.

«Күнді уақыт итеріп,
Көкжиектен асырса,
Көлсеңке басын ұзартып
Алысты көзден жасырса,
Сонда көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,

Төмен қарап мұңдасар
Ой жіберіп әр жаққа...»

Немесе:

«Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
Қылып тәңірім берген-ді».

Мұндай сөздерді Абайдан басқа қазақ баласы күні бүгінге дейін айта алған емес.

Қоркемдіктің заңғар шыңынан табылатын, сырлы ырғақ, әсем үйлесімді, терең ой, мұң-пазды бұл туындылар ақын аузынан «аһ» дегенде шыққан жалын, қас зергер, қас суреткердің өз кеудесінде тұтқындап ұстап тұра алуы мүмкін емес, қалайда жарық дүниеге жол табуға тиіс жан толқынысының көріністері. Бірақ Абай мақсаты — ішін қысқан дерт-жалынын жариялау емес, «қалың елі қазағы қайран жұртын» ел қатарына қосу, өз заманының жолсыздықтарын түзеу. Жамандықты жазбай танып, оған жанымен күйген азамат ақын бар ойы — ұйқы, тамақ, озса мал бағудың төңірегінен ұзамаған, ұрлық-қарлық, барымта, ру аралық керістер жайлаған, үкімет, нұзам езіп, тегіс құл-құтанға айналған, заманның күйкі тірлігіне көмілген, талаптан да, талпыныстан да махрұм қалың қазаққа сөзін қалай ұғындыра алар?

«...Таба алмадық өнге елді». Тауып қажеті де жоқ. Демек, күресу керек. Әділет үшін, ақ жол үшін. Келер ұрпақ үшін. Ақынның жалғыз-ақ қаруы бар еді — қаруырсын қалам. Ақын майданға шықты. Әжуалады, мысқылдады, кекетті: намыстарына тиді, қорлады: өзімен бірге жұртты да егілтіп, өксіп-өксіп жылады: үлгі шашты, ақыл айтты. Абайдың моралистік, дидактикалық сарындағы өлеңдері осылай туды. Абай әлемдік лириканың деңгейінде жазылған туындылардың, өзгеше тұрпатты поэмалардың авторы болмаған күннің өзінде, тек наданмен, зұлыммен алысқан, көшпенді қара қазаққа насихат айтқан өлеңдерімен-ақ қазақ әдебиетінің тарихынан құрметті орындардың бірін алар еді. Өйткені ақын өз дәуірінің, өз ортасының тілегін орындады, өз замандастарының санасын жаңғыртып, оларды қараңғы қапас жалғаннан жерітіп, нұрлы дүниеге жетелемек болды.

Бұқар жырау, Шалдардың насихат өлеңдері де осы іспеттес мақсаттан — бауырластарын жаманшылықтың кесапатынан жирендіріп, бойына жақсының шапағатын дарытпақ ниетпен туды. Күні бүгін бізге балаң, аңғал, әлсіз көрінгенмен бұл шығармалардың өз кезінде жастарды тәрбиелеуде, тентекті тиюда игілікті роль атқарғаны күмәнсіз.

Шал — жаңа типтегі ақын: кейін неі мәшһүр болған, орыс этнографтары мен әдебиетшілерін өзінің төкпе жырымен таңырқатқан Жанак, Арыстанбай сияқты ақындардың атасы.

«Шежірелі қартың болса,
Қағазға жазған хатың деген,
Қарттың сөзі кітапқа жақын деген», —

іспеттес жыраулық поэзия үлгісінде келетін жолдар Шал творчествосында некен-саяқ.

Жырау поэзиясына сырттай еліктеуден туған, кейін ескі дәстүрден қол үзіп кетпеген ақындардың сүйікті мақамы болған тақпақты нақыл термеге де Шал онша ықылас қоймаған. Шалдың сүйікті ырғағы — ескі II буынды қара өлең үлгісі.

Кейін Абай тұсында аяқталған қазақ әдебиетіндегі зор бет-бұрыстың кейбір белгілерін Шал поэзиясынан аңдауға болады.

«Бұл күнде көңілім ауыр қорғасыннан,
Көп қылдым жігіттікті мен басымнан.
Сауырдан су төгілмес боз жорға едім
Тарлап тартса тапбайтын жорғасынан.
Өткен еске түскенде құлазымын,
Ақ киіктей айрылған ордасынан.

Бұл — ақынның өзіндік «мені» көрінген лирикалық поэзиясының үлгісі. Мұндай жолдарды, мәселен, Бұқардан ұшырата алмаймыз. Шал ескі сүрлеуден шығып кеткен. Ақынның «Жер түрлентіп жараттың» деп басталатын тағдырға налыған өлеңі де осы іспеттес. Жер — желкілдеген бозымен, қой — бауырындағы козымен көрікті. Тау — жылғалап аққан бұлағымен, көл — жағалай біткен құрағымен, ешкі — бауырындағы лағымен көрікті. Тек ақын ғана жалқы, ақын ғана жалғыз: оның перзенті жоқ. Ақын өзін зар шеккен баласыз арқарға теңейді.

Шалдың тағы бір шығармасынан үзінді келтірейік.

«Дегдар қыз екенсің бір алмай мойын,
Ұжмақтан жаратылған жұпар қойын.
Жарқырап Зәуіредей екі көзің
Таранған әр тарапқа созып мойын.

Сіздердің мен таңқалдым жамалыңа,
Ақылға толықсыған көмалыңа.
Асыл ғой баға жетпес осындай қыз
Әр елдің аты шыққан тарауына.»

Ескі ұғым бойынша «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа». Шалға дейін әйел заты жеке ақындар творчествосында сөз болмаған. Көшпенді рыцарь Ақтамберді де сөз әйелге келгенде:

«Сынға толса сияғы,
Келбеті шамның шырағы,» —

деп өте шығады. Ал жоғарыдағы шумақтар әлсіз де болса, кейін Абайлар жасаған асқарға барар жолдағы кішкене төбешік, асулардың бірі.

Шал қазақ өлеңін тақырыптық жағынан да байытты. Оған дейін ешкім де:

«Қазаққа пайда мынау: малын бақсын,
Отқа жайып, суарып, бағып-қақсын», —

деген сияқты шаруашылыққа, тұрмысқа байланысты жайларды өлеңге қоспаған болатын. Күнделікті өмірдің күйбені, от басы, ошақ қасының әңгімесі баяндалатын бірлі-жарымды шумақтардың өзінің белгілі бір мәні бар. Өлең шырқау биіктен түсіп, өмірмен қоян-қолтық араласты. Алайда дәл осы артықшылығы — Шал творчествосының кемістігі де. Поэзия тым қарабайырланып кетті, не болса сол өлеңге қосылып, баяғы Шалкөіз, Бұқарлар тұсындағы көркемдікке, ойлылыққа құрылған жырлардың ауылы алыстады.

Осы тұрғыдан алғанда, Шал поэзиясы шегініс болып есептеледі. Бірақ бұл — алға қарыштай басу үшін қажет, соқпай өту мүмкін емес шегініс еді.

Шал творчествосы ескі жыраулық поэзияның күні өткендігінің жаршысы болды. Алайда бұл Шалдың жеңісі емес, заманның өзгергендігінің, әдебиеттің жаңа өріске шығуының нәтижесі-тін.

Үшінші бөлім

**ХАНДЫҚ ДӘУІРДЕГІ
ӘДЕБИ-КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР**

Ерте-ерте заманда, ешкі құйрығы келте заманда жер бетін мекендеген халықтардың ешқайсысы ән дегеннің не екенін білмейті. Өлеңсіз өмір — тұл: қасиетті өлеңнің сарынын естіп көрмеген адамзат күлкісіз, қуанышсыз күн кешіпті. Ол кездерде жанын-той деген болмапты, ойын-сауық деген болмапты. Жұрттың бәрі тұнжырап жүреді екен, өйткені қайғы келсе, қаза келсе көңілді серпілтер сырлы өлең ол заманда әлі адамның қолына түсе қоймаған екен. Бір рет көңілін мұң шалған адам, бір рет қасіреттің дәмін татқан адам сол мұңлы күйінде, сол қасіретті күйінде өмірден өксіп өтеді екен, өйткені ол кезде қасиетті өлең жер бетінен аулақта жүрген екен. Ол заманда қайнардан шықса да, жиегін көгал көмкерген қиыршық малта тасты бойлай ақса да бұлақ сылдырламапты, самал жел соққанда тоғай сыбдырламапты, көкжиектен құлан нектеніп даланың әсем таңы атқанда боз торғайлар шырылдамапты: бүкіл даланы басқан өлі тыныштықты тек гүлеген жел ғана бұзады екен, өйткені ол заманда құдіретті өлең әлі көкте екен, оның әлі табиғатпен бауырласа қоймаған кезі екен.

Ақыры, күндердің бір күні сырлы өлең, сұлу өлең, қасиетті, құдіретті өлең, әлде жеті қат көктің ең биігінде тұра беруден жалығып, кең даланың үстіне төңкерілген көк күмбездің аясында сайран салғысы келді ме, әлде қуаныш, сүйініштен ада, көңілдерін кір басқан сорлы адамзатқа жаны ашып, бір қайырымды тигізейін деді ме, әйтеуір өзінің ежелгі мекенін тастап, әлемнің төрт бұрышын түгел араламақ болып сапарға шығып-

ты. Өлең өзінің көңіл күйіне қарай кейде жерге жақындап ұшады, кейде қыран қалықтар биікте, ал кейде тіпті жоғарыда шарықтайды екен. Өлең жерге жақындап ұшқанда сол маңайды мекендеген елге оның бар сазы, бар сарыны, әні, күйі, жыры тегіс анық естіледі екен де, жұрт қолма-қол қағып алып үйрене қояды екен. Өлең биігірек ұшқан жерлерді мекендегендер де жырдың мән-мағынасын біршама ұғып үлгеріпті. Ал өлең тіпті шырқап ұшқан жерлерге оның сарыны жетпей, ол жерді мекендеген халықтар ән-күйден, жырдан мүлде мақрұм қалған екен.

Өлең қазақ даласының үстімен жер бауырлап өтіпті дейді, қазақтардың ақындығының сыры осында көрінеді.

Бұл — қазақтың көп аңызының бірі. Алайда ол халқымыздың өлең-жырды қаншалық қадірлегенін көрсетеді, көркемөнерге көзқарасынан елес береді. Г.Потаниннің сөзімен айтқанда, бұл аңыз қазақтардың ақындық өнердің ерекше күдіреттілігі, қасиеттілігі жөніндегі түсінігін бейнелейді.

Арабтардың жалаң аяқ, жалаң бас балаларына дейін өзіне қойылған сауалға көркем өлеңмен жауап бере алатыны жайында Арабстанның шөлін кешіп, аптабына күйіп, көшпенділердің шатырында түнеген Европа саяхатшыларының қайсысы болмасын таңырқай баяндайды, біздің қазақтардың да ақындығы осы дәрежеде дейді Шоқан. Бұл — жалғыз Шоқанның ғана аузынан шыққан сөз емес. Қазақтардың ақындығы, сөз өнеріне ерекше құрметпен қарайтындығы, қазақтың халық әдебиеті үлгілерінің құндылығы жайында орыс әдебиетшілері мен этнографтары тіпті өткен ғасырдың өзінде-ақ ғылыми маңызын күні бүгінге дейін жоймаған көптеген саликалы пікірлер айтты.

«Рухани жағынан алғанда қазақтар бойында үлкен қабылет дарыған халықтардың қатарына жатады. Олардың әдебиеті байлығымен де мазмұндылығымен де ерекше көзге түседі», — деп жазады Д. Клеменц. «Қазақтар нақысты сөйлеуді бар өнердің алды деп біледі, сондықтан олардың поэзиясы дамудың жоғарғы сатысына жеткен», — дейді В. Радлов.

Орыс оқымыстылары қазақ поэзиясын өте жоғары бағалайды. «Жасандылық пен жылтырақтан ада қазақ өлеңдері өзінің жоғары көркемдігімен, сонымен қатар қарапайымдылығымен, шыншылдығымен бізді таң қалдырады», — деп жазады М. В. Готовицкий. «Пәк, таза

қазақ поэзиясы — үлкен творчестволық күштің жемісі», — дейді А. Е. Алекторов.

В. Радлов атап көрсеткендей, қазақ поэзиясының дамуының қайнары көзі — халықтың нақысты сөйлеуді бар өнердің алды деп білетіндігінде. «Өлең, жыр — қазақтардың жан серігі. Жай қарапайым адамдардың өзі суырын салып айтуға бейім тұрады», — дейді П. И. Пашинно. «Қазақтар сөз өнеріне жетік келеді. Бұл — жұрттың бәріне: «оқыған адамдарға да, әліпті таяқ деп білмейтіндерге де, байға да, жарлыға да тән қасиет», — дейді А. Брем.

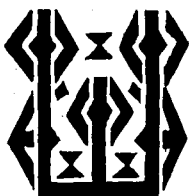
Әрине, өлеңді әркім өз шамасына орай шығарады. Және ұйқасы келіп қиыстырылған сөздің бәрі саф таза поэзия емес. Сондықтан да жыр құмар жұрт ақындық қабілеті күшті адамдарға ғана бас иеді. Оларды ерекше құрметтейді, қадір тұтады.

«Бір кезде арабтар өз ортасынан шыққан сөз зергерлеріне қандай құрметпен қараған болса, қазақтар да өз ақындарына соншалық қадір-құрметпен қарайды: орта ғасырларда европалықтар миннезингерлер мен менестрельдерге қаншалық ілтипат көрсеткен болса, қазақтар да өз ақындарына соншалық ықылас-ілтипат көрсетеді», — деп жазады М. В. Готовицкий.

Әрине, сөз өнеріне мұндай мән берілген жерде ғылым-білімнің төмендігіне қарамастан поэзия дамып, биік өреге жетуі заңды құбылыс. Көркемөнер мен әдебиеттің даму қарқыны қоғамның өндіргіш күштерінің өресімен сәйкес келе бермейтіндігі ежелден белгілі.

Ал осы бай, көне поэзияны тудырушылар кімдер?

Қазақ сөз өнерінің өкілдері ескіде өздерінің репертуарларына және орындайтын шығармаларының сырсыпатына қарай ақын, жырау, жыршы, өлеңші деп бөлінген. Сал, серілерді де белгілі дәрежеде осы топқа қосуға болады. Бұлардың өзіндік ерекшеліктері жайында әдебиетші ғалымдарымыз біраз пікірлер айтқан. Біз тек ақын мен жыраудың творчестволық тұлғасы және олардың поэзиясындағы өзгешеліктер жайына тоқталайық.

”**Н**оғайлының ауыр жұрт
 Абдырады, ойланды.
 Ойланып кеңес тапмады.
 «Аузында отыз тісі босаған.
 Сып аяқты, сып бөрікті
 Сыпыра сынды сып жырау
 Жағын жібекпенен тарттырып,
 Салтанатқа үлде менен бұлдені арттырып,
 Алып келші бері»,— деп еді,
 Сып аяқты, сып бөрікті
 Сыпыра сынды сып жырау
 Алып бір жетіп келгіш-ден,
 Еңкейіп үйге кіргіш-ден,
 Қол қусырып тұрғыш-дан,
 Тұрды дағы толғайды,
 Толғайды да сарнайды.
 Сарнайды да жырлайды,
 Жырласа сансыз ноғай қорлайды.
 Өкіліне түскен йақсылар,
 Бұ не болды деп
 Шыдай алмай жылайды,
 Өкіліне түсмес жамандар
 Қартайған қазымыр
 Нені айтып былшылдайды деп.
 Жүре бара жатып тындайды.
 «Мен қартыңмын, қартыңмын:
 Не көрмеген қартыңмын:
 Бастық та, Бастық, Бастық хан
 Оны көрген қарыңмын,

Ондаң соңғы Кедей хан
Оны көрген қарыңмын
Ондаң соңғы Ала хан
Оны көрген қарыңмын
Ондаң соңғы Қара хан
Оны көрген қарыңмын,
Ондаң соңғы құлағы шұнақ Назар хан
Оны көрген қарыңмын,
Он екі тұтам оқ атқан
Ондаң соңғы ер Шыңғыс
Оны да көрген қарыңмын.
Мұнарасы қырық құлаш
Өзден сұлтан Жәнібек
Оны көрген қарыңмын...»

Академик Ә. Марғұлан атап көрсеткендей, бұл жолдар жырау бейнесін және оның қоғамдық ролін біршама дәл бейнелейді. Яғни жырау өз руластарының ақылшысы, көсемі. Көпті көрген көне қалт айтпайды, сондықтан оның сөзі берген кеңесі жерде қалмайды. Өз сөзінің құдіретін білген жырау жай ақылшы ретінде ғана емес, әмірші ретінде де сөйлейді.

Жыраудың хан алдында осыншама ықпалды болуы — халық арманынан туған жай аңыз емес: бұған дәлел ретінде арыдағы Шалқиіз, Жиенбеттерді былай қойғанда, күні кеше өткен Бұқардың өзінің Абылай алдында қандай бедел, құрметпен пайдаланғанын еске түсіру жеткілікті.

Орта ғасырдағы оғыз-түрік эпосы «Кітаби дәдәм Қорқыттағы» Қорқыт жайында айтылған сөздер көне заманда тіл өнері өкілдерінің ел арасында қаншалықты ықпалды болғандығын көрсетеді:

«Оғыз жұртының басына екіталай іс түссе пәтуаны Қорқыт Ата айтатын. Маңызды мәселелердің барлығы да соның алдынан өтуге тиіс еді. Қорқыт Ата берген кеңес жерде қалмайды, оның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болды». (Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, стр. 11).

¹ Қорқыт—жырау. Жырдағы Қорқыт атынан берілетін нақыл афоризмдер көп реттерде қазақ жырауларының толғауларын еске түсіреді: «...Питаясь травой, местные пастбища знает дичь: луга ровных мест знает онагр; следы путей знает верблюд; запах семи долин знает лисец; чередование дневного света и ночи знает жаворонок; от кого родился сын знает мать; кто из людей тяжёл, кто легок, знает конь...»—Сонда, 12-бет,

Әрине, мұндай беделге Қорқыт өзінің дарыны мен даналығы арқасында ғана жетеді. Сол қияқты, көне замандағы жыраулар да өзінің ақыл-парасатының нәтижесінде атақ-абыройға не болады, жырының құдіреті арқасында ғана өз тайпасының көсемі дәрежесіне дейін көтеріледі.

Егер халық «Өнер алды — қызыл тіл» деп есептесе, сол тіл өнерін жете меңгерген, аузын ашса болды көмекпейінен күмбірлеп жыр құбыла жөнелетін адамның жұрт алдында зор беделге не болуы заңды құбылыс. Сөз өнерін тек қазақтар ғана емес, қазақ сияқты көшпенді халықтардың барлығының да аса жоғары бағалап, өздерінің ақын-жырауларына бас игенін көреміз. Бұл жайында араб әдебиетінің тарихын жазған профессор Ханна аль-Фахури: «Басқа жұрттың сөзінен гөрі, ақынның сөзі өтімдірек келетін: кейде оның беделі мен билігі, тіпті, ру көсемінен де артық болатын»,— дейді (Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. т. I, 1959, стр. 51—52).

Көшпенділер арасында тіл өнерінің қадірлігі сондай, сөз зергерлері кейде шыққан тегіне қарамастан үлкен әлеуметтік сатыға көтерілетін болған. Араб классикалық поэзиясының даңқты перзенттерінің бірі Антара (525—615) сүйегі құл, тәні қоңырқай түсті екендігіне қарамастан өнерінің арқасында өз руының көсемі дәрежесіне жеткені белгілі. Әрине, бұл жекелеген жағдай. Әйтпесе, өз руының көсемі қызметін атқарған исламға дейінгі араб ақындарының көшпелілік-ақ билеушілер тобынан шығып отырған. Өз әміршілері алдында үлкен беделі болған Шалкиіз, Жиембет сияқты жыраулар да дала феодалдары тобынан. Алайда олар өзінің хан алдындағы, халық алдындағы құрметіне шыққан тегімен емес, құдіретті сөзінің күшімен жеткен.

Ақылының, ақындық қуатының арқасында ру көсемі дәрежесіне дейін көтерілген жырау көне жаугершілік заманда сол тайпаның қолбасы батыры ролін де атқаруға тиіс еді. Исламға дейінгі Арабстан ақындары көбіне өз тайпасының әрі көсемі, әрі батыры. Араб әдебиетінің қалыптасу тарихындағы көрнекті тұлғалар Имр-уль-Қайыс (500—540), аль-Мухальхиль (531 ж. өлген), Антара ибн-Шаддат аль-Абсилер (525—615) осындай. Сол сияқты, патриархалдық-феодалдық қоғамның гүлдену дәуірінде өмір сүрген қазақ жыраулары Шалкиіз, Жиембет, Қазтуған, Доспамбеттер де қолбасы батырлар.

Өзінің қаншалық әлуетті батыр екендігі жөнінде Қазтуған:

«Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйініш ұлы Қазтуған!»—

дейді».

Ал Жиембет Есім ханға:

«Менің ер екемді көргенсің,
Қайратымды білгенсің»,—

деп сөйлейді.

Шалкиіздің Темір биге қаратып айтқан:

«Тор бала құсты қолға алып,
Торы төбел ат мініп,
Сенің көп жортқанмын соңыңнан»,—

деген сөздері тек саятшылыққа ғана қатысты емес.

Ал Доспамбет:

«Кірмембес ауыр қолға бас болып
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын»,—

деп ашық айтады. Өлеріндегі толғауында ноғайлыда талай батырлар өтсе де, солардың бәрінен өзінің сән-салтанаты асып, алмамен ат жемдегенін мақтаныш тұтады.

Кейініректе жыраулардың бұл функциясынан айрылғанын байқаймыз. Өзі батырдан туғанмен Бұқар батыр емес, ақылшы би ғана. Алайда бойында қайраты бар кезінде оның да әскери жорықтарға қатысып отырғандығы аңғарылады.

«Абылай хан жорыққа аттанбақшы болса Бұқарекенді алдырып, жұлдыз оң ба деп айдың, күннің сәтін сұрайды екен. Сәуе көріп беріңіз дейді екен. Сары бура келіп сенің туыңның түбінде тұрып пәлен жаққа қарай шабынды десе, сол айтқан жағына бет алып аттанса, шауып, жаншып алып келеді екен. Жоқ, сары бура келгенімен туыңның түбінде шөгіп, мойынын жерге жабыстырып жатып алды десе аттанбайды екен»,— деп жазады Бұқар шығармаларын жинастырған Мәшһүр Жүсіп. Бұқар Абылай көрген түстерді де жорып отыратын болған.

Жырау сөзін (жыраушы) Қырым татарлары тек ақын деген ұғымда ғана емес, сәуегей, балгер мағынасында да қолданады екен (В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, т. IV ст. 120). Соған қарағанда сәуегейшілік, батагөйшілдік, яғни абыздың кейбір функцияларын атқару ескі заманда жасаған жыраулардың бәріне ортақ қасиет болуға тиіс. Бұл — қазақтың ғана емес, Еуропаның ертеректе жасаған сөз өнері өкілдерінің де басынан өткен жай. Мәселен, көне Англиядағы англо-сакстардың жыраулары сконтар мен глимендер тек ақын, жыршы ғана болмаған, олар табиғат құбылыстарына сүйеніп болжал айтады екен, кейде тіпті зікірші, арбаушы қызметін де атқаратын болған.

Алайда жыраудың жыраулығының ең басты белгісі — ақындық, яғни өз жанынан өлең шығарғыштық қабілетінің болуы. Жырау деген атаудың өзінің «жыр» сөзінен шыққандығы күмән туғызбайды.

Жырау сонау көне замандардың өзінде, ең алдымен, ақын ретінде танылған сияқты. Махмұд Қашғари жырау сөзін (йырағу) өлең шығарушы, музыкант деп түсіндіреді. (Махмұд Қашғари. Диуани-луғатит-түрік. III том, Ташкент, 1963, 43-бет).

Жырау репертуарының өзгешеліктері оның қоғамда алатын орнына байланысты.

Жырау — өз тайпасының рухани тірегі ақылгөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады.

«Патриарх, ақын әрі халық мүддесін білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт голқыған, халық дағдарған, бүліншілік шыққан, немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен тынатыны жайлы болжамдар айтып отырған», — деп жазады академик Ә. Марғұлан жыраудың қоғамдық ролі жөнінде (А. Марғұлан. О носителях древнего поэтического искусства казахского народа. — В кн.: М. О. Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1960, стр. 73).

Жыраудың ең сүйікті жанры — толғау. Толғау, осы сөздің өзінен де көрінетіндей, толғану, толғаныс деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің ойға да, сезімге де қатысы бар. Сондықтан да толғаудың өзін ойға құрылған толғау, сырға құрылған (лирикалық) толғау деп жіктеуге болар еді.

Ой толғауларда жырау — ең алдымен философ. Мұндай толғаулар нақыл, тақпақ, афоризм түрінде келеді. Атақты жыраулардың толғауларында кездесетін афористік сөздердің көбі мақал-мәтелге айналып кеткен. Сонымен бірге жырау өзінің замана жайындағы түйгендерін, мораль, этика хақындағы ойларын баяндайды, қоғамдық мәселелерді көтереді. Сол сияқты, әлем, болмыс, тіршілікте, табиғатта болып жататын өзгерістер, оның мен-мағынасы жайындағы түсініктерін де білдіруі мүмкін.

Мұндай толғаудың үлгісі ретінде Шалкиіздің «Шығармақ бұлт жай тастар...», «Асқар, асқар, асқар тау», «Ор, ор қоян, ор қоян...». Бұқардың «Айналасын жер тұтқан», «Ақсаңнан биік тау болмас», «Ай заман-ай, заман-ай...», «Ей айташы, алғаны айт!» сияқты туындыларын келтіруге болады.

Ал сыр толғаулардағы негізгі жүкті көтеретін — сезім, эмоция. Бұл топтағы шығармаларда жалпы жырау поэзиясына тән үгіт, насихат, дидактика мүлде дерлік ұшыраспайды. Жырау ел басына түскен ауыртпалыққа, немесе басқадай белгілі бір оқиғаларға өзінің реакциясын білдіреді. Мұндай толғаулардан жыраудың өзіндік «мені» де бой көрсетеді.

Лирикалық толғаулардың үлгісі ретінде Қазтуған мен Доспамбет шығармаларын, Шалкиіздің «Балпаң, балпаң басқан күн», Бұқардың «Кіші қара қалмақ бұлерде» сияқты жырларын атауға болады. Толғаудың бұл түрі эпоста кеңінен қолданылады. Мәселен, «Ер Тарғындағы» Тарғынның белі мертiгiлi жатқанда айтатын толғауы осындай.

Жырау репертуарынан әр түрлі тақырыптағы арнау жырлар да үлкен орын алады. Мұндай жырлар әдетте әмірші атына қарата айтылады. Оның белгілі бір іс, әрекетін мадақтап қостау, я даптап наразылық білдіру, немесе белгілі бір оқиғаға байланысты ақыл, кеңес беру тұрғысында келеді. Кейде мұндай шығармалар ода түрінде болуы да мүмкін.

Арнау жырларының үлгісі — Шалкнздің би Темірге паразылық ретінде айтқан «Аспанды бұлт құрсайды» және оны хан сапарынан тоқтау үшін айтқан «Қара бас күспен шалдырып» деген сөздермен басталатын шығармалары, Жиенбеттің Есім ханға айтқан өлеңі, Бұқардың «Абылайды орыспен соғысам дегенде айтқаны», Байтоқ, Жанұзақ одалары, т. б.

Біздің жырау репертуарындағы шығармаларды бұлай жіктеуіміз, әрине, шартты түрде ғана.

Жаугершілік заманда жырау — жауынгер де болуға тиіс еді дедік. Бұл жайт жыраулар творчествосында үлкен із қалдырды. Жырау туындылары әдетте өршіл романтизмге, азаматтық пафосқа толы келеді. Жырау аузынан шыққан жырлар өзінің сыртқы формасымен де, ішкі мазмұнымен де көбіне-ақ ұран іспеттес. Сондықтан да жыраулық поэзия — белгілі дәрежеде жаугершілік поэзиясы. Жауынгер жыраулар Шалкнз, Доспамбет туындылары, міне, осындай.

Өзі де жорықтарға қатынасып отырған, кейде тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар әскери тұрмысқа қатысты сан алуан жырлар туғызуға тиіс еді. Біздің заманымызға жеткен бұл тақырыптағы шығармалар батырдың өзіне, атына, қаруына мадақ, немесе жауынгерлерді ерлікке, жаудан тайсалмауға шақырған өр ұран, я болмаса қайрау бермеген қара қанжардай қайтпас ерлерді мадақтау, қаза болған батырларды жоқтау түрінде келеді.

Жауынгер ретінде жорықтарға қатысу жырау репертуарын одан ары байытты. Ескіден қалған мол мұра — қаһармандық жырларды туғызушылар — жыраулар болып есептеледі.

«Қазақтың белгілі батырлар жырын ең әуелі Жиен, Шөлгез, Сыпыра жыраулар сынды жыраулар шығарып таратса керек. Нұрпейіс Байғанин де, Мұрын жырау да өздері жырлап берген батырлар жыры алты-жеті атаға дейін жыраудан жырау үйреніп таралғандығын және желілі жырларды ақындардан емес, жыраулардан үйренгендігін айтады», — дейді проф. Е. Исманлов. (Е. Исманлов. Ақындар. Алматы, 1956, 44-бет).

Біздің заманымызға жырау атымен жеткен Мұрын өз жанынан тың тақырыпқа өлең шығарып айта алмайтын болған. Яғни Мұрын шын мәнісінде жай жыршы ғана: ал жырау деген атау оған қаһармандық эпосты өте көп білгендігі үшін берілген.

Жырау сөзі қарақалпақ, өзбек тілдерінде де ұшырасады. Бірақ бұл термин тек эпикалық жырлар айтушы (яғни жыршы) деген мағынада ғана қолданылады.

Бұл мәліметтер жыраулардың ескіде эпостың жасалуында және қалыптасуында үлкен роль атқарғандығын көрсетеді.

Қазақтың қаһармандық жырларының, әсіресе ноғайлы цикліндегі жырлардың көне заман тарихи оқиғаларын біршама дәл бейнелейтіндігі көпке белгілі. Әрине, бұл жырларды әу баста сол оқиғалардың куәсі болған жыраулар шығарған.

Бажайлап зерттеген адам эпостарымыздан жыраулар ізінің табын, кейде тіпті олардың шығармаларындағы тұтас жолдардың пайдаланылуын аңдайды. Кейбір мысалдар келтіре кетейік.

«Қабанбай» жырында сексеннің сегізіндегі Бұқар жырау ауырып әл үстінде жатқан батырдың басына келіп толғау айтады.

«Мың жылқыны суарған
Сарқылмас қайнар бұлағым!
Қашқан жауды құтқармас
Белдеуде тұрған пырағым!
Жел жағымда жайылып жатқан саяғым!
Ұлы таудың тасына
Сүйенетін таяным,
Арқамды күнге күйдірмес
Шағырдан алған бояғым!
Арғыннан айттым жүз кісі,
Үйсіннен айттым жүз кісі,
Осы айтылған үш жүздің
Басы өзім боламын,
Қара мойын қағынды
Шалатұғын лағың!..
Тағы да Бұқар жылайды,
Қайғырып қатты жырлайды:
Ақ берен деген сауыттың
Етегі бар, жеңі жоқ,
Ағайынды кісінің
Өкпесі бар, кегі жоқ, —
Ауру жатқан Қабекең
Адам болар кебі жоқ!..»

Бұл жолдардан Бұқар мақамын, Бұқардың өзіне тән стилін аңдаймыз.

Мұрын жыраудан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» цикліндегі жырлардың бірінде жирен қасқа тұлпарға мінген жасы жеткен Сыпыра жырау ноғайлының ішінен шыққан өзара қырқысты одан әрі өршітпей, жаулаушы жақтарды бітістіреді. Екі жақты мәмілеге келтірер алдында Сыпыраның Мамайға айтқан сөздері:

«Анау тұрған қырық батыр —
Ол Қырымның баласы,
Әр қайссының сұрасаң,
Мың кісілік шамасы!
Бұл кісінің ішінде
Асанның ұлы Абат бар!
Маңдайы жаудан қайтпаған
Асылы батыр Тоған бар!
Көкшенің ұлы Қосай бар,
Жаңа ерді айтайын
Қарға бойлы Қазтуған,
Жеті атадан ерлігі
Алау батыр және бар!
Шынтас ұлы Төрехан,
Ақжонасұлы ер Кеңес
Бір-бірінен кем емес!
Үйінде келмей қалулы
Нәріктің ұлы Шора бар!
Меніңменен ере бар,
Өз көзіңмен көре бар,
Маңдайының арасы
Екі қарыс сере бар,
Ту сыртынан қарасаң,
Мекіре балық сазандай,
Қарсы алдынан қарасаң,
Басы бақыр қазандай!»

Бұл үзіндінің Шалкиіздің белгілі балладасының ізімен жырланғаны көрініп тұр. Тек батырларды жеке-жеке мінездеу жағы кемдеу. Оның бір себебі — айтылмыш батырлардың ерлігімен Мамайдың өзінің де таныстығы. Сондықтан Сыпыра құр бопса жасамай шындықты айтып, батырлардың аттарын ғана атайды.

Біз келтірген мысал — жекелеген жағдай емес. «Қырымның қырық батыры» цикліндегі жырлардан Шалкиіз, Қазтуған сияқты жыраулар тугызған көркем образдардың талайын ұшыратамыз.

«Асан Қайғы, Тоған, Абат» жырында Асан өзінің ұлы Абатқа былай дейді:

«Әй ер Абат, ер Абат,
Сөзімді тыңда сен Абат!
Тілегенің айт десе,
Шаттың бойын сұрашы,
Балқа-шоты білектей,
Баттауығы жүректей,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Баттауықты шалғынға
Шөккен түйе таптырмас,
Баларқалы көл еді,
Күлгірсіген құба дөң
Талайдан қалған жер еді...»

«Телағыс» жырында Еділ жайында мынадай сөздер айтылады:

«Еділдің бойы ен қамыс,

«Еділдің бойы ен қамыс,
Сырғауылдай нән қамыс,
Бір жағы ойпаң құм еді,
Бір жағы қатқыл шым еді,
Айдын шалқар көл еді.
Балдырғаны білектей,
Бүлдіргені жүректей,
Қымыздығы күректей,
Бақасы қойдай шулаған,
Балығы тайдай тулаған,
Тасбақасы атандай,
Жыланы бар бақандай,
Қарағай, тал, қайыңы,
Көп еді судың қайыры,
Қамысы мен қоғасы,
Ну еді судың сағасы...»

Осы келтірілген үзінділерде Қазтуғанның Еділмен қоштасу жырындағы кейбір суреттер пайдаланылғандығын аңғару қиын емес.

Мұндай құбылысты Батыс Қазақстан өңірінде туған жырлардың біразынан ұшыратамыз.

Шалқиіз жырау Темірдің өзін елемегеніне, атақ-дәрежесіне, сибегіне сай сый көрсетпегеніне наразылық білдірін, былай дейтін:

«Аспанды бұлт құрсайды, —
Күн жауарға ұқсайды!
Көлдерде қулар шулайды, —
Көкшіліден ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды!
Көп ішінде бір жалғыз
Көп мұңайып жылайды
Күйбеңдескен көп жаман
Сөзі тигенге ұқсайды!»

«Ер Тарғында» белі мертiгiп жатқан Тарғын өзінің «Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау», — деп басталатын толғауында:

«Асыл туған Ақжүніс,
Күнді бұлт құршайды,
Күнді байқай қарасам,
Күн жауарға ұқсайды!
Айды бұлт құршайды,
Айды байқай қарасам,
Түн жауарға ұқсайды!
Көгілдірін еріткен
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар соғылғанға ұқсайды!» —

дейді. Бұл жолдар біз Шалкнiзден келтірген үзіндінің өңделген, одан ары дамытылған түрі. Бұл сөздер дәрменсіз жарақат қалпында айдалада қалып, енді өлім күтіп жатқан Тарғынның көңіл күйін өте дәл береді. Егер Шалкнiз аспанды бұлт басқанын, аққуға жыртқыштың түскенін өзінің жамандардан қорлық көргенімен параллель етіп алса, Ер Тарғынды бұл жай батырдың өлімінің хабаршысы іспеттес болып көрінеді:

«Бойды байқай қарасам,
Қол-аяғым көсіліп,
Аузы-мұрным ісініп,
Алланың хақ бұйрығы
Маған таянғанға ұқсайды!»

Алайда Шалкнiз жырындағы көркемдік әдіс — психологиялық параллелизм келтірілген мысалдан көрінетіндей, «Ер Тарғында» да жойылмайды.

Жыраулардың эпос жасауға қатысын аңғартатын — мұндай жекелеген жолдар ғана емес. Көптеген батырлық жырлардың өлең өлшемі жыраулар поэзиясындағыдай болып келеді.

Жырау — көне патриархалдық-рулық қоғамның перзенті еді. Сондықтан қазақтың рулық қоғамы өзінің бұл бастағы ерекшеліктерінен айрыла бастаған кезде жырау да аренадан кетуге тиіс болды. Қазақстанның Рессияға қосылу дәуірінде өмір сүрген Бұқар шын мәнісінде жыраулық поэзияның ең соңғы көрнекті өкілі-тін. XIX ғасырдың бас кезінде жасаған Жанұзақ, Байтоқ жыраулар Жәңгір ханның ақылгөй қариясы да, қабырғалы бәні де емес, тек қошаметші нөкерлері, осы сөздің толық мағынасындағы сарай ақындары болды. Талантты екендіктеріне қарамастан Байтоқ та, Жанұзақ та көне жыраулық поэзияның озық дәстүрлерінің көбінен айрылып қалған еді. Бұлардың шығармаларының сыр-сипатының өзі-ақ жыраулық поэзияның күні батқандығының айғағы іспеттес.

Бұқар дүниеден көшкен шамадан бастап, қазақ поэзиясының ең көрнекті өкілдері ақындар болып алды.

Ақындардың көркемсөз шеберлері ретінде қай уақытта аренаға шыққаны белгісіз.

XV ғасырда қағаз бетіне түсірілген көне оғыз-түрік эпосы «Кітаби Қорқытта» ақындар ұзан деп аталады. «Қобыз алып қолыма ел біткенді аралап, бек біткенді адалап, ер біткенді мадақтап, ез біткенді табалап, ұлан асыр той болса... ұзын сөйлер саралап. «(Книга моего деда Коркута. М. — Л. 1962, стр. 12).

Не нәрсенің болмасын мән-мағынасы оның сыртқы формасы — атауында емес, ішкі мазмұнында. Бұл тұрғыдан алсақ, ұзан мен қазақ ұғымындағы ақынның өзара ешқандай айырмашылықтары жоқ. Қазақ ақындары да осы «Кітаби Қорқыттағы» ұзандар сияқты елден ел аралап, жиын-тойларда өлең айтып жүретін болған.

Баяғы заманда «ақындар жүзден жүз кешіп, қыбладан-қыбла кезіп, жайлап, қыстап ел аралап жүрер еді, ұлы мерекелер ақындарсыз өтпеуші еді» дейді Құрманғали Халитұлы.

Бұл жайға орыс ғалымдары мен саяхатшылары да назар аударған.

«Кейбір қазақ ақындары елден ел аралап, өлең айтып, бар өмірін өнер жолына бағыштайды», — деп жазады П. И. Пашинно.

«Арабтардың суырып салма ақындары сияқты қазақ ақындары да ел аралап, саяхаттап жүреді: ауылдан ауыл кезіп жыр төгумен болады», — дейді М. В. Готовицкий.

Кейінгі қазақ ақындарының орта ғасырдағы ұзанның ешқандай айырмашылығы болмауы — ақындар институтының көнелігін көрсетеді. Бұға заңды да. Өленді тек күйі келегенде ғана айтатын ру ақсақалы, ақылгөй жырау қалың қауымның тілегін үнемі қанағаттандыра алмайтын еді, кешкілікте, қоналқаға аялдаған көшпендінің құмарын қандыру үшін, күнделікті ошақ басында жыр айту үшін көркемсөз шеберлерінің тағы бір тобы қажет болғандығы даусыз. Ақындар поэзиясы осындай күнделікті өмірдің тілегінен туды. Ақын репертуарының ерекшеліктері де осы жайлардың негізінен шығады.

Ақын жырлары әдетте жырау поэзиясындағыдай нақыл, афоризм түрінде келмейді. Бұл тұрғыдан алғанда ақын туындылары мейлінше қарапайым. Алайда ақын поэзиясы жырау поэзиясына қарағанда әлдеқайда елгезек, сол себепті де ақын жырларының тақырыбы сан алуан. Өмірде күнделікті болып жататын оқиғалар, тұрмысқа, салтқа байланысты жайлар, көңіл-күй, міне, осының бәрі ақын назарына ілінуі мүмкін. Ақындар тіпті жырау өлеңге қосуды айып көрген «ұсақ-түйек» мәселелерді де жыр ете берген.

Революциядан бұрынғы қазақ ақыны қашан да импровизатор болды. М. Әуезов қазақтар бөгеліссіз экспериментпен өлең шығара білген адамдарды ғана ақын деп таныған дейді. Ал Н. Безверхов: «Қазақтардың түсінігінше ақын дегеніміз — бойына ерекше қабілет дарыған, аңғарымпаз да тапқыр, табан аузында кез келген тақырыпқа өлең шығара алатын адам», — дейді. Өзінің Орынбай, Арыстан сияқты тамаша ақындарды білетіні туралы айта келіп, ол Арыстанның ақындық өнеріне арнайы тоқталады.

Бірде Арыстан қазақ даласын өлшеуге, картаға түсіруге шыққан орыс отрядтарының біріне жолбасшы болады. Өзі де сол отрядта қызмет атқарған, Арыстанның ақындық өнеріне сүйсінген Н. Безверхов былай деп жазады:

«Қоналқаға аялдаған кездерде отряд бастығы ермек үшін Арыстанды шақыртып алып, түннің бір уағына дейін ертегілер, хикаялар айтқызатын: отряд жолға шыққанда ақын өлең тиесін ағытатын да, өзінің майда қоныр дауысымен көне заман, халық басынан өткен ауыртпалықтар мен бақытты кезеңдер жайлы жырлар төгетін. Дәуіт, Ыбырайым, Жақып, Жүсіп пайғамбарлар, ескіде өткен хандар, батырлар мен билер жөніндегі аңыздарды толғайтын... Бірде Арыстан көпке әйгілі тама-

ша эпос «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» жырлады. Таң ата, отряд орнынан көтерілер-көтерместен басталған поэманы ақын ұзақ жол бойы, жұрт аялдамаға тоқтанғанға дейін жырлаумен болды. Бірақ бес сағат бойы толғаса да бітіре алмаған екен, ақыры екінші аттаныс үстінде эрең тәмамдады». (И. Безверхов. Степные уленичи и акышы. — «Особое прибавление к «Акмолинским обл. Ведомостям», 1893, №16).

Бұл үзіндіден Арыстанның, демек Арыстан сияқты кез келген ақынның репертуары жөнінде де құнды мәлімет аламыз: ақын тек импровизатор ғана емес, халықтың ескі әдеби мұрасын сақтаушы және таратушы. Жыраулар қаһармандық жырлар шығарса, ақындар лиро-эпикалық жырлар туғызған. Сыпатына, өлеңдік ерекшеліктеріне қарағанда «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты жырларды ең алғаш жырлап таратушы — ақындар болғанға ұқсайды. Егер «Ер Тарғын» және басқа батырлар жырындағы сөз өнерінің өкілі Сыпыра — жырау болса, «Қыз Жібектегі» Шеге — ақын.

Алайда жыраулардың аренадан кетуімен байланысты қазақ халқының ескі поэзиялық мұрасының бірден-бір дерлік арқалаушысы — ақындар болып қалды. Осының нәтижесінде ақын репертуары бұрынғыдан әлдеқайда байыды.

Жыршы ақынның репертуары жөнінде нақты түсінік алу үшін Қазақбай және Көшелек ақындардың Орынбор архив комиссиясында болуы туралы жазылған В. Карлсонның мақаласында (В. Карлсон. Народные певцы — киргизы в архивной комиссии. — Оренбургский край, 1906, № 62) берілген бір мәліметті келтіре кетейік. Қазақбай мен Көшелек ақындар мынадай жырларды білетін болған: «Орақ Мамай», «Нәрік», «Көр-ұғлы», «Қарасай-Қазы», «Қобланды», «Алпамыс», «Қарабек», «Манашы», «Әлеке», «Құбағұл», «Қамбар», «Ер Бакы», «Төрехан», «Елеусін», «Кілең мен Бөрібай», «Қыз Жібек», «Есет — Бөгембай», «Жәнібек», «Телағыс», «Бозжігіт». Бұл тізімге орыс қауымына бұрыннан мәлім жырлар енгізілмеген.

* * *

Ақын поэзиясы мен жырау поэзиясы ішкі мазмұнымен ғана емес, сыртқы формаларымен де өзара ерекшеленеді.

Ақын поэзиясының өлең құрылысы қарапайым. Ақын аузынан шыққан туындылар әдетте, төрт тармақты шу-

мақтан тұрып, а-а-б-а болып қнысқан он бір буынды қара өлең, немесе 7—8 буынды, еркін ұйқасты жыр түрінде келеді.

Жырау поэзиясының өзіндік ерекшеліктері бұл мұраны жасаған жыраулар заманының көнелігінен, оның үстіне сол жыраулар ұстанған дәстүрдің көнелігінен туады.

Жыраулар қаруланған көркемдік әдістердің дені — көне, ескі түркілік.

Жыраулар троптардың сан түрін қолданады, алайда, бұлардың ішінен ең көне көп пайдаланылатыны — параллелизмдер. Әдебиет теориясы мамандарының айтуынша, параллелизмдер — қай халықтың поэзиясында болмасын ұшырасатын көркемдік әдістердің ең көнесі.

Жыраулар психологиялық параллелизмдерді өздерінің көңіл-күйлерін білдіру үшін, немесе өмірде кездесетін белгілі бір құбылыстың мәнін түсіндіру үшін пайдаланады.

Мәселен Шалкиіздің:

«Жауынды күні көп жүрме —
Жар жағасы тайғақ-ты!
Жаманға жақыным деп сыр айтпа —
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!—

деген жолдарында жетесіз жанға сыр айтудың қажетсіз, тіпті зиянды екендігін ұғындыру үшін оған табиғатта кездесетін жай — жауынды күні жардың жиігімен жүрген адамның тайғанап құзға құлайтыны параллель етіліп алынады. Шалкиіздің жоғарыда келтірілген «Аспанды бұлт құрсайды», — деп басталатын шумағының құрылуы да осы іспеттес. Жыраудың:

«Жағаға жақын қонғанда,
Жайылып сулар алмас па,
Жаманға дос болғанда
Жазымда басың қалмас па,
Жат туғанды өз еткен
Жақсының ғұмыры аз-ақ болмас па!» —

деген жолдары да психологиялық параллелизм негізінде жасалған. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Ал синтаксистік параллелизм сирегірек қолданылады. Бұл:

«Жаман туған бар болса,
Жаман жолдас көп болса,
Жазаны содан көрерсің,» —

(Шалкиіз).

деген сияқты жасалуы тым қарапайым бірді-екілі жолдар.

Өлеңін дыбыстық жағына, яғни аллитерация, ассонансқа және басқы рифма, ішкі ұйқасқа ерекше мән берілуі — көне түрік әдебиетіне тән құбылыс. Айтылмыш көркемдік әдістердің қайсысының болмасын жыраулар творчествосындағы алатын орны ерекше.

Жыраулар туындыларында ассонанс әдетте а әрпінің қайталануы арқылы жасалады. Бұл заңды да. Жырау поэзиясы көп реттерде жаугершілік поэзиясы, жырау өлеңдерінің рухы — ерлік, өр ұран. Мұндай өршіл рухты басқа дауыстылардан гөрі а дыбысы әсерлірек береді.

«Арқаның құба жонында
Арыстан ойнар шарқ ұрып,
Атайы ердің тұсында
Тұлпары тұрар тарп ұрып.»

(Шалкиіз).

«Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін,
Ат құйрығын кесермін,
Алыста дәурен сүрермін!»

(Жиембет).

Ал аллитерация негізінен қатаң дауыссыздар арқылы жасалады.

«Соқса бір жілік сындырған,
Көк қоянның қос құлағын тұндырған
Көгілдірдің жез қанатын сындырған
Тегеурінді болат темірдің
Тегеуріні өзіңсің».

(Шалкиіз).

«Тал шарбаққа мал сақтап,
Тас қалаға жан сақтап,
Тасқан екен мына хан».

(Жиембет).

Кей реттерде аллитерация мен ассонанс қабат қолданылады да өзара астасып, өлеңге ерекше көрік береді.

«Еділден шыққан сызашық
 Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді, —
 Телегейдей сайқалтып
 Жарқыраған беренді
 Теңіз етсе тәңірі етті!
 Жағасына қыршын біткен тал еді, —
 Жапырағын жайқалтып,
 Терек етсе тәңірі етті!
 Тебінгінің астынан
 Ала балта суырысып,
 Тепсінісіп келгенде
 Тең атаның ұлы едің, —
 Дәрежеңді артық етсе тәңірі етті!»
 (Шалкиіз).

Бұл үзіндіде дауыстылар мен дауыссыздардың әлденешеуі іріктеліп алынған. Әйткенмен басқаларынан гөрі өктемірек шығатын дыбыстар — а, е, т. Өленді өзгеше көркем, ырғақты етіп тұрған — дыбыстардың теріліп қолданылуы ғана емес: бұл үзіндіде аллитерациялық негізде жасалған басқы ұйқас та бар: жарқыраған — жағасына — жапырағын: телегейдей — теңіз етсе — терек етсе — тебінгінің — тепсінісіп — тең атаның.

Жырау поэзиясында басқы рифманың қолданылуы — әдепкі құбылыс.

«Темір еді биіміз,
 Теңіз еді-ау халқымыз
 Тебірлерге қалғанда
 Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз.»

Шалкиізден алынған бұл мысалдағы өзара ұйқасуға тиісті: биіміз — халқымыз — жұртыңыз — деген сөздер, бәрі де тәуелдік жалғауында тұр демесек, мүлде ұйқаспайды. Алайда жоғарыдағы жолдарды өлең ретінде қабылдаймыз, мұның бірден-бір себебі онда басқы рифманың болуы.

«Тоғай, тоғай, тоғай, су,
 Тоғай қондым, өкінбен.
 Толғамалы ала балта қолға алып,
 Топ бастадым, өкінбен.
 Тобыршығы биік жай салып,
 Дұспан аттым, өкінбен,
 Тоғынды сарты нар жегіп,
 Көш түзедім, өкінбен,

Ту күйырыгы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен,
Туған айдай нұрланып,
Дулыға кидім, өкінбен!»
(*Доспамбет*).

Төгіліп тұрған поэзия. Ал шындығында, бұл жолдарда қазіргі түсінігіміздегі ұйқас атымен жоқ. Бірақ біз оқыған, я тыңдаған кезімізде жырда сол ұйқастық бар-жоғын аңғармай да қаламыз. Мұның сыры — басқы ұйқастың аса шебер пайдаланылғанында.

Зады, көне заман жыраулары басқы рифмаға ерекше мән берген, тіпті оны көркемдіктің өлшемі деп қарағанға ұқсайды. Сондықтан кейде басқы ұйқас пен кәдімгі ұйқас қабат қолданылады.

«Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салуалы менім ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты,
Жайылып мың қой болған жер.
Жарлысы мен байы тең
Жабысы мен тайы тең,
Жарыменен сайы тең...»

(*Қазтуған*).

Кейде басқы, аяққы рифмалармен бірге ішкі ұйқас та көрнекті орын алады.

«Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиенің кемеге,
Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге!
Жүк тиесең — кетерсің,
Ниет етсең — жетерсің,
Жетсең — тауап етерсің!

(*Шалкиіз*).

Біз жоғарыда басқы рифмаға ерекше мән берілуді, кейде тіпті оның жалаң өзінің ғана қолданылуы — шығарманың көнелігінің белгісі дедік. Бұл — өткінші құбылыс еді. Сондықтан заман оза келе басқы ұйқас бірте-бірте ығыстырылып, оның орнын аяққы ұйқас алады. Негізгі салмақты да сол атқаруға тиісті болады.

Бұл ағымның XVII ғасырда-ақ өз шешімін тапқандығы көрінеді: Жиембет, Марғасқа жыраулардың толғаулары тегіс аяққы ұйқас негізінде жасалған. XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясынан да осы жайды аңғарамыз.

«Құлаты тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып,
Бетпақтың ең бір шөлінен
Төтелеп жүріп жол салып,
Қолды бір бастар ма екеміз!
Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердің жолын аштырып,
Атасы басқа қалмақты
Жұртынан шауып бастырып,
Түйедегі наршасын,
Әлпештеген ханшасын
Ат артына мінгізіп
Тегін бір олжа қылар ма екеміз!»
(*Ақтамберді*).

Бұл жолдар да жыраулық поэзия дәстүрінде жазылған. Алайда мұнда аяққы ұйқасқа ерекше мән беріледі. Өлеңнің өлеңдігін көтеріп тұрған да осы: қол салып — мол салып — жол салып: қақтырып — аштырып — бастырып: наршасын — ханшасын — деген ұйқастар. Басқы ұйқастар ара-тұра Бұқардан да ұшырасып қалады, өйткенмен Бұқар жырлары тегіс аяққы ұйқас негізінде жасалған.

Көне жыраулық поэзияның өзіндік ерекшеліктерінің бірі — өлең жолдарында алғашқы сөздердің, кейде тіпті сол алғашқы сөздердің басқы буындарының қайталануы. Бұл қайталаулар — толғаудың құлақ күйі іспеттес.

«Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт...»

«Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салуалы менім ордам қонған жер...»
(*Қазтуған*).

«Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен...»

«Сере, сере, сере қар...»
(*Доспамбет*).

«Алл, алл басқан, алл басқан
Арабы торым өзіңсің...»

«Ор, ор қоян, ор қоян,
Ор қоян атлы бір қоян..»

(Шалкиіз).

Жырау поэзиясының бұл нақысы ескі эпоста кеңінен қолданылады.

Жырау туындыларындағы тармақтар өздерінің буын саны жағынан алғанда үнемі біркелкі болып отырмайтыны мәлім. Және бұл кездейсоқ құбылыс емес, жырау поэзиясының өзіндік ерекшеліктерінің бірі.

Алайда бұл жайға осы уақытқа дейін назар аударылған емес. Бұл мәселе қазақ өлеңінің құрылысын арнайы зерттеп жүрген ғалымдардың назарынан да тыс қары қалған.

Жоғарыда біз келтірген үзінділердің қай-қайсысын алмаңыз, буын саны үнемі 7—8 немесе 11 болып келіп отырмайды. Және бұл тек жыраулар поэзиясына ғана емес, ескіден қалған қаһармандық жырлардың көбіне тән қасиет. (Мұның себебі, жоғарыда айтылғандай, батырлар жырын туғызушылар — жыраулар болғандығынан).

Мәселен, «Ер Тарғыннан» бір үзінді алайық:

«Тұлпардан туған талаудың	(8)
Артынан телміріп кикү таянса,	(11)
Қара терге боянса,	(7)
Алдынан найза бойы жар келсе,	(10)
Жабыдайын жалтаңдап,	(7)
Жануар түсер жерін қарамас!	(10)
Қапыда өткен дүние-ай,	(9)
Аяғына айдай таға қақтырып,	(11)
Еділдің күзгі қатқан көкше мұзында	(12)
Шауып кетсем тая алмас!»	(7)

Буын саны әр түрлі: 7, 8, 10, 11, 12. Алайда өлең бұдан ақсап тұрған жоқ.

Қайталап айтайық, жырау поэзиясында тармақтардағы буын саны үнемі біркелкі болып отырмауы — кездейсоқ құбылыс емес. Бұл — жырау поэзиясының ішкі мазмұнына сәйкес табылған форма.

7—8 буынды, 11 буынды өлең түрік халықтары поэзиясында ежелден-ақ қолданылып келе жатыр. Сон-

дықтан бұл құрылыстың екеуі де көне деп есептеледі. Алайда көне түрік поэзиясында 7, 11 буынды өлеңдермен бірге буын саны әр түрлі тармақтардан құрылған өлеңдер де қолданылатын болған. XV ғасыр шамасында қағаз бетіне түсірілген (демек бұдан соңғы жерде ешқандай өзгеріске ұшырамаған) оғыз-түрік эпосы «Кітаби Қорқыттан» кездесетін жыр текстері осындай.

«Қаңлы қафыр әлине дүнии гирдунг, (11)

Қара бұға гелгунде хурдухаш әйледунг, (13)

Қаған арслан гелдугинде белинг, букдунг — (12)

Қара бұға гелгунде не гегдунг?» (11)

(Қанды көпір еліне түнде кірдің,

Қара бұқа келгенде қылышпен шаптың,

Хан арыстан келгенде белін бүктің

(бүктеп жықтың),

Қара бура келгенде неге тартындың?!

Алайда бұл жолдар өлең емес, рифмалы проза сияқты оқылады. Сондықтан де кей реттерде «Кітаби Қорқыттағы» проза мен поэзияның шекарасын ажырату қиын.

Ал жыраулар туындыларында бұдан өзгеше жайға кез боламыз. Буын сандары әр түрлі тармақтан құралған туындылар үнемі, тек қана өлең ретінде қабылданады. Бұл — жыраулар поэзиясында ескі түркіден қалған дәстүрдің дамытылғандығының нәтижесі, жыраулардың өз туындыларына жай ұйқасты сөз емес, өлең деп қарағандығынан.

Жалпы, қазақ поэзиясында тармақтарындағы буын саны үнемі 11-ден артық болып бірқалыпта отыратын өлеңдер ұшыраспайды. Бұл салт бізге белгілі ескерткіштердің ішінде бір-екі жерде ғана бұзылады.

4 4 4
Қара қыпшак //Қобландыда// нең бар еді,
3
//құлыным! /15/

4 4 3
Сексен асып //тақалғанда// тоқсанға, /11/

4 4 3
Тұрмастай боп //үзілді ме// жұлыным! /11/

4 4 4
Адасқанын //жолға салдық// бұл ноғайды
3
//ұлының /15/

$\begin{matrix} 4 & 3 \\ \text{Үйде қалған} // \text{арудың} & /7/ \\ 4 & 3 \\ \text{Ал иіндігін} // \text{аудырып/} & /7/ \\ \text{(Доспамбет).} \end{matrix}$

Үзінді кәдімгі 7-8 буынды жыр үлгісімен басталған. Алайда үшінші жолдан ары буын саны күрт өсіп кетеді. Өлең жазумен жаңа айналысып жүрген жас талапкердің кейде буын санын осылай арттырып алатыны болады. Бірақ ол орташа ғана дайындығы бар қарапайым оқушының көзіне де бірден түседі, сөлекет болып көрінеді. Мұндай өлеңді оқыған оқушының амалсыз кібіртіктеуіне, шоқактауына тұра келеді.

Ал жоғарыдағы үзіндіде буын сандарының өзгеруі өлеңнің өлеңдігіне, алғашқы жолдар мен соңғы жолдардың арасындағы бірлікке ешқандай нұқсан келтірмеген. Мұның себебі — ритмиканың негізгі заңдарының бұзылмауынан. Өлеңдегі алғашқы бунақтар жүйелі түрде, бірыңғай бес, немесе төрт буыннан, ал соңғы, ұйқасқа қатысты бунақтар тегіс үш буыннан тұрады: ішкі — аралық бунақтар түгелдей төрт буыннан құралған. Міне осының нәтижесінде алғашқы жолдар мен соңғы жолдардың арасында көзге бірден ілінетіндей алшақтық байқалмайды.

Тармақтағы буын санының бұзылуында, жоғарыда айтқанымыздай, белгілі бір жүйе жоқ. Өлеңде ұзындықсыз жолдардың араласып отыруына сан қилы мысалдар келтіруге болады. Тармақтары 7-8 буын жөнімен келе жатқан жыр кенет 10, 11 немесе 12 буынға қарғып, бірақ келер жолда-ақ бұрынғы сабасына қайта түсуі мүмкін. Немесе, осындай ұзын тармақтардың бірнешеуі қабаттасуы ықтимал, кейде тіпті буын сандарының алмасуы аттамалы түрде келуі де мүмкін.

«Арғымақтың баласы /7/
Жаздың алты ай жорытсаң, /7/
Еш өкпесі қабынбас, /7/
Асыл туған батыр ер /7/
Тоқсанға жасы жетпей қарымас! /10/
Тәңірі өзі бермесе, /7/
Менменсіп жүрген ер жігіт /8/
Кісіден тартып алып жарымас!» /10/

(Шалкиіз).

«Темір еді биіміз,	/7/
Теңіз еді халқымыз,	/7/
Төбірлерге қалғанда	/7/
Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз!	/13/
Соқса бір жiлік сындырған,	/8/
Көк қоянның қос құлағын тұндырған,	/11/
Көгілдірдің жез қанатын сындырған,	/11/
Тегеурінді болат темірдің	/9/
Тегеуріні өзіңсің!»	/7/

(Шалкиіз).

«Жапалақ ұшпас жасыл тау,	/8/
Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау.	/11/
Ойлап тұрсам жаманның	/7/
Жалаңдаған өз басына тілі жау.	/11/
Дүбір, дүбір шу көрген	/7/
Түлкішек түлкің жетер басыңа-ай.	/11/
Түлкідей құйрық тастаған	/8/
Жаман фиғылың жетер басыңа-ай!»	/11/

(Шалкиіз).

Мұндай реттерде ырғаққа үлкен мән беріліп, басы озып тұрған тармақтар ерекше екпінмен айтылады. Жалпы, жыраулар поэзиясындағы екпіннің алатын орны ерекше. Бұл жай көп ойлануды, арнайы тексеруді қажет етеді.

Өлеңді ұзынды-қысқалы тармақтарға құру және екпінге мән беру — жырау поэзиясының ішкі мазмұнының қажеттерінен туған. Жырау туындыларындағы өр рух, зор пафосты беруде таза 7—8 буыннан немесе 11 буыннан құралған өлеңдер тарлық көрсетер еді.

Төкашар, өр, жауынгер жырау Шалкиіздің би Темірге айтқан толғауларының күші оның мазмұны мен формасының бірлігінде. Егер басынан аяғына дейін 7-8 буынға түсірілсе бұл жырлар өзінің қасиетінің біразынан айрылған болар еді.

Сөйтіп, өлеңдегі тармақтардың буын санының әр түрлі етіліп жасалуы — жырау поэзиясына ерекше өң, әдемі нақыс, өзгеше көрік береді. Сондықтан да бұл — жырау арсеналындағы ең басты қарулардың бірі.

Сонымен жыраулар қолданатын көркемдік әдістердің өзгешелігі олар жасаған заманның көнелігінің, олар ұстанған дәстүрдің көнелігінің жемісі дейміз. Бір сөзбен айтқанда, жыраулар поэзиясының ерекшеліктері осы поэзияны туғызған заман кейпімен байланысты.

Халқымыздың ескі әдеби мұралары біздің заманымызға қалай жетті деген сауал қойылса, әдетте: ауыздан-ауызға көшіп, бір ұрпақтан екінші ұрпақ жаттап сақталды деген жауап берілген еді. Ал сонда мұра алғашқы қалпын қаншалық сақтайды, жана ұрпақ өзіне жеткен туындыға қаншалық өзгерістер енгізеді, несін ұмытып, өз жанынан нендей қоспалар қосады — бұл мәселенің беті күңгірт.

Бір кезде фольклористикамызда шығарушы мен жеткізушінің (сказительдің) орнын шатыстыру болды, мұраның сақталуындағы жеткізушінің ролі теріс бағаланды. Әрине, ертегінің аты ертегі, ертегіші қалауынша өз жанынан қосып та, «жөндеп» те айта береді. Ал поэзиялық туындыларға келгенде әңгіме мүлде басқаша.

Көне грек эпосын зерттеген профессор А. Ф. Лосев:

«Ескі жырлар қағаз бетіне түсірілмей-ақ әлденеше ғасыр бойы өзінің әрі мен нәрін, әу бастағы қалпын сақтай алды: бұл — көне мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізудегі қалыптасқан салттың жемісі», — деген қорытындыға келеді. (А. Ф. Лосев. Гомер. М., 1960, стр. 69).

Бұл сөз тек «Илиада», «Одиссеяларға» ғана қатысты емес, бұл — қай халықтың болмасын эпикалық дәстүріне тән заңдылық.

Көне түрік әдебиетіндегі дәстүрдің берік сақталатындығын акад. Е. Д. Бертельс атап көрсеткен болатын.

Түрік, моңғол халықтарының ескі аңыздары (Шыңғыс хан жөніндегі, т. т.) кейбір жекелеген реттерде болмаса көбіне-ақ тарихи оқиғаларды біршама дәл бейнелейді.

Өткен ғасырда ноғай фольклорын зерттеген Н. Семенов: «Ноғай эпосында белгілі тарихи оқиғалар ешбір қоспасыз, соншалық дәлдікпен, әрі нақтылықпен берілген», — дейді. Бұл — қазақ, ноғай халықтарына ортақ эпикалық туындылар жайлы айтылған сөз.

Қазақ эпосын арнайы зерттеген ғалымдар да дәл осындай пікірлер қалдырған. Мәселен, А. Е. Алекторов: «Қазақтардың аңыздары мен жырларында сонау Әмір Темір заманында өткен белгілі тарихи оқиғалардың өзі адам таң қаларлықтай дәлдікпен бейнеленген», — дейді («Астраханский вестник», 1893, №1222).

Бұл жайға Шоқан да назар аударған: «Суырып салма ақындардың зерделілігі арқасында барлық көне жырлар, — тілінің ескілігіне, жаңа ұрпаққа түсініксіз сөздердің молынан ұшырасуына, — кейіпкерлері жайлы айтылатын тарихи деректерге қарағанда бұлардың көпшілігі сонау Алтын Орда заманында туған, — бізге бұрмаланбаған, бұзылмаған қалпында жетті. Көне аңыздар мен хикаялардың саф таза күйінде сақталуы таң қаларлық жай, ал осы үлгілердің, әсіресе эпикалық шығармалардың сақараның өзара шалғай шеттерінде де бірдей жырланатыны, салыстыра келгенде бұлардың бір нұсқасынан екінші нұсқасының ешқандай айырмашылығы болмауы тіпті ғажайып құбылыс. Қанша таңқаларлық боп көрінгенімен де бұл — күмәнсіз факті». (Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I, А., 1961, стр. 391). Мұның бәрі, әрине, жазылмаған заң — дәстүрдің күші. Әйтсе де, эпос сияқты көлемді жанрда белгілі бір шығарманың негізгі желісі сақталғанмен, іштей өзгерістер ұшырасып отыруы мүмкін.

Ал қысқа өлең-жырларда, жекелеген ақындардың творчествосында бұдан өзгешерек жайға кез боламыз.

Зерттеушілер Бұқар жырау шығармаларының өзінің алғашқы қалпын өзгертпей сақталғандығына күмән келтірмейді. Оның дәлелі — Бұқар шығармаларының Қазақстанның әр тарапынан жазылып алынған нұсқаларында айырмашылықтардың болмауы. Бұл жалғыз Бұқар шығармаларына ғана тән құбылыс емес.

Бұқардың замандасы Үмбетей жыраудың Бөгембай өлімін Абылайға есірткен жырының екі жазбасы бар. Бірі — Маясар Жапақовтан алынған, екіншісін Мұсылманқұл Жиреншин тапсырған. Осы екі жазбаның арасында ешқандай айырмашылық жоқ екендігі көрінеді.

Шалқниз жыраудың би Темірге айтқан толғаулары Қазақстанның әр тарапынан алынған бірнеше жазбада

жетті. Таң қаларлық нәрсе, осы әр жерден жазылып алынып, әр жерде басылған нұсқаларда текетік айырмашылықтар мүлде жоқ дерлік. Тек кейбіреулерінде жекелеген жолдардың түсіп қалуы ұшырасады. Әрине, бұл — ұмытылудың нәтижесінде туған кінәрат.

Қазтуған, Доспамбет шығармалары жөнінде де осыны айтуға болады.

Бұл құбылыстың мән-мағынасын толық, әрі жан-жақты түсіну үшін қазақ және ноғай әдебиеттерінің үлгілерін салыстырып көрейік.

Қазақ, ноғай халықтарын құраған рулардың этникалық құрамы бір болғандығы, біздің әдебиетіміздің түп тамыры ортақ екендігі, т. т. жоғарыда, I тарауда айтылды. XV—XVI ғасырларда екі халық аралас-құралас көшіп жүрді. Тіпті тұтас ру, тайпалардың бүгін ноғай ордасының құрамында отырса, ертеңінде-ақ қазақ хандығында жүргенін көреміз. Алайда бұл жай ұзаққа созылмады.

XVI ғасырдың аяқ кезінде Жоңғар қалмақтарының бір бөлігі қазақтар бір жақтан, шығыс монғолдардың Алтынханы бір жақтан қысымға алған соң Сібірге қарай ауады. XVII ғасырдың алғашқы жылдары күшті қазақ хандығы оларды қатты қырғынға ұшыратып, солтүстікке қарай ығыстыра түседі. Қалмақтар Қазақ Ордасынан қорғауды өтініп, 1607 жылы орыс үкіметіне бодандыққа өтеді де, Оңтүстік-Шығыс Сібірді мекендемек болады. Алайда бұл жер оларға жайлы қоныс бола алмайды: сырт дұшпандардың және мал бағатын жерлердің, балық аулайтын сулардың жеткіліксіздігі оларды Ойрат одағынан біржола бөлініп шығып бағысқа қарай жөңкіле аууға мәжбүр етеді.

Қалмақтар Жемге 1608 жылы жетеді. 1613 жылы Жайықтан өтеді. Бұл кезде Ноғай Ордасы Еділ мен Жайық бойын және олардың арасындағы далалықтарды мекендейтін. Сондықтан қалмақтар мен ноғайлар міндетті түрде соқтығысуға тиісті еді.

Алайда бұл кезде Ноғай ордасы өзара қырқыстың нәтижесінде әбден әлсіреп, іштей шіріп, азғындап біткентін. Бұрынғы бірлік бұзылып, ноғай ұлыстары әрқайсысы өз бетімен әр жерде көшіп жүрген болатын. Енді бірталай рулар қазақ хандығына өтіп кеткен. Сондықтан ноғайлар қалмақтарға айтарлықтай қарсылық көрсете алмайды. Алғашқы қақтығыста-ақ жеңіліс тауып, бет-бетімен босып кетеді. Қалмақтар ноғайларға 1613, 1628, 1634, 1643 жылдары ауыр соққылар береді. Ноғайлар-

дың аруағы қашқаны соншалық, тіпті қалмақ келе жатыр деген дабыл естісе болды алды-артына қарамай дүркірей жөнелетін дәрежеге жетеді.

Ноғайлар ата қонысын тастап батысқа қарай ығысады. 30-жылдардың басында олар Еділ мен Донның аралығындағы далалықты мекендейді. Ал 1634 жылы Доннан да өтіп кетеді. Өйткенмен ноғайлардың кейбір ұлыстары қайтып оралып, біраз уақыт Еділдің төменгі ағысының бойында, Астрахань маңында жүреді. Алайда 1643 жылғы жаңа жеңілістен соң ноғайлардың негізгі тобы атамекенінен біржола ауады. Бұдан кейінгі уақытта олардың Кубань жақта, Азов, Қырымның маңында көшіп жүргенін көреміз. Ал Еділ мен Жайықтың арасына қалмақтар орнығады. Сөйтіп ноғайлар мен қазақтардың арасындағы қатынас мүлде үзіледі, әрқайсысының тағдыры әр түрлі болып кетеді...

Әрине, осы кезден бастап әр халықтың әдебиеті өзінше дамиды. Ескіден — қоныс бір, мақсат, мүдде бір, тіпті тіл бірдей болған кезден қалған көне әдеби үлгілерді әркім өз бетімен сақтады. Сондықтан бұдан соңғы уақытта өзара әсер, ауысу туралы сөз болуы да мүмкін емес.

Екі халыққа ортақ мұралардың 250 жылдан соң жазылып алынған нұсқаларын салыстыру тек қазақ әдебиетінің тарихына ғана емес, жалпы әдеби процеске қатысты бірталай аса маңызды қорытындылар жасауға негіз береді.

Мұның ең бастысы — мұраның сақталуына байланысты. Ескі қазақ әдебиетінде белгілі әдеби ескерткіштер бір ұрпақтан екінші ұрпаққа мүмкіндігінше өзгеріссіз, дәл, алғашқы қалпында беріліп отырғандығын аңғарамыз.

«Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таяған...»

Қазір мектеп оқулықтарынан түспейтін, әркімге-ақ жасынан таныс осы халық өлеңін «Түркі тайпалары әдебиеттің нұсқаларынан ұшыраттық. Оны В. Радлов... Қырым ноғайларынан жазып алған.

Тортмалы бесік таянған,
Таңмағында оянған,

Түн ұйқұсын төрт бөлген,
Түнне тұрып ас берген...»

Әрине, үнемі сөзбе-сөз келмейді, қанша дегенмен уақыт өз таңбасын салған.

Радлов жинағында бұдан гөрі сәттірек салыстырулар жасауға негіз беретін жолдар да баршылық.

«Бәйтеректің пайқалмасы йелден-дір,
Қарт терек йапырағы ол береннің белден-дір,
Төрелердің кешінмесі елдендір,
Ақ киіктің йүгірмесі майдан-дыр,
Ойнайық, достылар, күлейік,
Ажалымыз алла білер қайдан-дыр».

(В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. VII, СПб, 1896, стр. 210.)

Арыстанғали Беркалыұғлының бастыруында Шалкиіздің бұл сөзі былай келеді.

«Желп-желп еткен бәйтерек,
Жайылмағы желден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр,
Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр!»

Бұл жолдарды кейін Махамбет пайдаланған.

«Жапанға біткен бәйтерек
Жапырағын байқасақ
Жайқалмағы желден-ді,
Түбіндегі балаусасы белден-ді,
Хан, төренің кешігіп,
Кідірмегі әлден-ді.
Кешіп өтсек сайдан-ды,
Шығынды болмақ байдан-ды,
Ақ киіктің орытып.
Жүгірмегі майдан-ды,
Батыр болмақ ойдан-ды,
Айғайласып жауға ти,
Тәңірім білер, жігіттер,
Ажалымыз қайдан-ды.»

Шалкиіздің В. Радлов бастырған екінші бір өлеңін келтірейік:

«Менің ием Ша-Темір
Ниет етті кебеге,
Иүк тиеді кемеге,
Ниет етсең ием сен кетерсің,
Иүк тиесең ием мен йетерсің,
Тәңірінің үйі Меккеге
Барсаң тәуба етерсің,
Етеклеп жиған көп халқың,
Енді өзіңнің сонратын,
Кімге сымарыш етерсің!»

Бұл — Шалкиіздің би Темірді хаж сапарынан тоқтатуға айтқан жырының алғашқы жолдары. Салыстырайық:

«Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиедің кемеге,
Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге!

Жүк тиесең кетерсің,
Ниет етсең жетерсің,
Жетсең тауап етерсің,—
Етектеп жиған көп халқың,
Сұлтан ием, кімге асмар етерсің!?»

В. Радлов нұсқасының толық еместігі, көп жері ұмытылғандығы онда келтірілген әңгімеден-ақ көрінеді. Ал осы сақталған бөлігінің өзінде аса көркем алғашқы жолдар түсіп қалған. Және би Темір Сәтемірге — Ақсақ Темірге айналып кеткен. Алайда соған қарамастан жыр текстінің бізге жеткен бөлігінің қазақ арасында сақталған Шалкиіз жолдарымен түпе-түп сәйкес келгенін көреміз. Тіпті ешқандай айырма жоқ дерлік. Ал қазақтар мен Радловқа ұшырасқан Қырымдағы ноғайлардың арасында 1650 жылдар шамасынан бастап ешқандай да байланыс болмағанын еске алсақ, біз келтірген мысалдардың қаншалық маңызды фактілер екендігіне көз жеткізу қиын емес.

Яғни Шалкиіз шығармалары қазақ пен ноғай айрылғаннан бергі 250 жылдан астам уақыттың ішінде айтарлықтай өзгеріске түспеген. Жыраудың талай жырлары ұмытылған шығар, бірақ біздің заманымызға жеткен-

дері, толық болмағанмен, кей жолдары түсін қалпын оғырғанмен де, өзінің алғашқы қалпын сақтаған. Жоғарыда келтірілген шумақтар мұндай қорытынды шығаруға толық негіз береді. Бұл жай біздің қолымызда бар туындылар Шалкиіздің өзінікі ме, не соның атынан Мұраттың, икстің шығарғандары ма, тіпті айтылмыш жырлар Шалкиіздікі болғанның өзінде қаншалық дәрежеде Шалкиіздік деген сұрақтарға да жауап береді. Және бұл жауап жалғыз Шалкиізге ғана қатысты емес.

Шалкиіз және басқа жыраулар шығармаларының өзінің алғашқы қалпын сақтауының тағы бір сыры — олардың сөздерінің көркемдігі және нақыл, афоризм түрінде келетіндігі. Мұндай берік жасалған өлең жолдарын бұза қою қиын, тіпті мүмкін емес. Сондықтан Шалкиіз шумақтарын тек ұмыту арқылы ғана теріске шығаруға болады. Шалкиіздің Қазақстанның әр тарапынан жазылып алынған жырларының өзара айырмашылықтары тек өлең жолдарында ғана екендігін тағы еске саламыз.

Қайталап айтайық, Шалкиіздің, жалғыз Шалкиіз ғана емес, қазақтың ескіде жасаған жырауларының көбінің шығармаларының сақталуының бір сыры — олардың әдетте нақыл, афоризм, мақал түрінде келетіндігі. Ал мақал сөздер қай халық әдебиетінде болмасын өзінің формасының тұрақтылығымен көзге түседі.

Қазір тілімізде қолданылып жүрген: «Адам аласы ішінде, жылқы аласы тысында», «Аштық не жегізбейді, тоқтық не дегізбейді», «Бар — бақыр, жоқ — алтын», «Құрғақ қасық ауыз жыртар», «Түйе сілкінесе есектік жүк қалар», «Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады», «Тесік моншақ жерде қалмас», «Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше», т. с. с. көптеген мақал-мәтелдерді дәл осы қалпында Махмұд Қашғари «Сөздігінен» ұшыратамыз. (Махмұд Қашғари. Диуани — лұғатит түрік. Ташкент, 1-том, 117, 108, 341, 364-беттер: 11 том, 286, 113 беттер: III-том, 37, 114 беттер).

Яғни XI ғасырдан бергі әлденеше жүз жылдың ішінде бұл мақалдар айтарлықтай өзгеріске түсе қоймаған, өзінің алғашқы қалпын сақтаған. Негізінен нақыл, афоризм түрінде келетін Шалкиіз жырлары жөнінде де осыны айтуға болады.

Сонымен бірге қазақтың ескі жырларын мәселен Шалкиіздің шығармаларын тексеріп қарағанда, кейде олардың біздің заманымызға тек ауыздан ауызға өту арқылы ғана жеткендігіне күмән туады.

XVI ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ «Михман наме-и Бұхара» атты шығармасында Орта Азияның белгілі тарихшысы Рузбехан: «Қазақтардың ханы да, қарасы да өздерін мұсылман санайды: құран оқиды, құдайға құлшылық етіп, ораза-намаз ұстайды, балаларын мектепке береді»,— деп жазған еді.

Сондықтан өз заманы үшін қадірлі де құрметті кейбір шығармалардың сол кездің өзінде-ақ қағаз бетіне түсірілгендігіне күмән жоқ. Тіпті, Шалкиіз, Доспамбет, Қазтуған шығармаларын алғаш бастырушылар оларды үнемі ел аузынан алып отырды деу қиын. Өткен ғасырдың аяқ кезінде Н. Аристов, Г. Потанин сияқты ғалымдар қазақ арасында әр түрлі аңыздар, өлең-жырлар жазылған қолжазбалардың жиі кездесетінін атап көрсеткен болатын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Туған әдебиетіміздің түп негізі көне дәуірге — түрік тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Ал туыстас түрік руларының бір тобы қазақ деген атпен бөлініп, өз мемлекетін құрумен байланысты. XV ғасырдың орта шенінен бастап дербес, қазақ атымен аталатын әдебиет қалыптасады.

Әлбетте, қазақ әдебиетінің ортақ арнадан оңаша жол тартқан алғашқы қадамдарының өзінен-ақ кемел өре көркем келісімге жетуі заңды болса керек. Қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің алғашқы өкілдері — өз кезінде бүкіл Дәшті-Қыпшаққа даңқы кеткен Асан Қайғы, Қодан-тайшы, Қазтуған жыраулар мұрасын біз жаңаның басы ғана емес, көненің жалғасы деп те қарауға тиіспіз. Бұлардың біздің заманымызға жеткен шығармаларынан Көк Орда ұлысындағы бүліншілік, қазақтар көтеріле көшіп, тәуелсіз ту көтерген қилы кезең көрінісі бедер тапқан. Сонымен қатар, халықтың өз кезіндегі елеулі тарихи оқиғаларға берген бағасы да танылғандай. Елге ұйтқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті.

Кейінгі ұрпақ әулие танып, аңыз кейіпкеріне айналдырған, ал Шоқан Уәлиханов «көшпенділер философиясы» атаған Асан Қайғы өз заманының үлкен ойшылы еді. Ол көптеген нақыл сөздердің, афористік, философиялық толғаулардың авторы. Керей, Жәнібек хандардың ақылшы бні болған Асан қазақ руларының орда көтеруін жақтайды, қазақтар Шу, Сарысу бойына орналасқан соң ел іргесі берік, ағайын ұжымы күшті болуын үйдейді. Өз өлең, толғауларында хандық үкіметті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Жәнібек ханды табысқа мастанбауға, елдің түбегейлі болашағын ойлауға шақырады. Феодалдык қоғамдағы әдет-ғұрып, мінез-құлық мәселелерін көтереді. Өзінің ақындық күшін туыстас руларды бір орталықты, қуатты мемлекет етіп ұйыстыру жолына арнайды. Біздің заманымызға жеткен толғауларынан Асанның қилы кезең табиғатын жыға танығаны, тіпті, Алтын Орданың ермиінде пайда болған хандықтардың бәрінің құрып бітетініне дейін болжай алғаны көрінеді.

Сақара жосын тудырушылардың бірі — ірі эрик ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы, әрі нәзік лирик болған Қазтуған өз артына өмір туралы, атамекен, туған ел жайлы және әскери тақырыптағы сан алуан мазмұнды туындылардан құралған мол мұра қалдырады. Бұлардың дені сақталмаған. Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Жырау қиялының байлығы, суреттеу тәсілдерінің кемелдігі мен әсемдігі көне дәуірдегі қазақ поэзиясының биік өресін, өзіндік сыпатын танытады. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем тіркестерге бай, әр рухты толғаулары туған әдебиетіміздің таспаулы үлгілері қатарына жатады.

Орта ғасырлардағы қазақ поэзиясында жыраулар жетекші роль атқарды. Жырау шығармалары әдетте нақыл, қанағатты сөздерден құралған философиялық толғаулар түрінде келеді. Толғауларда жырау өзінің адам және заман жайында түйгендерін, тіршілікте, табиғатта жүріп жататын өзгерістер, оның мән-мағынасы жөніндегі түсініктерін баяндайды. Өздері өмір кешкен жаугершілік заман талабына сай ғұмыр кешкен, кейде, тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар ерлік сарынды отаншыл жырлар туғызады. Жыраулар қолданған көркемдік тәсілдер жырау поэзиясының ішкі мазмұнына орайлас.

Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалқиіз өнернамалары айрықша әсер етті.

Жорық жырышы болған Доспамбет жырау (1523 ж., өлген) шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің өр тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді, оның асқақ рухы, берік дәті, өмірлік мұраты танылады. Ойлы да сырлы Доспамбет толғаулары тақырыбы, мазмұны ғана емес, көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан алғанда да соны сыпатта.

Көне дәуірдегі қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі — Шалқиіз жырау (шамамен 1465—1560). Өзінің ұзақ өмірінде Дәшті-Қыпшақтың төрт бұрышын түгел шарлаған, заманының бірінші ақыны танылып, үлкен даққа бөленген жырау бүкіл өмірін күрес үстінде өткізеді. Өз тұсындағы әміршілердің сұқайысының да шашбауын көтермейді, тұрашылдығынан тапбайды. Жырау туындылары кеңіл пернесін дөп басар әсерлілігімен, көзегенін орын түсер өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, сұлу сазды көркемдігі, асау серімді қуатымен ерекшеленеді. Жыраудың ғасырлар көгінен өтіп, біздің дәуірге жеткен шағын көлемді, шымыр толғауларынан көне заман таңбасы — тұз тұрғыяның дүние таным, адамдық табиғаты мінез ерекшеліктері, моралдық, этикалық қағидалары айқын аңғарылады. Жырау дүниеде мәңгі, тұрақты ештеңе жоқ деп біледі. Әлем бір қалыпта тұрмайды. Сол сияқты, адам да тіршілікте талай қилы кезеңдерді өткермек. Басы жұмыр пенденің бәрі өз жолын өліммен аяқтамақ. Алайда жырау өмірдің өтпелілігін табиғат заңы деп біледі, тіршілік мұраты — еркін, азат ғұмыр деп санайды. Шалқиіз ислам дінінің қағидаларын жақсы білгенмен де, ата-баба дінін жоғары тұтқан сияқты, алла атынан гөрі тәуір атына көбірек ден қояды. Жыраудың найымдауында, адамның адамдық қасиеті оның ата тегінде, қоғамдағы орнында емес, жеке басының жақсылы, жаманды сыпатында. Досқа адал, дұшпанға айбар, ағайын жұртқа мейірлі, туған елге қайыры тиер жігіт қана азамат атануға тиіс. Адам үшін ең қымбат нәрсе — Отаны. Жырау өнернамасынан ерлік рухқа, асқақ романтикаға толы жырлар да өзекті орын алады.

Жорықшы жырау ғана емес, батыр жауынгер де болған Шалкиіздің бұл тараптағы шығармаларының дені дабылды ұрыс күндерінде туғанға ұқсайды. Жырау аламандарды дұшпанынан именбегуге, қанды ұрысқа тайсалмай кіруге шақырады, ерлікке үндейді. Шалкиіздің бұл мазмұнда е толғаулары қазақ жорықшы жырауларының ақындық келбетін мейлінше айқын сыпаттайды. Шалкиіз қазақ поэзиясын көркемдеу тәсілдері, өлең өрнегі саласында да айрықша байытты. Жырау мұрасынан көрініс тапқан: өлеңнің дыбыстық құрылымына ерекше мән беру, әдепкі (аяққы) ұйқасын қатар ішкі ұйқасқа да ден қою, кейде басқы ұйқасты ғана қолдану (мыс: «Қатынасы биік көлдерден — Қатар түзен қу ұшар.— Алға сан тіз оқ аға көрменіз.— Қапдауыздан сыйлы жебе сайламай...»), өлең тармақтарының буына ғана емес, екіншіге де негізделіп құрылуы, ырақтық жаңа сыпат алып, үлкен жүк арқалауы сияқты қасиеттер қазақ поэзиясын сапалық жаңа биікке көтерді. Негізі қадым замандарда белгілене бастағанымен, Шалкиіз және Доспамбет өнернамалары арқылы қалыпты жүйеге түскен жыраулық өлең өлшемі көне ақындар шығармаларында және батырлар жырында үш ғасырдан астам уақыт кеңінен қолданылды.

Қазақ халқы ерлік күреске толы күн көшкен XVII ғасырдан біздің заманымызға Жиембет, Марғасқа жыраулардың аттары жетті. Екеуінің де өмір жолы XVII ғасырдың алғашқы жартысында, Есім хан тұсында болған тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жырышысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа ұйысқан күшті феодалдық мемлекет құру туралы идеяларының ұраншысы қызметін атқарса, ел билеуші ірі шонжарлар әулетінен шыққан Жиембет жырау хан үкіметіне оппозицияда болады. Бұлардың екеуі де сөз өнерін жете меңгерген арқалы жыраулар еді. Марғасқа мен Жиембеттің біздің заманымызға жеткен санаулы ғана толғаулары XVII ғасырдағы қазақ поэзиясының сын-сыпаты, даму бағдары ежелгі арна, байырғы дәстүр ауқымында болғандығын танытады.

XVIII ғасырда әдеби өмір жаңадана түседі. Ғасырдың алғашқы ширегінде топандай басқан жоңғар шапқыншылығы және ақтабан-шұбырынды, алмағайып кезең, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер бұл кездегі қазақ поэзиясының идеялық бағыт-бағдарына, тақырып аясына айрықша ықпал етті. Ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да ақын-жыраулар өнернамасында өзінің көркемдік шешімін табады.

Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны әсіресе Ақтамберді жырау (1675—1768) шығармаларынан айқын көрінеді. Ақтамберді өз толғауларында жау қолында қалған жерлерді азат етер күнді аңсайды, ісі қазақ болып атқа қонуды, ойраттарға күйрете соққы беруді армандайды, жұртшылықты ерлікке үндейді, жауға тайсалмай шабуға жігерлендіреді. Ақтамберді өнернамасындағы отаншылдық, патриоттық сарындар XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясының бағыт-бағдарын, өзекті ойларын айқын танытады.

Осы кезеңде өмір сүрген тағы бір талантты жырау Үмбетей (1706—1778) мұрасындағы жетекші тақырып — сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен ел қорғаны батырларды мадақтау. Әсіресе жыраудың Бөгембай батыр атына қатысты жырлары халық арасына кең тарады. Бұл шығармаларында Үмбетей Бөгембайдың жеке басының ерлігін, қолбасшылық қызметін, адамгершілік қасиеттерін, әсіресе патриотизмін негізге ала отырып, халық бақыты жолындағы күрескер, ел тұлғасы — азаматтың биік бейнесін жасайды. Сонымен қатар Үмбетей әр түрлі тақырыптағы тұрмыстық өлеңдер-

ге де көңіл бөлген. Жырау қазақ аулындағы барымташылық, зорлықшылық, ру таласы сияқты жарамсыз мінездерді сынайды.

Үмбетейдің замандасы, жорық жыршысы болған Тәтіқара ақын өзінің 1756 жылы Қазақстан шегіне басып кірген Цин әскерлеріне қарсы күрес күндерінде туған жырларымен аты шығады. Қазақ халқының шүршіт басқыншыларына қарсы ерлік күресіне қолың қару алып қатысқан Тәтіқараның ұрыс-соғыстар үстінде, от жалында туған патриоттық мазмұндағы жырлары өз кезінде жұртты тәуелсіздік жолындағы күреске жұмылдыруда игілікті қызмет атқарды.

XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең соқталы өкілі — Бұқар жырау (1668—1781). Арқалы жырау, қабырғалы би Бұқар өз тұсындағы қазақ хандығының бас идеологы болады. Ісімен де, жырмен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Хандықтың нығаюы, хан үкіметінің берік болуы жолында күреседі. Өз шығармаларында Абылайды сырт жауларға қарсы күресте айрықша қайрат көрсеткен қайтпас батыр, ел қамын жеген көреген көсем ретінде бейнелейді. Тәуелсіздік жолындағы соғыстарда ерлігімен дараланған батырларды мадақтайды.

Бұқар өзінің таңдаулы шығармаларында қазақ қауымы үшін мәні зор әлеуметтік мәселелерді көтереді. Бұлардың ең бастысы — ел бірлігін ту ету, ішкі, сыртқы жаулардың қандайымен болса да бігілес күреске үндеу. Бұқар Абылайға арнаған және халық атына қарата айтылған толғуларында Цин империясының түпкі саясаты — қазақ даласын жалмап жеу екендігін ашып көрсетеді. Ел шетіне енген шүршіт әскерлеріне қарсы аяусыз күрес қажетін насихаттайды, шүршіт басқыншыларының осының алдында ғана еңбектеген баласынан еңкейген көрісіне дейін тегіс қырып, Жоңғар мемлекетін жер бетінен қалай жойғанын мысалға келтіреді. Цин саясатшыларының алдамшы сөзіне сенбеуге, тәуелсіздік үшін ақырына дейін шайқасуға шақырады. «Шүршіт келсе жарамас, — Ай-түйіне қарамас, — дейді жырау. Сонымен қатар жырау өз шығармаларында Россиямен жауласпау, онымен тату көршілік сақтау керекін насихаттайды. Алайда Бұқар патша өкіметінің түпкілікті мұратын — отаршылық екенін де нақты пайымдаған болатын.

Бұқар шығармаларынан жыраудың өзі өмір сүрген қиы заман келбеті айқын танылады. Хан-сұлтандардың, ірі феодалдардың әр жүзде, тіпті кейде жекелеген руларда өз билігін жүргізбек болған, ұлттық мүддеге қайшы, баққұмар саясаты, ру аралық тартыстың күшеюі, заманның өзгеруіне байланысты адамдардың санасындағы құбылыстар — міне, осының бәрі де белгілі мөлшерде жырау өнернамасынан көрініс тапты. Бұқар қазақ қауымының ежелгі тұйықтықтан арылуға бет алғанын, көне патриархалдық қатынастар бұзыла бастағанын көреді, осының бәрі болашақта жүзеге асар түбегейлі өзгерістердің басы ғана екенін түсінеді. Алайда жырау мұндай құбылыстардың көбін ұнатпайды, оған сенімсіздікпен қарайды. Тіпті туған халқының болашағына құманданады, pessimizmге беріледі.

Енді бір топ өлеңдерінде Бұқар өмір мен болмыс, заман және адам туралы толғанады. Табиғат бір қалыпта тұрмайды дейді жырау. Ол өзгеріп, жаңарып отырады. Айдың көлдер суалып, шөлге айналуы мүмкін, қу меднен дала көкөрай шалғынға бөленуі мүмкін: дүниеде мәңгілік, тұрақты ештеңе жоқ. Адам табиғаты да сондай. Адамның өзгеруіне, оның мінез-құлқының, моральдық қағидаларының өзгеруіне орай, қоғам да өзгеріп отырмақ дегенге меззейді жырау. Ой тереңдігімен, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеруімен ғана емес, көркемдік сапасымен де өзгеше Бұқар шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл, афоризмдер түрінде келеді. Бейнелі

суретке бай, ұлттық бояуы қанық, көркемдігі кемел. Дәстүрлі жыраудық поэзияның көркемдеу тәсілдерін жете меңгерген Бұқар туындыларының өлең өлшемі өте күрделі. Міне, осының бәрі Бұқар жырауды көне қазақ поэзиясының ең тұлғалы өкілдерінің қатарына көтереді. Бұқар өнернамасы әлденеше ғасырлық тарихы бар жыраулар поэзиясының қорытынды түйіні іспеттес болды. Бұдан былай қазақ поэзиясындағы жетекші роль ақындардың үлесіне көшеді.

XVIII ғасырдағы ақындар поэзиясының ең көрнекті өкілдері — Көтеш және Шал ақындар. Жарлы ортадан шыққан, өмір бойы жоқшылық тартып өткен Көтеш (1745—1818) өлеңдеріндегі негізгі сарын — кедейлік тақырыпты, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық. Ал Шал ақынның (1748—1819) біздің заманымызға жеткен мұрасы тақырыптық жағынан алғанда біршама бай. Бұлар: дін, этика, мораль мәселелері, байлық пен кедейлік, о дүние мен бұ дүние жайы сөз етілетін философиялық-дидактикалық үлгідегі туындылар, көшпенділердің күнделікті өміріне, шаруашылығына қатысты тұрмыстық өлеңдер, жеке адамдарға арналған эпиграммалар, арнау жырлар мен әр түрлі жағдайда туған экспромттар. Жан-жақтылығы, өмірге жақындығы, елегезектігі, жыраулар поэзиясында қамтылмаған жаңа тақырыптарға баруы Шал шығармаларының қазақ қауымының барлық саласына кеңінен тарауына ғана себеп болған жоқ, қазақ поэзиясының өрісін кеңейтті, қазақ топырағында реалистік дәстүрдің өркен жаюына сенесер алғы шарттар жасады.

Қазақ хандығы дәуірінде жасалған мол мұраның шағын бөлігі ғана біздің заманымызға жетті. Алайда, қолда бар үлгілердің өзі халқымыздың сөз өнері биік деңгейде болғандығын көрсетеді. Хандық дәуірдегі әдебиет төрт ғасыр бойы сан қилы тарихи оқиғалардың сәулесін бойына сіңіріп, өзіндік үн, өзгеше бояу-нақыш, айқын ұлттық сыпатта қалыптасты. Қашанда ел өміріндегі күрделі оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеріп отырды, өткен күн, озған дәурен, көне тіршілік шежірешісі болды. Үнемі халық жағынан табылып, елдің бүгінгі ғана емес, болашағы үшін де аса мәнді идеялардың ұраншысы қызметін атқарды.

Еркіндік, егемендік кезеңдеріндегі қазақ әдебиетінің үлгілі дәрісі, үткен тағылымы да осында.

МАЗМУНЫ

Кіріспе	3
<i>Бірінші бөлім. XV—XVII ғасырларда жасаған жыраулар</i>	8
Қазтуған жырау	19
Асан Қайғы	24
Доспамбет жырау	40
Шалкніз жырау	45
Жиембет жырау	66
Марғасқа жырау	72
<i>Екінші бөлім. XVIII ғасыр әдебиеті</i>	74
Ақтамберді жырау	76
Тәтікара ақын	83
Үмбетей жырау	87
Бұқар жырау	93
Көтеш ақын	113
Шал ақын	118
<i>Үшінші бөлім. Хандық дәуірдегі әдеби-көркемдік дәстүр</i>	135
Ақын және жырау	138
Ғасырлардан көктей өткен	162
Қорытынды	170

Учебное издание

Мағауин Мухтар

**ЛИТЕРАТУРА ЭПОХИ КАЗАХСКОГО
ХАНСТВА
(XV—XVIII вв.)**

Редактор *М. Сүндетов*

Суретші *Б. Серікбаев*

Қөркемдеуші редактор *С. Алиев*

Техн. редакторы *Н. Мельник*

ИБ № 103

Теруге 26.05.92 жіберілді. Басуға 15.09.92. қол қойылды. Пішімі 84×108¹/₃₂.
Баспаханалық қағаз. Әріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты
баспа табағы 9,24. Шартты бояулы беттаңбасы 9,56. Есептік баспа таба-
ғы 9,21. Таралымы 8500 дана. Заказ № 542. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлі-
гінің «Ана тісі» баспасы, 480124 Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат Министрлі-
гінің Полиграфкомбинаты. 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі,
41-үй.

60p57

